

महाराष्ट्र ग्रंथसंग्रहालय.

क्र.मांक - ३६६

क्र.मांक - ३६६

क्र.मांक - ३६६

3C

015684

रुंगाच्या कोठडींतून !

सुचलेले विचार !!

सीताराम केशव दामले.

तुंरुंगाच्या कोठडींतून !

(सुचलेले विचार).

हा ग्रंथ

सीताराम केशव दामले

सत्याग्रही

यांनी लिहिला

तो

श्रीराम आणि मंडळी,

सदाशिव पेठ, पुणे

यांनी प्रासिद्ध केला.

मुद्रकः--लक्ष्मण भाऊराव कांकाटे, मालरु ' हनुमान ' प्रेस, सदाशिव
पेठ, घर नं. ३०० पुणे.

प्रकाशकः--श्री (एम, आणि मंडळी, नसोत्राच्या पिछाडीस सदाशिव पेठ, पुणे.
सर्व हक्क प्रकाशकांनी आपल्या स्वाधीन ठविले आहेत.

प्रस्तावना.

थेरवढ्याच्या तुरुंगांतून नोवेबर ७ सन १९२२ रोजी माझी सुटका झाल्यानंतर ताबडतोब हे पुस्तक लिहिण्यास सुरवात करावयाची असा प्रथम बेत होता. परंतु बाहेर आल्यानंतर काँग्रेसच्या उलाढाली चालू होत्या त्यांकरता विरार वगैरे ठिकाणी जावे लागले. नंतर रत्नागिरी, मालवण, वेगुलं वगैरे ठिकाणी तिकडच्या कांहीं गृहस्थांच्या विनंतीवरून व्याख्याने देण्यास जावे लागले. नंतर गयेला भरणाऱ्या काँग्रेसचे अधिवेशन झाले. या सर्व ठिकाणी जाण्यायेण्यामध्ये नोवेबर, व डिसेंबर हे दोन महिने व जानेवारीचा जवळजवळ एक पंधरवडा गेला. पुढे जानेवारी १५ च्या सुमारास या ग्रंथाच्या लेखनास खरी सुरवात झाली तेव्हां तो आतां कोठे छापून तयार होत आहे. कै. प्रि. आगरकर यांचे डोंगरीच्या कारागृह-वासाच्या हकीकर्तांचे पुस्तक महाराष्ट्रीय वाचक वर्गाच्या परिचयाचे आहे. त्या-गोष्टीला आज जवळजवळ ४०।४५ वर्षे झालीं. हल्लीं कारागृहवास हजारों सुशिक्षितांच्या पूर्ण परिचयाचा झाला आहे. ४०।४५ वर्षांपूर्वीचा कारागृहवास व हल्लींचा कारागृहवास यांचे तुलनात्मक दृष्टीने निरीक्षण करण्यास माझ्या चरनवान पुस्तकाचा थोडा उपयोग हाईल असे वाटते. हे पुस्तक याच्या पूर्वीच प्रसिद्ध व्हावयास पाहिजे होते. परंतु अनेक व्यवसाय सांभाळावयाचे असल्यामुळे पुस्तक प्रसिद्ध करण्यास बराच वेळ लागला. तथापि उशीरां प्रसिद्ध झाले तरी महाराष्ट्रांतील वाचक वर्गाला ते अल्पप्रमाणाने तरी मनोरंजक व वाचनाई वाटेल अशी मी उमेद वाळगितों.

५, एप्रिल १९२४
पुणे.

}

सी. के. शमले.

अनुक्रमणिका.

विषय	पृ.
प्रकरण १ लें:—तुरुंगाची ओढख	१
प्रकरण २ रें:—तुरुंगातील नवीन केंदी दोस्त	४७
प्रकरण ३ रें:—तुरुंगातील वाचन व विचारपरिभ्रमण	९८
प्रकरण ४ थें:—इतर सटरफटर गोष्टी व सुटका	१५३

तुरुंगाच्या कोठडींतून !

[सुचलेले विचार]

प्रकरण १ लें.

तुरुंगाची ओळख.

मेल्या पंधरा वसि वर्षेपर्यंत प्रचलित गजकारणामध्ये इंग्रज सत्ताधाऱ्यांच्या अन्वयायी व जुलमी कृत्यांविरुद्ध झगडणाऱ्या पुढाऱ्यांच्या नेतृत्वाखाली मी वधाशक्ति व यथामति थोडीबहुत कामगिरी करण्यामध्ये गुंतलो असून देखील माझ्यावर या मोठ्या अवर्धामध्ये प्रत्यक्ष तुरुंगांत जाण्याचा प्रसंग सन १९२२ मे महिन्यापर्यंत आला नव्हता. त्यामुळे आपण इतक्या वर्षे जी थोडी फार भेडन्त केली ती सर्वस्वी निरुपद्रवी व कोणत्याही प्रकारे जुलमी सत्ताधाऱ्यांना जाचक अशी झालेली नसावी असे अनुमान काढणे अगदी स्वाभाविक होते. कदाचित् कोणी म्हणतात त्याप्रमाणे आमच्या ग्रहदशेचा किंवा ग्रहांच्या योगांचा व बलाबलाचा देखील हा परिणाम असेल, परंतु मुळशी येथील धरणाच्या बाबतीत पुणे जिल्ह्याच्या कलेक्टराने काढलेला अन्वयायचा हुकूम तोडण्याचा निश्चय महाराष्ट्राने जाहीर केला, तेव्हा त्या निश्चयावरहुकूम आम्ही कलेक्टरची नोटीस अमान्य केल्याबरोबर एक आठवड्याच्या आंतच आमची रवानगी येरवड्याच्या तुरुंगामध्ये सहा महिन्यांच्या सफमजुरीवर करण्यांत आली. त्याप्रमाणे ता. ८ मे मंगळवार वैशाख शुद्ध १२ रोजी सायंकाळी सात वाजण्याच्या सुमारास मुळशी येथील इतर ४० कैद्यांबरोबर आम्ही येरवड्याच्या “सेंट्रल प्रिझन” नांवाच्या बड्या कैदखान्यामध्ये दारूळ झालो व पुढल्या नोवेंबर ७ मंगळवारच्या सकाळच्या ७।। वाजेपर्यंत म्हणजे बरोबर १८४ दिवस व रात्री आमचा वास त्या येरव-

च्याच्या भितीच्या आवारांत होता. या सहा महिन्यांमध्ये जे जे विचार व ज्या ज्या नानाविध कल्पना मनामध्ये प्रादुर्भूत होऊन डोक्यामध्ये एका प्रकारचे काहूर माजवून देत असत, त्या व्यवस्थित रीतीने नमूद करण्याचे योजिले आहे.

Stone-walls do not a prison make
Nor iron-bars a cage
Minds innocent and quiet take
That for a hermitage.

असे एका इंग्रज कवीचे वाक्य आहे. हा कवी स्वतः कैदेत जाऊन तुरुंगवासाचा अनुभव घेऊन आल्यानंतर त्याने हे वाक्य किंवा हा श्लोक लिहिला असला तर आमचे काही म्हणणे नाही. परंतु हा श्लोक जर त्याने केवळ कविकल्पनेच्या भरारीमध्येच लिहिला असेल तर तुरुंगात गेल्यानंतर प्रथमच्या आठदहा दिवस तरी त्याला या श्लोकामध्ये गोवलेले तत्व स्वतःला देखील मान्य झाले असते की नाही याची शंका वाटते. या इंग्रजी श्लोकामध्ये किंवा लहानशा स्टान्झामध्ये कवीने जे उद्गार काढले आहेत ते सकृद्दर्शनी किंवा पूर्ण विचारांती देखील एकदा खरे वाटतात व एकदा ते सर्वस्वी खोटे, निराधार, व काही कैद्यांच्या अनुभवाला तरी न पटणारे असे आहेत असे झगण्याकडे कित्येकांच्या मनाचा कल झाल्याशिवाय राहणार नाही.

असो. तुरुंगात गेल्यानंतर, सुशिक्षित व विचार करण्याला समर्थ अशा माणसाच्या मनामध्ये जे जे सहस्राविध विचारतरंग किंवा कल्पनातरंग उद्भवतात त्यांचे सविस्तर व क्रमवार विवेचन सध्या थोडे तहकूच करून प्रथम तुरुंगात शिरण्याच्या वेळच्या काही अनुभवांचे थोडक्यांत दिद्रशन करू, तुरुंग कसे असतात, त्यांचे आवार कोणत्या प्रकारचे असते, तुरुंगाच्या प्रकार भिती किती उंच व जाड असतात, तुरुंगाचा मुख्य दरवाजा किती मजबूत व दिसण्यांत भेसूर, भयानक व थोडासा यमलोकाच्या प्रवेशद्वारासारखा सर्व साधारण मनुष्य प्राण्याला घाबरून सोडण्याला समर्थ अशा आक्राळ विक्राळ राक्षसाच्या जबरब्याप्रमाणे आपल्या लोहमय दंष्ट्राकरालांनी बाहेरील स्वतंत्रपणाने वावरणाऱ्यांच्या दृष्टीला संतापजनक मासणारा असतो हे तुरुंगाचे बाहेरून दर्शन घेणाऱ्या माणसांना देखील आतां वर्णन करून सांगण्याचे कारण फारसे उरलेले

नाहीं. तथापि इतर ठिकाणचे तुरंग आणि पुण्याजवळील येरवडे या एका खेडेगा-
वच्या खडकाळ माळावर बांधण्यांत आलेला Yerrowda Central Jail
ग्रामध्ये भेद आहे या येरवड्याच्या माळावरील शुद्ध, निरोगी, जोरदार, सकस,
स्वच्छ व आल्हाददायी हवेचा व वातावरणाचा अनुभव मला स्वतःला २२।२५
वर्षापूर्वी डेकन कॉलेजमध्ये मी विद्यार्थी असतांना पूर्णपंग आलेला होता,
डेकन कॉलेजपेक्षा ही येरवड्याचा तुरंग किंवा कारागृह जरा जास्त उंचवट्या-
च्या अशा चढत जाणाऱ्या माळाच्या माथ्यावर असल्यामुळे त्या जेलाची किंवा
जेलाच्या आंत, बाहेर व वरून खेळणारी हवा अत्यंत शुद्ध, निरोगी व आल्हाद-
जनक अशी आहे. पुणे शहरच्या सध्याच्या कुजट, रोगट, सर्दे, व मैलामो,
यांच्या कोंडलेल्या घाणीनें सदादित दुर्गंधियुक्त व दोषी हवेच्या पेक्षा येरवड्या-
ची हवा सहस्रपट निरोगी, व स्वच्छ आहे. शहरापासून व कोणत्याही दाट
वस्तीच्या किंवा वर्दळीच्या ठिकाणापासून येरवड्याचे कारागृह चांगलें चार पांच
मैल दूर अंतरावर असल्यामुळे असे शांत, रमणीय व जगाच्या त्रिविध तापां-
पासून व कर्कश आणि कर्णकठोर विसंवादापासून अलित असल्यामुळे तपश्च-
र्येला व एकांतवासाला सर्वस्वी अनुकूल असे स्थळ शोधून गेले असतां देखील
सहसा लवकर सांपडणार नाही. येरवड्या तुरंगाच्या बाहेर उभे राहून दक्षिण
व पश्चिम या दिशांकडे दृष्टि फिरविली तर जो नयनमनोहर असा देखावा
दिसतो तशा प्रकारचा देखावा फारच थोड्या ठिकाणीं दृष्टीस पडेल. विशेषतः
सकाळच्या सात आठ वाजतां व सायंकाळच्या पांच सहा वाजतां हा देखावा
फारच मनोहर दिसतो. परंतु आम्ही ज्या वेळीं म्हणजे सूर्यास्तांनंतर काळोख
पडूं लागण्याच्या सुमारास या कारागृहांत प्रवेश करण्यासाठीं गेलों तेव्हां आम-
ची पाठ या मनोहर देखाव्याकडे वळलेली होती व आमच्या समोर तुरंगाचा
तो भेसूर दरवाजा दिसूं लागला होता. दरवाज्या जवळ ते यमदूतांप्रमाणे
भयानक दिसणारे लांब लांब काळ्या भोर शड्यामिशाचे व पिंजळ्या पगड्यांचे
वॉर्डर दरवाजाच्या आंत गजांच्या फर्तीतून दिसूं लागले. अशा वेळीं आम्ही
जेळांत जातांना एकटे दुकटे असतो तर खरोखरच एखाद्या लहान पोरान्प्रमाणे
आमचे सर्व धैर्य गळून कदाचित् घाबरगुंडी देखील मनांतल्या मनांत तरी
उडण्याचा संभव होता. परंतु आम्ही ताता कंपनीच्या मोटार लॉरींतून ३९ कैदी
एकदम या कारागृहाच्या द्वारामध्ये प्रवेश करण्याला आलेले होतो. या चाळी-

सामर्थ्ये राजकारणात माझ्यापेक्षा जास्त अनुभवलेले व वावरलेले महाराष्ट्रातील प्रतिभाशाली वक्ते, लेखक व सरस्वतीकंठाभरण प्रो. शिवरामपंत उर्फ आण्णासाहेब परांजपे हे होते, त्याचप्रमाणे जगाचे अत्यंत अनुभवी व सर्व प्रकारच्या विकट व्यवहारांतून व अडचणांतून पार पडलेले आणि उच्च शिक्षणाच्या अभावी देखील सर्व प्रकारच्या कारस्थानांची व प्रचलित राजकारणाच्या उल्लाखालीची खडा न खडा माहिती असून मोठमोठ्या राष्ट्रीय पुढाऱ्यांना विनतोड, सयुक्तिक, व्यवहारोपयोगी व पूर्ण देशाभिमानाने प्रेरित अशी सलामसलत देणारे रा. वासुकाका जोशी हे माझ्या बरोबर होते, त्याचप्रमाणे माझ्यापेक्षा वयाने दहावर्षांनी लहान असे निधडया छातीचे, घनाढ्य, कर्तृत्ववान्, व स्वदेशभक्तीने प्रेरित झाल्यामुळे संपत्ति, दरमहा दीडदोन हजारांची प्राप्ति, यांच्यावर लाथ मारण्यास उद्युक्त झालेले व वृद्ध माताश्री, प्रेमळ पत्नी, पांच लहान लहान कर्णधारवाणी अपत्ये यांच्या वात्सल्याला, प्रेमाला, व निर्व्याज अशा हृदयस्पर्शी बाललीलांना बाजूला सारून व तात्पुरते विसरून सत्याप्रहाचे व्रत अक्षरशः पाळण्यासाठी उद्युक्त झालेले डॉ. विश्वनाथ दामोदर फाटक हे माझ्या समवेत होते शिवाय वीस बावीस मावळे ह्यणजे श्री शिवाजी महाराजांच्या अनुयायांचे वंशज हे आपल्या जमिनीचे ह्यणजे मातृभूमीचे जलप्रलयापासून संरक्षण करण्यासाठी सरकारच्या रोषाला व जुलमाला न जुमानता कारागृहवास सोसण्यास आनंदाने तयार झालेले देशबांधव माझ्याबरोबर होते अशा प्रकारे Strength lies in numbers ह्यणजे बहुसंख्येमध्ये बल एकवटलेले असते या न्यायाला अनुसरून आपल्याजवळ बरेच मित्रबल आहे अशी जाणीव मनामध्ये असल्यामुळे सायंकाळच्या अंधाराच्या वेळी देखील त्या भेसूर दिसणाऱ्या जेलच्या दरवाजाच्या आत शिरतांना मनामध्ये भीतीचा यत्किंचित सुद्धा प्रादुर्भाव झाला नाही. ही मनाची स्थिति झाली. आता शरीराच्या स्थितीसंबंधाने थोडे लिहिणे अवश्य आहे.

जेलात जाण्याच्या पूर्वी वर्ष दिडवर्षपर्यंत माझी प्रकृति फारच खालावलेली होती. बारीक ताप, अपचन अशा व्याधींनी मी अगदी जर्जर झालेला होतो. तोंडावर पिवळेपणा ओलेला होता. मुळशी सत्याग्रहाला गेलो त्या दिवशी व खटला वगैरे चालला त्या दोन तीन दिवशी माझ्या अंगांमध्ये डुपारी बारीक ताप असेच व पाठीची सर्व हाडे बारीक तापाची कुणकुण आली म्हणजे आतून

कोणी हळूहळू पिळवटून काढित आहे, अशाप्रमाणे थोडथोडीं दुखत असत. ज्या दिवशीं आम्हाला शिक्षा सांगण्यांत आली त्याच्या अगोदरच्या दिवशीं म्हणजे रविवार ता० ७ मे रोजीं, आम्हीं सर्व मंडळी पुण्यांत होतो. तुरुंगांत पुरे सहा महिने जावे लागणार हें आम्हाला पूर्णपणे समजलेच होतें. कारण आमच्या पूर्वांच कित्येक म्हणजे १८ लोकांना ता० ३ रोजीं मुळशीच्या मॅजिस्ट्रेटने ६।६ महिन्यांच्या सक्तमजुरीच्या शिक्षा ठोठावल्या होत्याच; त्यावरून आपल्याला देखील ६ महिने सक्तमजुरी होणार याविषयी काडीमात्र संशय नसल्यामुळे या सहा महिन्यांपुरती घराची व्यवस्था वर्तमानपत्राच्या व्यवहाराची व्यवस्था व अनेक इतर गोष्टींची निरवानिरव करण्यांत त्या दिवशीं पुष्कळच धांवपळ व धडपड करावी लागली होती. त्यामुळे रविवारी सायंकाळी थोडा ज्वर अंगांत भरल्यासारखा झाला होता. तथापि किनाइनचा भला मोठा डोस घेऊन त्या दिवशीं येणाऱ्या या हिंवाची तातपुरती दावादावी करून मी निकाऱ्याच्या दिवशीं मोटरमध्ये बसून कसा बसा डों. फाटक यांजबरोबर मुळशीस गेलों. शरीरप्रकृति इतकी क्षीण झालेली व रोगग्रस्त अशा स्थितींत असतांना इतरांबरोबर जेलमध्ये घुसण्यांत मी बराच अविचारच केला किंवा करित आहे असे त्यावेळीं माझ्या कित्येक मित्रांचे व माझ्या आतेष्टांचे मत होतें. माझ्या दुबळ्या शरीरप्रकृतीचा नीट विचार केला असतां माझ्या मित्रांचे म्हणणे बरोबर होतें. परंतु मुळशीसारखा देशाभिमानाचा, सत्याग्रहाचा व आपल्या गरीब देशबांधवांच्या जमिनींचे रक्षण करण्यासाठीं संकट सोसून धांवत जाण्याचा प्रसंग येऊन ठेपल्यानंतर व या छोट्याशा शांतताप्रधान रणकुंडांमध्ये १६।१७ वर्षांचीं मुले व प्रो० शिवरामपंत यांच्यासारखें साठ्याच्या घरांत गेलेले वयोवृद्ध विद्वान् गृहस्थ सुद्धां बेधडक उडी घालीत असतां आपण रोगी किंवा दुबळ्या प्रकृतीच्या सबबीवर माघार घेतली तर आपलेच मन आपल्याला टोंचीत राहिल असे वाटले. शिवाय स्वार्थत्यागाचे किंवा हालभ्रष्टे सोसण्याचे काम देशाप्रतिस्वार्थ किंवा देशबांधवांप्रतिस्वार्थ आपण जन्मांत फारसे केलेले नाहीं ते करून दाखविण्याची संधि या मुळशीच्या रणक्षेत्रानें प्राप्त करून दिली असतां ती चालविणें म्हणजे अभाग्याच्या घरीं आपण होऊन चालत आलेल्या कामनेनूला देडे मारून हांकून लावण्याप्रमाणे अत्यंत अविचाराचे व गैरहिशेची काम झाले असते. शिवाय “कौन्सेलांत घुसून काय करणार, जेलांत घुसा”

असा मधाळा देऊन कौंसिल प्रवेशापेक्षा जेलप्रवेशाने म्हणजे कायदेभंगानेच स्वराज्य-प्राप्तीचा मार्ग जास्त जलद चोखाळतां येण्यासारखा आहे, अशा प्रकारची मोठमोठी लांबलचक प्रवचने किंवा अप्रलेख माझ्या वर्तमानपत्रातून आलेले होते. अर्थात् कसेाटीची वेळ येऊन ठेपल्याबरोबर अंगचोरपणा करणे हे सरळ स्वभावाच्या माणसाला कदापि साधत नाहीं. मुत्सद्यांना व मोठमोठ्या धनाढ्य वकिलांना ते साधते. परंतु मुत्सद्दी किंवा मोठा अप्रगण्य वर्किल होण्याला अवश्य ते गुण अंगांत नसल्यामुळे मुळशीच्या बाबतीत सत्याला स्मरून व अंगिकारलेल्या मतांचा अभिमान बाळगून वागावयाचे होते तर पुण्यातील कोणाही प्रमुख पुढाऱ्याला व मुळशीबद्दल भर सभांतून शब्दशूरपणा गाजविलेल्या कोणाही माणसाला सत्याग्रहाच्या रणभूमीवर पाऊल टाकून जेलाचा मार्ग स्वीकारण्या-शिवाय दुसरे गत्यंतरच नव्हते. अशी परिस्थिती असल्यामुळे केवळ शरीराच्या दुबळेपणाचा आश्रय घेऊन मनाचे दुबळेपण झांकणे व प्रकट करणे हे अगदीच नादानपणाचे व गचाळपणाचे द्योतक झाले असते. तेव्हा शरीराची काळजी वाहण्याचे फारसे प्रयोजन नाहीं, परमेश्वर तारणारा असला तर रोग मारूं शकत नाहीं, वगैरे तत्त्वज्ञानाचे सिद्धांत मनांत बाळगून जेलांत घुसण्यास मी तयार झालो होतो. अर्जुनासारख्या महायोद्ध्याला देखील भगवान् कृष्ण स्वतः म्हणाले कीं, तूं लढला नाहीस तर स्वबांधवाची कत्तल करण्याचे तुला आवडले नाही व दयेने प्रेरित झाल्यामुळे तूं रणकंदन करण्याचे टाळलेस असे न मानतां केवळ भेकडपणाने भागुबाईप्रमाणे तूं रणांतून हतवीर्य आणि धैर्यच्युत होऊन पळालास असेच प्रलाप सर्वसाधारण सामान्य लोक तुझ्याबद्दल काढतील म्हणून स्वतःच्या व्रतासाठीं, नांवासाठीं व बेअन्न टाळण्यासाठीं तरी तुला लढणे प्राप्तच आहे. असे बजावून बजावून सांगणे त्या वेळीं अर्जुनाच्या बाबतींत देखील भाग झाले. तेव्हां जेलांत जावे, कायदेभंग करावा, जेलांतील हालअपेष्टांच्या निव्वळ कल्पनांनीं घाबरून जाऊं नये असे लोकांना सांगणारांनीं स्वतः जेलांत जाण्याची पाळी आली असतां ती कोणत्याही सबबीवर टाळणे म्हणजे भेकडपणाचा, ढोंगीपणाचा, परोपदेशपांडि-त्याचा व शब्दशूरत्वाचा कायमचा शिक्का आपल्या हाताने आपल्या कपाळावर मारून घेण्यासारखे काम झाले असते.

वर नमूद केलेल्या कारणपरंपरेने जेलांत जाण्याला मनाची पूर्णपणे तयारी

झालेली असल्यामुळे जेलाच्या आत पाऊल ठेवल्यावर आमच्या मनावर विशेष उद्वेगजनक किंवा दुःखदायक असा कोणताच परिणाम झाला नाही. प्रथम मेल्याबरोबर आमच्या अंगावरील खासगी कपडे काढून त्यांच्या ऐवजी जेलांतलil अंगोटी, चड्डी, बंडी, टोपी वगैरे ठरीव कपडे आम्हाला देण्यांत आले व आमच्या खासगी कपड्यांची गांठोर्डी बांधून ती त्या रात्रीपुरती आमच्याच ताब्यांत ठेवण्यांत आली व त्या दिवशी इतर कैद्यांचा बंदोबस्त होऊन जिकडे तिकडे कुलूपकड्या बंद झालेल्या असल्यामुळे जेलाच्या दरवाजाच्या आत डाव्या बाजूला ज्या अंधेरीच्या कोठक्या म्हणतात त्यापैकी ज्या रिकाम्या कोठक्या होत्या त्यामध्ये एकेका कोठकीत तीन तीन कैदी असे आम्हांस कोडण्यांत आले. वास्तविक नियमाप्रमाणे या एकेक कोठकीत एकेकच कैदी रात्री कोडावयाचा असतो. परंतु आमची पार्टी फारच उशीरा आल्यामुळे आम्हाला त्या रात्रीपुरते तीन तीन जणांना एकत्र कोडण्यांत आले. त्या रात्री माझ्या कोठकीत मी, वऱ्हाडपाडे म्हणून अकोल्याकडील एक सत्याग्रही व एक मुळशी पेठ्यांतील मावळा असे तिघे एके ठिकाणी होतो, आदल्या दिवशी बरीच दगदग व त्रास झालेला असल्यामुळे त्या पहिल्या रात्री तरटावर पडल्याबरोबर चांगली झोप लागली व त्या रात्री तुरुंगाच्या कोठकीत फारसे विचार किंवा कल्पना मनामध्ये उठण्याला सबबच सांपडली नाही. दुसऱ्या दिवशी म्हणजे ता. ९ मे रोजी जेलमध्ये गेल्यानंतर कैद्यांची नोंद, त्यांच्या अंगाची व कपड्यांची शिडती, त्यांच्या जकळ असलेल्या जिन्नसा, पैसा रोकड काढून ते जेलच्या ऑफिसमध्ये अनामत ठेवणे वगैरे विधि झाले. अर्थात् हे विधि होत असता साधारण संभावित मनुष्याला अपमानास्पद किंवा कर्मापणाच्या वाटणाऱ्या अनेक गोष्टी जेलांतील खाळच्या नोकरांकडून होत असतात. परंतु कैदेत ठेवणे हा अपमानाचा एक मोठा कडे-लोटच असल्यामुळे कैदेत जाण्याचा अपमान पत्करल्यानंतर तद्गभूत असे बारीक सारीक अपमान जे असतात ते ओघाओघानेच प्राप्त होणारे असल्यामुळे त्यांच्याबद्दल विधिविधेय बाळगण्याइतका मृदु मनाचा कोणी राजकीय कैदी असणे संभवनीय नसतें. प्राथमिक विधि हे एकाच दिवशी संपत नाहीत. ते दोन तीन दिवस थोड्याबहुत प्रमाणावर चालत असतात. निदान आम्ही तरी ४०।५० कैदी एकदम गेलेले असल्यामुळे आमचे हे प्राथमिक विधि २।३ दिवसपर्यंत चालू होते. आम्ही गेलो तेव्हा इतक्या कैद्यांची नेहेमीच्या रिवाजा-

प्रमाणें सोय लावण्याला पुरेशी जागा रिकामी नव्हती. म्हणून एका कारखान्याची जागा रिकामी करण्यांत येऊन त्या कारखान्याच्या दालनाला आमची राहण्याची व रात्री निजण्याबसण्याची “ बराक ” बनविण्यांत आली. ही बराक सर्कल नं० १ अशी संज्ञा येरवड्याच्या तुरुंगातील ज्या भागाला आहे त्या भागामध्ये होती. तुरुंगातील टॉवर ज्या सर्कलांत किंवा रंगणांत आहे त्याला सर्कल नं० १ अशी संज्ञा आहे.

इंग्रजी राज्यांत बंदोबस्त अति उत्तम. कोणत्याही खात्यांत किंवा कोणत्याही ठिकाणी सर्व कारभार आंखल्यासारखा रेखीव चालतो, त्यांत धांदल, धांवपळ, दिसून यावयाची नाही अशी घमेंड इंग्रज सत्ताधारी मानतात व मोगलाई किंवा पेशवाई या जुन्या देशी कारकीर्दीमध्ये जसा आस्ताव्यस्तपणा, अव्यवस्थितपणा, गबाळेपणा किंवा एकंदर ढिलाई सर्वत्र दिसून येत असे त्याप्रमाणे इंग्रजी राज्यव्यवस्थेत कधीहि धांदलपणा किंवा गबाळेपणा दिसून यावयाचा नाही असे आमचे लोकही गेली शंभर वर्षेपर्यंत मानीत आले. परंतु अलीकडे इंग्रजी साम्राज्याच्या सामर्थ्याचा कडेलोट होऊन आतां इंग्रजी साम्राज्याच्या वैभवाला आहोटी व उतरती कळा लागल्याची स्पष्ट चिन्हे गेल्या महायुद्धापासून दिसू लागली आहेत. व पोस्टाच्या तारखात्यासारख्या नाणावळेल्या खात्यांच्या कामामध्ये दिरंगाई, रेल्वेच्या गाड्या वेळेवर न सुटणे किंवा पोहोचणे, व्ही. प्याचे पैसे तांबडतोव न मिळणे, हिंदुस्थानसरकाच्या जमाखर्चाची तोंडमिळवणी न होणे, कोट्यावधी रुपयांची तूट दरवर्षी येणे, ६.६॥ टक्के मारवाडी व्याज दिले तरी ज्यास्त ज्यास्त कर्जे दरवर्षी काढावी लागणे इत्यादि गैरशिस्त व डबघाईस येत चाललेल्या राज्यकारभाराची चिन्हे जशीं पदोपदीं दृष्टोत्पत्तीस येत आहेत त्याचप्रमाणे जेलखान्यांमध्ये ४०-५० कैदी एकदम आल्यास त्यांचा जेलांतील रेखीव पद्धतीप्रमाणे शिस्तवार बंदोबस्त लावतां न येणे हे इंग्रजी कारभारामध्ये उत्तरोत्तर जास्त जास्त वाढत जाणाऱ्या गबाळेपणाचे एक चिन्ह होय, असे मानण्यास हरकत नाही. आमच्या बरोबरच्या ४०-५० कैद्यांची नीट व्यवस्था लागण्यास चार पांच दिवस लागले. पहिल्या दोन तीन दिवस जे जेलांतील कपडे आम्हांस वापरण्यास देण्यांत आले होते ते धड नव्हते. चड्या जीर्ण व फाटक्या, एखादीला नाहीही बांधण्यास नाही. बंब्या देखिल जीर्ण व फाटक्या अशी व्यवस्था

होती. परंतु उन्हाळ्याचे दिवस असल्यामुळे या फाटक्या व जीर्ण कपड्यांनी सुद्धा शरीराचे संरक्षण होत असे हा केवळ ऋतुमानाचा प्रभाव होय. आम्हांला प्रथम काम फक्त लोकर किंवा काथ्या खोलण्याचे असे. जुन्या व फाटक्या तरटांच्या दोऱ्या घ्यावयाच्या व त्या दोऱ्यांचा पीळ उकलून काथ्या बारीक असा खोलून घ्यावयाचा हे काम असे. सकाळी सातपासून सायंकाळी तीन वाजेपर्यंत काम केले तरी जेमतेम ८१० औंस व काणोकाणोचे फार तर १५१६ औंस या खोललेल्या काथ्याचे भरत असत. आमच्यापूर्वी चार दिवस आलेल्या कैद्यांना चरके देऊन त्यांवर लोकरांचे सूत कांतण्याचे काम सांगण्यांत आले होते. परंतु आमच्याबरोबर ४० कैदी एकदम आल्यामुळे त्या सर्वांना देण्याला पुरतील इतके चरके किंवा जेलांत नव्हते ह्यागून आम्हांला महिनाभर हे काथ्या उकलण्याचेच काम सांगण्यांत आले होते. हे काम फारसे श्रमाचे किंवा मेहेनतीचे नसल्यामुळे आमच्या बरोबरच्या सर्वच मंडळीला ते काहीं फारसे जड वाटले नाही. शिवाय पहिले १०१५ दिवस सक्तीने इतक्या वजनाचा काथ्या खोलून तयार झालाच पाहिजे असा करडा नियमही आमच्यावर बजावण्यांत येत नव्हता. आमच्या मुळशी कैद्यांचेच दोन “फैल” किंवा कंपू शेजारशेजारच्या बराकॉमधून असल्यामुळे व इतर सुनी किंवा चोर किंवा दरोडेखोर अशा नेहमीच्या कैद्यांशी आमचा सहवास नसल्यामुळे प्रथमचे आमचे हे दिवस एखाद्या प्रवासाला जाण्याच्या “ट्रिप” प्रमाणे आम्हांस वाटू लागले. प्रवासांत देखील थोडे हाल, गैरसोयी व अडचणी सोसाव्या लागतात त्याप्रमाणे जेलांतील पहिले हाल व अडचणी सोसण्यास आमच्या मनाची व शरीराची तयारी होती. शिवाय वेळच्या वेळेस स्नान, जेवण, निजणे उठणे हे सर्व नित्यक्रमाचे विधि पार पाडण्यांत येत असल्यामुळे यत्राप्रमाणे सर्व शारीरिक क्रिया होऊ लागतात व प्रकृति सुव्यवस्थित राहाते.

बाहेर सुस्थितीत राहण्याची संवय असलेल्या इसमांना जेलांत प्रथम कष्टप्रद अशी कोणती गोष्ट वाटत असेल तर जेलांतील अन्न खाण्याची होय. प्रथम सकाळी सात वाजतां कांजी येते, तिचा रंग पाहून किंवा तिची चव घेतल्याबरोबर ती फेकून द्यावी अशीच मनाची प्रवृत्ति होते. प्रथमच्या सात आठ दिवस या कांजीचा एक घोट देखील मला पिववत नसे. व मी ती उरलेली कांजी कुंब्यामध्ये नेऊन ओतीत असे. नंतर रोटी व डाळ नऊ

वाजतां आलीं. पहिल्या दिवशीं त्या रोठ्यांची जाडी व रंग पाहिल्याबरोबर एखादा चतकोरापलकडे तीं स्नाणे अशक्यच वाटले. पुढें संकथ होत गेलीं म्हणजे हेंच अत्र खाल्ले जातें व पचतें, परंतु पाहिलें आठ पंधरा दिवस मात्र जवळ जवळ अर्धपोटी राहिल्याशिवाय गत्यंतरच राहात नाहीं. अत्राप्रमाणें दुसरी अडचण म्हणजे थंड पाण्याच्या स्नानाची. आम्ही गेलों तेव्हां उन्हाळ्याचें दिवस असल्यामुळें आमच्याबरोबरच्या तरुण व धडधाकट मंडळाला हौदावर बसून स्वच्छ गार पाण्याचें स्नान करून साडेनऊ वाजतां करणें हे चांगलेच वाटत असे. परंतु माझी स्वतःची प्रकृति फारच खालावलेली व मन्त्रेरियाच्या तापानें वर्ष दोन वर्षेपर्यंत क्षीण झालेली असल्यामुळें उन्हाळ्याच्या दिवसांमध्ये देखील थंड पाण्याचें स्नान करण्याचें माझ्या जिवावर येत असे. इतर कैद्यांबरोबर फक्त हौदावर जाऊन कपडे काढावयाचे व हातपाय तेवढे धुवून वर अंगावर थंड पाणी न ओततांच अर्धवट ओल्या फडक्यानें फक्त वरलें अंग पुसून काढून देह स्वच्छ ठेवावयाचा इतकाच विधि मी कित्येक दिवस उरकीत होतो. परंतु जेलांत बरेंच दिवस राहून नेहमीं गार पाण्याचे स्नान करित गेल्यानें प्रकृति चांगली सुदृढ राहण्यास व शरीर निरोगी राखण्यास या स्नानविधीचा उपयोग होतो यांत शंका नाहीं. जेलामध्ये स्नान किंवा इतर सर्व विधि हे मन मानवेल तसे करावयाचें नसून कैद्यांवरिल बॉचमन बॉर्डर हे अधिकारी हुकूम करताील तेव्हां व त्या शिस्तीनेच ते पार पाडावयाचे असतात, स्नानासाठीं हौदावर जावयाचें किंवा अन्यत्र कोठेंहि जावयाचें ते कैद्यांनीं जोडी जोडीनें जावयाचें असतें. व स्नान करावयास सुरवात केली कीं मन-मुराद किंवा वाटेल तसें भरमसाट पाणी घेऊन अंगावर ओतले असा प्रकार करावयाचा नसतो. तर तीर्थांवरिल उपाध्या ज्याप्रमाणें स्नानाचा संकल्प सांगेल त्याप्रमाणें तीर्थस्थलावर स्नान करावयाचें असतें त्याच तऱ्हेवर बॉर्डर बॉचमन हुकूम करताील त्याप्रमाणें शिस्तवार स्नान करावयाचें असतें. असें हुकूम नीट व शब्दशः पाळणें हें कैद्यांचें कर्तव्य समजलें जातें व जेलांतील विलक्षण परिभाषेमध्ये या हुकूम पाळण्याच्या कृतीला “ कायदा करणें ” असा विशिष्ट शब्द आहे. स्नानाच्या किंवा अन्य बाबतींतच काय परंतु कैद्यांना सकाळीं जेव्हां शौचाला बसवितात तेव्हां एखाद्या दार्धिसूत्री माणसाला खुशाल पंधरा मिनिटे किंवा अर्धा तास शौचाला बसण्याची सक्क जेलांत

नसते. शोच्याळा जाऊन बसले की नाही, तोंच “ऊठरे! ऊठरे !!” म्हणून वाडेर बाहेर ओरडत असतो व दोन तीन मिनिटांत शौचविधि आटपावा लागतो. अर्धा अर्धा तास शौचकुपांत जाऊन तेथे समाधि लावल्याप्रमाणे निश्चित बसणारे कित्येक इसम असतात. अशा मंडळीला जेलांत जाण्याचा प्रसंग आल्यास त्यांना शौचाच्या बाबतीत प्रथम फार अडचण सोसावी लागेल यांत शंका नाही. परंतु या दिनचर्येच्याच गोष्टी लिहिण्यांत आतां फारशी लेखणी झिजवितां कामा नये. कारण जेलामध्ये पूर्वीपेक्षा पुष्कळच सुशिक्षित लोक सध्यां जात असल्यामुळे जेलांतील एकंदर दिनचर्येची माहिती सर्वसाधारण लोकांना बरीच झालेली आहे. ह्याणून अशा गोष्टी सांगण्यामध्ये फारसे स्वारस्य किंवा नाविन्य देखील राहिलेले नाही, जेलांत जे कित्येक विलक्षण किंवा विशिष्ट प्रसंग येतात त्यावेळीं मनामध्ये कोणते विचार प्रामुख्याने प्रादुर्भूत होतात तेच मुख्यतः या ग्रंथामध्ये नमूद केले तर ते वाचकांना मननीय वाटण्याचा संभव आहे.

जेलामध्ये गेल्यानंतर प्रथमचा खडतर असा अनुभव आला तो तेथे गेल्या-
नंतर दुसऱ्याच दिवशीं सायंकाळच्यापूर्वी आला. जेलांत गेल्यानंतर नवीन कैद्यां-
ची जी डॉक्टरी तपासणी होऊन त्यांच्या शरीराचें वजन वगैरे केले जातें तो
विधि आम्हीं गेल्यानंतर दुसऱ्या किंवा तिसऱ्या दिवशीं झाला. तिसऱ्या प्रहरिं
२॥-३ वाजण्याच्या सुमारास आमच्याबरोबर आलेल्या तीस चाळीस कैद्यांस
या डॉक्टरी तपासणीसाठीं व वजनमापासाठीं जेलमधील इस्पितळांत बोलाव-
ण्यांत आले. सर्कल नं. १ मधील आमच्या बराकीपासून इस्पितळाचें ऑफिस
चांगले दोन अडीच किंवा तीन फर्लांग देखील दूर आहे. रस्ता खडी व रेती
टाकून तयार केलेला असून रस्त्यावरील रेती मे महिन्यामध्ये २॥-३ वाजतां
किती तापलेली असेल याची कल्पना कोणालाही सहज करतां येईल. या रसर-
श्चित तापलेल्या रेतीवरून उघड्या पायांनीं चालत जातांना पायाच्या तळव्यांस
पंचवीस तीस पाउले चालून गेल्याबरोबर असे चटके बसू लागले कीं इस्पि-
तळांत जाईपर्यंत पाय पापडासारखें फोड येऊन सोलून निघतील असे वाटूं
लागले. पुन्हां वाटेंत जातांना, एका सर्कलमधून दुसऱ्यांत शिरतांना व इस्पि-
तळाच्या कंपौंडाशीं फाटके आहेत त्या ठिकाणीं एका वाचमनच्या हद्दींत दुस-
ऱ्याच्या हद्दींत कैदी जातांना त्या तापलेल्या रस्त्यावर किंवा दगडांवर आम्हाला

दोन तीन मिनिटे स्वस्थ उभे राहणे भाग पडे. तेव्हा तर एका पायावर उभे राहून तो अत्यंत पोळू लागला म्हणजे तो उचलून दुसरा पाय टेकावा अशी कसरत करित आम्ही कसे बसे इस्पितळाच्या इमारतीपर्यंत जाऊन पोहोचलो. या वेळी डॉ. फाटक यांच्या तळव्याला तर मोठमोठे फोड आले. माझे पाय इतके नाजूक नसल्यामुळे माझ्या तळव्यांना फोड आले नाहीत, परंतु पाय चांगलेच पोळून निघाले. ही पाय पोळण्याची कवाईत चालली असतांना खरो-खरच सर्व अंगाची लाही उडून गेली. व जेलांत यापुढे याच्यासारखे आणखी कोणकोणते शारीरिक क्लेश होतात या धास्तीने मन बरेच व्यग्र होऊन गेले. परंतु स्वखुशीने कारागृहवास पत्करल्यानंतर जे जे होईल ते मुकाट्याने सहन करावयाचे व सर्व हालअपेष्टा व क्लेश यांमधून परमेश्वर आपल्याला सुरक्षितपणे पार पाडण्याला अवश्य ते मनोबल व शारीरिक सामर्थ्य दिल्याशिवाय राहणार नाही अशी मनाची खात्री असल्यामुळे जेलांतील कोणा सत्ताधाऱ्यापुढे गया-वया करावयाची नाही किंवा दयेची याचना करावयाची नाही असा निश्चय मनामध्ये दृढ व कायम करण्यांत आला.

दिवसाची दिनचर्या व कार्यक्रम संपल्यानंतर सायंकाळी पांच वाजण्याच्या सुमारास सर्व कैद्यांना विश्रांतीसाठी बराकीमध्ये कोंडण्यांत येते. सायंकाळी ५ वाजल्यापासून दुसऱ्या दिवशी प्रातःकाळच्या ६ वाजेपर्यंत म्हणजे जवळ जवळ १३ तास कैदी स्वस्थ तरटावर हातपाय ताणून पडू शकतो. इतकी लांबलचक म्हणजे भरपूर १३ तासांची विश्रांति बाहेरिल जगांत कोणत्याही माणसाला मिळत नसेल. अर्थात् या तेरा तासांत फार तर ६।७ तास झोपेमध्ये जात. परंतु राहिलेले सहा तास कसे घालवावयाचे हा मोठा प्रश्न असतो. जेलामध्ये शांतपणे विचार करण्याला हे ६।७ तास फारच उपयोगी पडतात. परंतु जोपर्यंत बराकीच्या पद्धतीप्रमाणे एका मोठ्या थोरल्या दालनामध्ये ५०।६० कैद्यांना कोंडण्यांत येते तेव्हा खरा एकांतवास फारसा भिळत नाही. कारण या मोकळ्या दालनामध्ये रात्री काळोख पडेपर्यंत व झोपेपूर्वीपर्यंत अनेक कैदी एकमेकांशी बोलत बसतात किंवा कोणी गाणी म्हणतात. किंवा भजन अगर प्रार्थना करितात म्हणून या मोठ्या दालनामध्ये विश्रांतीसाठी कोंडल्या जाणाऱ्या “ फाईल सिस्टम ” मध्ये रहात असलेल्या कैद्यांना एकांतवासाचा अनुभव मिळावा तितका भिळत नाही. मे ८ पासून जवळ जून ११ पर्यंत बराकीच्या दालनांत विश्रांतीसाठी कोंडल्या जाणाऱ्या ५०—

६० कैद्यांच्या एका फाइल (File) मध्येच माझी व्यवस्था असल्यामुळे या पहिल्या ३४।३५ दिवसांमध्ये तुरुंगाच्या लहान कोठडीत कोंडल्यानंतर मिळणाऱ्या एकांतवासाच्या सुखाचा अनुभव मला मिळाला नाही. परंतु ता. ११ जून पासून पुढे माझी रवानगी “ सेपरेट ” खोल्यांच्या आवारामध्ये झाल्यानंतर पुढील ५ महिने तुरुंगाच्या कोठडीमध्ये पडून मनोमय साम्राज्यामध्ये किंवा स्वानंद साम्राज्यामध्ये यथेच्छ विहार करण्याला मला संधि मिळाली. परंतु ५०।६० कैद्यांच्या कंपूमधून Separate बंदीमध्ये जाणे हे कांहीं कैद्यांच्या स्वतःच्या इच्छेवर अवलंबून नसते. तेव्हा ५०।६० कैद्यांच्या संयुक्त कंपूमधून किंवा फैलांतून माझी Separate च्या आवारांत बदली कशी व का झाली याची थोडी इकीकत देणे अवश्य आहे व ती वाचकांना देखील थोडी मजेदार वाटण्याचा संभव आहे. म्हणून ती इकीकत थोडी सविस्तर अशी पुढे देतो:—

जेलान्त गेल्यानंतर आम्हाला फक्त काथ्या उकलण्याचे काम देण्यांत आले होते हे पूर्वा सांगितलेच आहे. मला हा काथ्या रोज ८।९ औंसपेक्षा जास्त असा कधीच उकलता आला नाही. आमच्यापैकी कांहीं मजबूत मावळे १५।१६ औंस उकलीत असत. साधारणपणे दररोज एक पौंड तरी म्हणजे १६ औंस काथ्या खोलला पाहिजे असे आम्हाला बजावण्यांत आले होते. मी एक दिवस अगदी फार शिकस्त केली तेव्हा माझा काथ्या कोठे ११।१२ औंस भरला. पुढे जूनच्या पहिल्या तारखेला पुन्हा माझा काथ्या फक्त ९ औंसच भरला, म्हणजे त्याच्या आदल्या दिवसापेक्षा दोन औंस कमी भरला. आमच्या फायलापैकी जाणखी १७।१८ जणांचा काथ्या असाच आदल्या दिवसापेक्षा दोन तीन औंस कमी भरला. तेव्हा आमच्यापैकी १९।२० जणांना काम कमी केल्याबद्दल शिक्षा देण्यासाठी सुपरिटेण्डेंट यांच्या समोर उभे करण्यांत आले. शिक्षा निरनिराळ्या प्रकारची असते. कमी काम केले तर शिक्षा म्हणून जास्त मेहेनतीचे व सक्तीचे काम देण्यांत येते. तेव्हा आमच्यापैकी कांहीं सशक्त माणसांना व स्वयं-सेवकांना चक्रीचे म्हणजे जात्याने धान्य दळण्याचे काम देण्यांत आले. कांहींना हातकडी देण्यांत आली व एकाला आडाबेडी म्हणजे पायामध्ये दिवसभर वागविण्याची आडवी बेडी देण्यांत आली. माझी प्रकृति फारच अशक्त असल्यामुळे मला चक्री किंवा बेडी जेलच्या नियमांप्रमाणे देता येतच नव्हती. म्हणून सगळ्यांत

हलकी शिक्षा म्हणजे चार दिवसपर्यंत “ कांजी रोटी ” खाण्याची शिक्षा मला सामण्यांत आली. “ कांजी रोटी ” म्हणजे अर्धे पीठ व अर्धे मीठ एकत्र मिसळून केलेली भाकरी. कांजी रोटी ज्या कैद्याला शिक्षा म्हणून खावी लागते त्याला या पिठा-मिठाच्या मिश्रणाच्या भाकरीबरोबर नेहेर्मीची डाळ म्हणजे वरण किंवा भाजी देखील देण्यांत येत नाही. त्याने कांजी रोटी कोरडी किंवा पाण्याबरोबर खावयाची असते. शिवाय नेहेर्मीच्या अन्नाच्या बाबतीत दिलेले सर्व अन्न कैद्याने खाव्हेच पाहिजे अशी त्याच्यावर सक्ती नसते. वाटेळ तेवढे अन्न खावे व बाकचिं खुशाल नेऊन भरकटे टाकावयाच्या कुंब्यामध्ये फेकावे अशी मुभा सर्व कैद्यांना असते. परंतु “ कांजी रोटी ” म्हणजे पिठा-मिठाच्या मिश्रणाची भाकरी सर्व खाऊन घशाखाली घातलीच पाहिजे अशी सक्ती या शिक्षेच्या खाण्यामध्ये असते. तेव्हा सकाळी दोन जाड्या भाकरी व सायंकाळी दोन जाड्या भाकरी या त्या चार दिवस आद्व्यास अळंबळे कशा तरी पाण्याच्या-घोटभर खाव्याच लागल्या. मी कांही मोठा श्रीमंत किंवा धनाढ्य माणूस नाही. परंतु खाण्याच्या बाबतीत ब्राह्मणवर्गातील पुष्कळ सुखवस्तु लोकांप्रमाणे उत्तम अन्न खाण्याचा माझ्या लहानपणापासून माझा परिपाट होता. वयाच्या १३,१४ वर्षापासून तुरुंगांत जाण्याच्या दिवसापर्यंत उत्तम पातळ व गरम गरम चपात्या, फुलके आणि तूप याशिवाय दुसरे तिसरे अन्न मला सहसा कधी खावत नसे व पचत नसे. बाजरीच्या भाकरीचा एखादा चतकूर मी कधी कधी लोण्याच्या गोळ्याबरोबर रुची-पालट म्हणून खाल्ला असेल. खाण्याच्या बाबतीत इतका नाजूकपणा ३० वर्षांच्या सवयीने ज्याच्या पोटाला प्राप्त झालेला असतो त्याच्या पचनेंद्रियावर जेळांत निम्मे बाजरीचे पीठ व निम्मे दळलेले मीठ अशा जाड्या भरड्या रोटीचा व अन्नाचा सक्तीने मारा झाल्यास त्या पचनेंद्रियाने एकदम बंडखोरपणा करावा हे अगदी दोन आणि दोन चार या सिद्धांताप्रमाणे स्वाभाविक व नैसर्गिक होते. दोन तीन दिवस ही पिठा-मिठाची भाकरी खाल्यानंतर मला आमांश व हृगवण लागली व ता. ४ जून रोजी जेळांतील डॉक्टरकेड मी आजारी असल्याबद्दल रिपोर्ट दिला त्यांनी प्रकृति तपासून व झाल्याला बसल्यानंतर अमच्या कुंब्यातील विष्टा देखील तपासून Dysentery ने आजारी असा शेरा माझ्या बुकामध्ये मारून इस्पितळांत आप्पापचाराकारता रोग्यांच्या वाडीत आद्व्याला नेऊन ठेविले

नंतर ५१६ दिवसांच्या औषधोपचाराने बराच आराम पडून आमांघाचा विकार बराच कमी झाला. दवाखान्यावरील मुख्य डॉक्टर रा. मेहेता हे गुजराथी गृहस्थ आपल्या कामांत पूर्ण वाकब्रमार असून साधारण वरिष्ठ दर्जाच्या कैद्यां-
 र्नी सहानुभूतिपूर्वक व दयाद्र अंतःकरणाने वागणारे असे दिसले. परंतु मला आजारी म्हणून डॉ. मेथा यांनी दवाखान्यांत ठेविले ही गोष्ट जेव्हाचे त्या वेळेचे सुपरिटेंडेंट लेफ्टनंट कर्नल डॉल यांना पसंत पडली नसावी असे त्यांच्या वर्तना-
 वरून मला दिसून येऊ लागले. मी आजारीपणाचा काही तरी खोटा बद्दला करून किंवा ढोंग करून दवाखान्यांत येऊन पडलो आहे व डॉ. मेथा यांनी केवळ मी एक चांगला उध्व जातीचा किंवा शिकळसवरलेला माणूस म्हणून भीड माडेमुळे मला रोगी म्हणून इस्पितळांत ठेविले असावे असा काही प्रह सुपरि-
 टेडेंट याचा झाला असावा असे मला वाटले. कारण मला व डॉक्टर यांना ता. १० रोजी त्यांनी आपल्या ऑफिसमध्ये बोलावून माझ्या प्रकृतीसंबंधी चौकशी केली व मी आता थोडा बरा आहे असे त्यांच्या प्रश्नाला उत्तरे देतांना बोलून गेल्यामुळे त्यांनी डॉक्टरला हुकूम केला की या कैद्याला आता जास्त दिवस इस्पितळांत न ठेवतां परत बराकामध्ये लावून दे. अर्थात् या वरिष्ठाच्या हुकुमाप्रमाणे डॉक्टर मेथा यांनी मला ता. १२ रोजी इस्पितळांतून काढले. परंतु इस्पितळांतून काढतांना माझी रवानगी सर्कल नं. १ मधील बराकामध्ये न करतां सुद्ध सुपरिटेंडेंट यांनी जेलमॅन्युअलच्या ७८३ नियमाअन्वये मला सेपरेट बंदीच्या बराकी व कोठड्या आहेत त्यामध्ये ठेवण्याविषयी माझ्या History ticket वर किंवा कैद्याच्या बुकावर शेर मारला. मात्र आमांशामुळे प्रकृति क्षीण झालेली असल्यामुळे आपखी एक आठवडाभर कोणतेही काम करण्यास लावून नये ही डॉक्टर मेथा यांची सूचना त्यांनी मान्य केली. माझ्या पूर्वी प्रो. शिवरामपंत परांजपे व डॉ. फाटक यांना सर्कल नं. १ मधून काढून सेपरेटच्या कोठळांत पूर्वीच नेऊन ठेवण्यांत आले होते. आपल्या पूर्वीच्या बराकींत न जातां सेपरेटमधील नवीन कोठडीत आप-
 ल्याला आता जावे लागणार या गोष्टीने प्रथम मला अत्यंत वाईट वाटले. कारण सर्कल नं. १ च्या बराकामध्ये माझ्या बरोवरीची सर्व भिन्नमंडळी क्षस-
 ल्यामळे त्याच बराकींत आपल्या मावळेमंडळींत व मूळधी-सत्याग्रहाखोर्ती तुळंगांत आलेल्या भंडळींत पुन्हा जाऊन पडलो तर बरे असे त्या दिवशी झटव

होते. परंतु पुढे अनुभवाने असे दिसून आले की, असक्त प्रकृतीच्या माणसाला ४०।५० कैद्यांच्या एक फैलातील धांवपळीपेक्षा सेपरेट बराकीतील 'सिंगल रूमची' पद्धत जास्त सुखकर व हितावह आहे. सेपरेट झणून निराळे व इतरांपासून अलिप्त असे ठेवलेले आवार येरवडा जेलमध्ये आहे. त्याच्यामध्ये एकंदर पांच बराकी आहेत. व प्रत्येक बराकीत ११ खोल्या असून प्रत्येक खोली दहा फूट लांबीची व १० फूट रुंदीची आहे. प्रत्येक कोठडीत एका कैद्याने इतरांपासून अलग रहावयाचे व शेजारच्या कोठडीतील कैद्यांशी देखील चकारशब्द काढावयाचा नाही, अशी सक्त ताकीद असते. म्हणून या कोठड्यांना सेपरेट बंदच्या कोठड्या असे नाव आहे. या कोठडीत कैद्याने एकलकोडेपणाने रहावयाचे असते. जे कैदी ४०।५० कैद्यांच्या संयुक्त बराकीमध्ये एकत्र राहिल्याने इतरांना विघड-वितात किंवा इतर कैद्यांना त्रास देतात अथवा इतर कैद्यांशी काही संगनमत करून जेलच्या शिस्तीविरुद्ध वागण्याचा कट वगैरे करतात अशा " बदमाश " कैद्यांना किंवा जे एखाद्या टोळीचे पुढारी किंवा Gang leader म्हणून सम-जले जातात अशा कैद्यांना त्यांचा संपर्क इतरांस लागू नये म्हणून या "सेपरेट" मध्ये कोठड्यांत ठेवण्यात येते. मला सेपरेट कोठड्यांत ठेवण्याचे कारण, For Discipline and Medical reasons म्हणजे शिस्तीच्या रक्षणा-साठी व प्रकृतीच्या कारणांसाठी झणून माझ्या हिस्टरी तिकिटावर सुपरिटेण्डेंट यांनी लिहून ठेवले होते. मी सर्कल नं. १ मध्ये असताना शिस्तीचा कोणताही भंग केलेला नव्हता. फक्त माझ्याकडून काम पुरे होत नसे. तेव्हा शिस्त राखण्यासाठी झणून माझी रवानगी सेपरेटमध्ये करावी लागली असे एक कारण जेल्बरील मुख्य अधिकाऱ्याने का लिहिले याचे मला अद्यापि गूढच वाटते. परंतु कोणत्याही कारणाकरता असो ता. ११।१२ रोजी जेल मॅन्युअलच्या ७८३ नियमाखाली माझी रवानगी सेपरेट कोठडीत झाली. प्रथम मला जरी हा फेरबदल मोठा कठीण असा वाटला. तथापि पुढे आलेल्या अनुभवावरून एकंदरीत सेपरेट म्हणजे अलग किंवा एकलकोड्या कोठडीतील कारागृहवासच मला जास्त सुखावह झाला यात शंका नाही. सर्कल नं. १ मध्ये ५०।६० कैद्यांच्या घडबडग्यांत राहण्यापेक्षा एकलकोड्या कोठडीतील १०० चौरस फुटाच्या कोठडीत I am monarch of all I survey, my right there is none to dispute अशा प्रकारे या १०० चौरस फूट कोठडीमध्ये माझ्या

शिवाय दुसऱ्या कोणालाही शिरण्याचा किंवा घुसण्याचा हक्क नाही, असे मनांत आले म्हणजे या कोठडींत आपण पूर्ण स्वतंत्र असून कोणत्याहि प्रकारे आपण कोणाच्या अटकेत नाही असेही मनोराज्य करण्यास हरकत नसे. विशेषतः सायंकाळी ५ वाजतां कोठडीचा दरवाजा बंद करून बाहेरून वार्डरने वुलूप ठोकले म्हणजे मग सकाळच्या सहा वाजेपर्यंत पूर्ण १३ तास जेलच्या कोणत्याही भुरग्या किंवा वरिष्ठ अधिकाऱ्याकडून आमच्या स्वानंदसाम्राज्यामध्ये व्यत्यय येण्याचा काडीमात्र संभव नसे. ध्यान लावण्याला किंवा चिंत एकाग्र करून बसण्याला जेलांतील कोठडीदारखे दुसरे स्थळ नाही, असे एकांत-प्रिय अशा कैद्याला स्वानुभवाने कबूल करावे लागते. या सेपरेटमधील कोठडीमध्ये राहण्यास आल्यापासूनच मनोमय कल्पनांना स्वैरसंचार करू देण्याला अवश्य नितका वेळ व बट्टिरुपाधी पासून पूर्ण मुक्तता आणाला लाघली. तेव्हां यापुढे जेलांतील व्यवस्थेसंबंधी किंवा अन्य क्षुल्लक गोष्टींसंबंधी पाल्हाळ न लावतां जूनपासून नोवेंबर ७ तारखेपर्यंतचे जवळ जवळ पाच महिने कसे हां हां म्हणतां निघून गेले त्याची कल्पना आपणा स्वतःच्या मनाशी कायम रहावी म्हणून व इतर चौकसबुद्धीच्या व कुतूहलप्रिय अशा महाराष्ट्रांतील वाचकवर्गीलादेखील आपल्या या विलक्षण परिस्थितीतील मनःस्थितीचा थोडा परिचय करून द्यावा ह्याणून जेलांतील एकांतवासामध्ये मनांत प्रादुर्भूत झालेले विविधकल्पनाजाल शब्दांमध्ये शक्य तितके गोवून टाकण्याचा मी यथाशक्ति प्रयत्न करणार आहे. माझ्यापेक्षा जास्त कल्पकबुद्धीच्या किंवा जास्त प्रतिभाशाली अशा रवींद्र नाथ टागोर किंवा कै. केशवसुत अथवा गोविंदाग्रज यांच्यासारख्या कवीला जर वर्ष सहा महिन्यांचा कारागृहवास घडेल तर तो या सहा महिन्यांच्या काय परंतु कदाचित् प्रत्येक रात्रीच्या कल्पनातरंगांच्या आभारावर एखादे हृदयस्पर्शी असे काव्य रचू शकेल. परंतु इतकी जाज्वल्य किंवा चंचल किंवा चपल अशी कल्पना-शक्ति किंवा लेखनपटुता माझ्या अंगी जन्मतः किंवा स्वभावभिन्न अथवा कष्टाने साध्य करून घेतलेली देखील बसत नसल्यामुळे माझे पाच सहा महिन्यांतील कल्पनावैभव फारसे विस्तृत होण्याची धास्वी नाही.

सेपरेट कोठडींत माझी रवानगी होण्यापूर्वी सेंट्रल मधील ४०१५० कै-यांच्या संयुक्त फाइलाबरोबर माझी बंदी होती त्या एका महिन्यामध्ये वाचन

वंगरे कोणतेच फारसे झाले नाही. फक्त सायंकाळीं बराकीत कोडल्यानंतर ज्ञानेश्वरी, रामायण कृष्णचरित्र वंगरे जे कित्येक मराठी ग्रंथ आमच्या फायलांतील कैद्यांना वाचण्यांस देण्यांत येत असत त्यापैकी ज्ञानेश्वरीचा कांही भाग मी सायंकाळीं काळोख पडण्यापूर्वी वाचीत असें. परंतु सेपरेटमधील कैद्यांना जेलमधील युरोपियन वार्डच्या लायब्ररीतील इंग्रजी पुस्तकांपैकीं दर वेळेला एक एक निराळे पुस्तक याप्रमाणें दर बुधवारी व रविवारी वाचावयासाठी देण्याचा शिरस्ता होता असें कळले तेव्हां मी सुपरिटेंडेंटची परवानगी विचारून युरोपियन कैद्यांच्या लायब्ररीतील एक एक पुस्तक आठवड्यांतून दोन वेळा वाचण्यासाठी घेऊं लागलों. त्या लायब्ररीमध्ये जवळ जवळ ५०० ग्रंथ आहेत व त्यांची एक यादी तयार केलेली आहे. त्या यादीतील जें पुस्तक आपल्याला पाहिजे असेल त्याचा नंबर लिहून तो वार्डराजवळ दिला कीं वॉर्डर लायब्ररीत जाऊन त्या नंबरेचें पुस्तक आणून आम्हाला वाचण्याला देत असे. युरोपियन वार्डच्या लायब्ररीतील बहुतेक पुस्तके कादंबरीवजा असून कित्येक धार्मिक किंवा तत्वज्ञानविषयक आहेत. महात्मा गांधी यांनीं अनेक वाचनीय पुस्तके या लायब्ररीला हल्लीं "प्रेसेंट" केलीं आहेत त्यामुळे कित्येक अप्रतिम ग्रंथाचा भरणा या पुस्तकसंग्रहांत झालेला आहे. तथापि या पुस्तकांवर Presented by Mahatma Gandhi असें जे आरंभीच्या कोऱ्या पानावर लिहिण्यांत आले होते तेवढा शेर काळजीपूर्वक कात्रीनें छाटून टाकण्यांत आला आहे असें आम्हांस समजले. त्यावरून ज्या ज्या पुस्तकाच्या सुरवातीच्या कोऱ्या पानाचा असा कोपरा छाटलेला असेल, ते पुस्तक महात्मार्जांनीं जेल लायब्ररीला बाक्षिस दिलेले आहे असें सर्व कैदी समजत असत. जुलै-भागृच्या महिन्यांमध्ये सुर्यास्त चांगला साडेसात वाजण्याच्या सुमारास होत असल्यामुळे पांच वाजल्यापासून साडेसात वाजेपर्यंत म्हणजे अडीच तास शांतपणे वाचनामध्ये घालविण्यास सांपडत असत. साडेसात वाजल्यानंतर काळोख पडलागला म्हणजे झोप येईपर्यंत अर्थात् मनोमय कल्पनांच्या साम्राज्यामध्ये दंग होण्याशिवाय अथवा कांहीं काळ ईशान्वितनामध्ये घालविण्याशिवाय दुसरे गत्यंतर नसे.

झोप येईपर्यंत अशा प्रकारे जेव्हां कल्पनाशक्तीला स्वैरसंचार करण्याला सोडून देण्यांत येई तेव्हां तेव्हां प्रथम प्रथम आपल्या देशाच्या व राष्ट्राच्या राजकीय

परिस्थितीकडेच मनाची स्वाभाविक ओढ जात असे. इंग्रज राज्यकर्त्यांनी देशामध्ये राज्य प्रस्थापित केल्यापासून त्यांच्या राज्यपद्धतीचे खरे स्वरूप व त्या योगाने आपल्या देशाची उत्तरोत्तर होत जाणारी धूळधाण यांची योग्य कल्पना आपल्यातील मोठमोठ्या विचारी, घोरणी, सुशिक्षित व विद्वान् अशा राजाकारणी पुरुषांना व पुढाऱ्यांना प्रथमच्या पन्नास साठ वर्षांमध्ये कशी झाली नाही याचे राहून राहून आश्चर्य वाटे. देशाच्या सद्यःस्थितीविषयीचे हे नाना प्रकारचे विचार आतां सर्व साधारणपणे लोकांच्या दृढ परिचयाचे व नित्याच्या वादविवादाचे विषय होऊन बसल्यामुळे तेच येथे पुन्हां विस्तृतपणे ग्रथित करण्यांत फारसें स्वारस्य नाही. देशाच्या सद्यःस्थितीविषयी विचारांचे काहूर जेलांतील कोठडींत दाबून टाकण्याचा मी प्रयत्न करित असे अशा प्रकारे प्रचलित विषयांकडून मनाचा कल दुसरीकडे वळविला म्हणजे अर्थात् तो स्वतःच्या आयुष्यातील गतकालाकडे वळत असे व आपल्या आयुष्यातील मुख्य मुख्य घडलेल्या गोष्टी स्मृतिपटलावर सिनेमातील चित्रपटाप्रमाणे प्रत्यक्ष घडत असल्यासारख्या हुबेहुब पृन्हां हालचाली करूं लागत. या गतगोष्टींचे स्मरण झाले म्हणजे “तेहि नो दिवसा गताः” या भवभूतीच्या उक्तीची आठवण होऊन सुस्कारा टाकण्यापलीकडे काहीं कर्तव्य नसे.

The moving Finger writes and having writ,
 Moves on, nor all they piety nor wit,
 Can lure it back to cancel half a line
 Nor all thy tears wash out a word of it.

अशी प्रख्यात पर्शियन कवि ओमर खय्यम याची उक्ति आहे तिची वारंवार आठवण अशा प्रसंगी झाल्याशिवाय राहत नसे. त्याचप्रमाणे

Tears, idle tears I know not what they mean
 Tears form the depth of some divine despair
 Rise in the heart and gather to the eyes
 In looking on the happy autumn fields
 And thinking of the days that are no more.

या आंग्ल कवि टेनिसन याच्या प्रिन्सेस नामक काव्यातील एका गीतातील उद्गार देखील वारंवार स्मृतिमंदिरामध्ये जागृत होऊन तोंडावाटे बाहेर पडल्या-

शिवाय राहत नसत. स्वतःच्या आयुष्यक्रमामध्ये ज्या ज्या चुका आपल्या हातून झाल्या त्या जर आपण त्या त्या विवक्षित प्रसंगी केल्या नसत्या तर आपल्या आयुष्यक्रमाची दिशा अशा अशा प्रकारे बदलली असती अशा might have been चे आपल्या आयुष्यातील प्रसंग अनेक आठवून मनाला उद्विग्न किंवा विषण्ण करीत. त्याचप्रमाणे हिंदुस्थानच्या किंवा महाराष्ट्राच्या इतिहासातील अनेक प्रसंगांची आठवण होऊन अमुक अमुक प्रसंगी अमुक अमुक ऐतिहासिक व्यक्तीने केले त्यापेक्षा निराळ्या प्रकारचे वर्तन केले असते तर इतिहासाचा ओघ अशाप्रकारे कदाचित् बदलला असता असे कल्पनातरंग चालत. परंतु थक्कीच्या काय किंवा राष्ट्राचा काय कोणाच्याही आयुष्यक्रमातील एकदा घडून गेलेली गोष्ट फिरून करून पहाण्याची किंवा बदलण्याची संधि परमेश्वराने प्राणिमात्रास किंवा निदान माणसाला तरी एखाद वेळेस देऊं नये हा परमेश्वराचा न्याय कितें निष्ठुरपणाचा आहे असे वाटू लागते. To err is human प्रमाद घडणे किंवा चूक करणे हा जर मानवाचा स्वभावधर्म किंवा देहधर्म आहे तर त्या चुकीची फिरून दुरुस्ती करण्याची संधि किंवा अवसर परमेश्वराच्या किंवा निसर्गसत्तेच्या न्यायी साम्राज्यामध्ये कां मिळूं नये ? कायद्यामध्ये म्हणजे मानवी कायद्यामध्ये व इंद्रजांच्या हल्लींच्या नोकरशाहीने प्रस्थापित केलेल्या कोर्टातील कायदेबद्ध न्यायपद्धतीमध्ये ही First offender म्हणजे प्रथमचा गुन्हेगार म्हणून न्यायासनासमोर येणाऱ्या गुन्हेगाराला गय करून आपली चुकी सुधारण्याची संधि देण्यात येते. तेव्हा परमेश्वराने प्रथमप्रथमच्या चुका तरी सुधारण्याची संधि मनुष्य प्राण्याला द्यावी अशी नम्र अर्जी, विनंति किंवा विनवणी परमेश्वराकडे करावी असा मनाचा कल स्वाभाविकपणे वाहतो. परंतु परमेश्वराने निर्माण केलेल्या सृष्टिक्रमाप्रमाणेच एकदा घडून येऊन कालातीत झालेली गोष्ट पुन्हा परत बोलावणे हे परमेश्वराच्या देखील आधीन राहिलेले नाही. म्हणून गत गोष्टींची किंवा एकदा घडलेल्या चुकांची दुरुस्ती घडणे शक्य नाही. घडलेल्या चुकांवरून पुढील घडण्यासारख्या चुका किंवा प्रमाद टाळता येतील परंतु कितिही अश्रू टाळले किंवा शोकरसाचे थेमान एकाद्या नटाप्रमाणे जगाच्या रंगभूमीवर कितिही आकाड तांडव करून मांडले तरी गतगोष्टींची पुनरावृत्ति पूर्वाच्या चुका दुरुस्त करण्यासाठी किंवा सुधारण्यासाठी कोणाक्याही काढता येणार नाही. मग

पूर्वीच्या चुका दुरुस्त करण्याची संधि जर मनुष्यप्राण्याला व्यक्ति या नात्याने किंवा मनुष्यसमुदायाला राष्ट्र किंवा समाज या नात्याने केव्हाही मिळण्याचा संभव निसर्गसिद्ध किंवा ईश्वरीनिर्मित नियमाप्रमाणे नाही तर मग मागे घडलेल्या गोष्टींचे व बऱ्यागोष्टींचे किंवा वाईट गोष्टींचे निरीक्षण, अध्ययन किंवा मनन तरी करण्याची मानसिक शक्ति मनुष्यप्राण्याला परमेश्वराने कशाला दिली ? पूर्वी घडून गेले ते गेले, ते परत बोलावण्याची किंवा दुरुस्त करण्याची सवड जर आम्हाला नाही तर त्या बऱ्या वाईट घडून गेलेल्या गोष्टी स्मृतिपटालावर ठेऊन तरी काय करावयाचे आहे व मोठमोठे इतिहासाचे ग्रंथ जगाच्या प्रारंभापासून आज तागाइत घडलेल्या हकीकतींनी भरलेले वाचून तरी काय करावयाचे आहे ? Let the dead past bury its dead गतकालाला गतगोष्टींची मर्दी पुरून टाकू द्या ! तीं पुरलेलीं मर्दी पुन्हां उकरून काढण्याचा व्यर्थ खटाटोप करण्यापासून कांहीं फायदा नाही अशी पाश्चात्यांमध्ये म्हण आहे तिच्या प्रमाणे वागून गतगोष्टींकडे सर्वस्वी दुर्लक्ष करून फक्त “ सावध ऐका पुढल्या हांका ” म्हणजे भविष्यत्काली आपल्याला काय कर्तव्य आहे किंवा आजच्या किंवा उद्यांच्या घटकेला कोणते कर्तव्य दत्त म्हणून आपल्या पुढे आहे त्या कर्तव्याच्या हाकेलाच फक्त “ ओ ” द्या, व मेले गेले पूर्वज व मर्दी गेलीं पूर्वजांचीं कृत्ये किंवा त्यांनीं केलेले पराक्रम किंवा त्यांच्या हातून घडलेल्या चुका त्यांची निरर्थक आठवण करून कशाला हळहळत बसतां किंवा रडत बसतां असा एका आधुनिक मराठी कवीने केलेला सडेतोड व छातीठोक उपदेश बरोबर समजून त्याप्रमाणे वागावयाचे कीं काय ? हा एक मोठा गूढ व मनाला कुंठित करणारा प्रश्न विचारी माणसाच्या मनासमोर वारंवार उभा राहतो. तथापि ज्या ज्या प्राण्याला परमेश्वराने स्मरणशक्ति देऊन तिचा उपयोग करण्याची मुभा ठेविली आहे त्या त्या जीवमात्राला गतगोष्टींचे विस्मरण म्हणजे पूर्ण विस्मरण होणे कदापि शक्य नाही. उलट गतगोष्टींचे स्मरण करणे व त्यांच्यापासून योग्य तो बोध व उपदेश करून घेणे हे मनुष्यमात्राचे एक पवित्र कर्तव्य समजले जाते व म्हणूनच जगामध्ये इतिहासाला महत्त्व आहे. गतगोष्टींची आठवण करून त्यांपैकी वाईट गोष्टी असतील त्यांबद्दल केवळ हळहळत बसणे हे जरी निघ असले तथापि Let the dead past bury its dead या सूत्राप्रमाणे वर्तन करणे देखील मनुष्यप्राण्यास सर्वस्वी सुखकर किंवा हितावह होईल असे म्हणतां येणार

नाहीं. आतां केवळ एका व्यक्तीच्या आयुष्यातील गतगोष्टींच्या चिंतनापासून तादृश फायदा नाही हे उघड आहे. तथापि शुद्रव्यक्तीच्या जीवनक्रमातील गोष्टींच्या स्मरणाने जरी फायदा होण्यासारखा नसला तथापि जे अवतारी, पराक्रमी, पुण्यपुरुष किंवा पुण्यश्लोक असे महात्मे होऊन गेले त्यांच्या उज्ज्वल व पुण्यप्रद जीवनक्रमातील प्रत्येक गोष्ट महत्त्वाची असून अशा महात्म्यांच्या चरित्रांचे ज्ञान व मनन, किंवा निदिध्यास देखील अत्यंत पुण्यप्रद आहे असे सांगण्यांत येते. म्हणूनच मनुष्याला एकांतवास घडला म्हणजे मुख्य आठवण मोठ्या अवतारी पुरुषांच्या नाममात्राचीच होते. जेलांत आल्यावर साधारण कैदी देखील जपमंत्राला सुरवात करतात. अनेक कैद्यांच्या हातांत जपमाळही आपली दिसावयाचीच. सायंकाळी कोठडीत कोडल्यानंतर बहुतेक कैदी झोप येईपर्यंत जप करतात किंवा भजने पदे किंवा परमेश्वराच्या भक्तीपर गीते म्हणतात असे दिसून येत असे. परंतु नमाज पढणे, जप करणे अथवा भक्तिपर पदे म्हणणे या कृत्यांत फार तर तास दोन तास घालवितां येतात. बाकीचा वेळ हा स्वतःच्या अनुभवाच्या गोष्टीविषयी किंवा देशाच्या सद्यःस्थितीविषयी विचार करण्यामध्ये किंवा कल्पना करण्यामध्येच घालवावा लागतो. माझा स्वतःचा व्यवसाय पंधरा वीस वर्षे प्रचलित राजकीय स्थितीचा विचार करणे व शक्य तितका उद्योग आपल्या देशाची चालू राजकीय परिस्थिती बदलणे या प्रीत्यर्थच चालला असल्यामुळे तुरुंगाच्या कोठडीमध्ये देखील रिकामपणाच्या वेळांत त्याच गोष्टींचे काहूर मनामध्ये माजून जावे हे स्वाभाविक होते. ज्यांच्या स्वतःच्या घरचा किंवा घरांतील प्रपंचाचा किंवा मुलामाणसांचा पसारा मोठा असेल त्यांच्या मनामध्ये बंदीवासाच्या अवधीत आपल्या संसारविषयक व कौटुम्बिक विवेचनांची व काळज्यांची गर्दी उसळून जात असेल. परंतु मला स्वतःला अलीकडे कौटुम्बिक किंवा सांसारिक पाश फारसे राहिले नसल्यामुळे अशा गोष्टींपासून फारसा त्रास झाला नाही. परंतु एकंदर देशाची व देशातील तीस कोट हिंदी प्रजाजनांची सध्या आहे तशी केविलवाणी स्थिति कशाने झाली व ती सुधारण्याप्रतियर्थ चाललेले कोणते प्रयत्न खटपटी व उलाढाली योग्य दिशेने होत आहेत व हल्लीं चाललेले प्रयत्न व खटपटी यांच्यापेक्षा जास्त परिणामकारक किंवा जास्त यशस्वी होण्यासारख्या खटपटी करता येतील की नाही या दोन गोष्टीबद्दलच आमचे विचार व आमच्या कल्पना नेहेमी चालत असत.

अर्थात् हे विचार व या कल्पना आणि या कल्पनांचा खेळ रात्रीच्या विश्रांतीच्या वेळी जेव्हा झोपेची अवकृपा होई अशा अवधीमध्येच चाले हे वर सांगितले आहे. दिवसाचा वेळ जेलची शिस्त सांभाळण्यांत, व पुरे काम होते की नाही याची काळजी वाहण्यांत व इतर नित्याच्या व्यवसायांत जात असे.

सेपरेटमध्ये आल्यानंतर हातरहाटावर लोंकरीचे सूत काढण्याचे काम मला देण्यांत आले. बाहेर असतांना हात-रहाटावर म्हणजे चरक्यावर सूत काढण्यास प्रत्येक हिंदी इसमाने शिकावे व दररोज प्रत्येकाने तास दोन तास तरी चरका चालवावा अशी महात्मार्जीची आज्ञा आहे. महात्मार्जीच्या आज्ञा पाळण्याचा अनेक बाबतींत जरी मी स्वतः यथाशक्ति प्रयत्न गेल्या दोन अडीच वर्षांच्या अवधीमध्ये केला होता तथापि प्रत्यक्ष चरक्यावर सूत काढण्याची कला मी हस्तगत केली नव्हती एक चरका खरेदी करून तो घरी आणून ठेविला होता, परंतु तो प्रत्यक्ष फिरविण्याचे काम मी केलेले नव्हते. म्हणून प्रथम ज्या दिवशी तुरुंगांत लोंकरीचे जाडे सूत काढण्याचा तो भला भक्कम रहाट माझ्या पुढे वॉर्डने आणून ठेविला, व आतां या रहाटावर दररोज १॥ पौंड किंवा २४ औंस वजनाचा धागा किंवा सूत दररोज काढिले पाहिजे असे फर्माविले तेव्हा पहिल्याप्रथम पोटांत थोडा उभा राहिल्यासारखे झाले व आपल्या हातून दीड पौंड वजनाचे सूत कधीच निघणार नाही व काम पुरे झाले नाही म्हणजे वारंवार जेलातील शिक्षा खाण्याचा प्रसंग येणार असा विचार मनांत येऊन अर्थात् अत्यंत मोठी उद्विग्नता चित्ताला प्राप्त झाली. परंतु कांहीं कांहीं कैदी १॥ पौंड सूत २।३ तासांत काढून मोकळे होतात हे मी प्रत्यक्ष पाहिले होते. तेव्हा कामाच्या सात तासामध्ये आपण कष्टाने व मोठ्या चिकाटीने चरका सारखा फिरविला तर आपणही १॥ पौंड सूत काढण्यास समर्थ होऊं असा आशाजनक विचारही मनांत आला. परंतु जेलामध्ये सूत कसे कातावे हे शिकविण्याला पहिल्या दिवशी दोन चार तास देखील मला कोणी अनुभविक कैदी किंवा वॉर्डर अथवा वॉचमन् दिला नव्हता. मग चरक्याचे आद्यगुरू महात्मार्जी यांना मनोभावाने धंदून करून व “महात्मा गांधी की जय” असे उद्गार काढून इतर कैदी ज्याप्रमाणे चरका फिरविताना व सूत काढताना पाहिले होते त्याप्रमाणे मी चरका फिरवून लोंकर कातू लागलो. परंतु पहिल्या दिवशी फारच धांदल व गडबड झाली आणि सूत काढू लागले की, धागा तुटावा तो पुन्हा सांधतां येऊं नये असे वारंवार

होऊं लागले व त्या दिवशीं जे जाडेभरडे व वेडेवांकडे सूत मी काढले ह्यांचे वजन सायंकाळीं तागडीत घातल्यावर फक्त २ औंस भरलें. आतां पहिल्या दिवशीं काढलेल्या सुताच्या बारापट सूत कसे काडतां येणार याची मोठी काळजी वाटू लागली. परंतु इतर कैद्यांप्रमाणे जर आपल्याला अव्यंग असे दोन हात आहेत तर थोड्याशा अनुभवानंतर आपण हें काम कसेवसे पुरें पाडूं असे वाटू लागले. काम नव्याने दिले म्हणजे पहिले सात आठ दिवस तें कमी पडलें तरी सजा होत नाहीं. परंतु आठ किंवा दहा दिवसपर्यंत तें थोडथोडे जास्त जास्त करित जावे लागते व दहा दिवसांच्या पुढे मात्र भरपूर काम झाले नाहीं तर सजा किंवा शिक्षा करण्यांत येते. येरवडा जेलवरील त्यावेळेचे सुपरिटेंडेंट मि. डील हे सजा पुन्हां पुन्हां करण्याचा प्रसंग आला तर काहीं एक गय करणार नाहींत हें पूर्वीच्या एक वेळच्या अनुभवावरून मला कळून चुकले होते. तेव्हां होतां होईल तो काम पुरें करण्याचा प्रयत्न करावयाचा आणि इतकेही करून काम अपुरें पडलेच तर मग सुपरिटेंडेंट जी शिक्षा करील ती नाइलाज ह्मणून भोगावयाची असा मनाशीं निश्चय केला.

परंतु यापुढील काहीं हकीकती किंवा इतर गोष्टी सांगण्यापूर्वी जेलवरील मुख्य व दुय्यम अधिकारी व त्यांची आमच्याशीं म्हणजे सत्याग्रही अगर संभावित किंवा राजकीय कैद्यांशीं व इतर कैद्यांशीं वागण्याची तऱ्हा याविषयी चार शब्द सांगणे अवश्य आहे. आमची सत्याग्रही मंडळी १९२२ च्या मे महिन्यांत जेलांत गेली तेव्हां त्या जेलवर मि. R. M. Daljiel या नांवाचे इंग्रज गृहस्थ व इंडियन मेडिकल सर्व्हिस म्हणजे I. M. S. खात्यांतलें लेफ्टनंट-कर्नल एवढ्या जाड्या हुद्यावरील एक अधिकारी सुपरिटेंडेंट या नात्याने काम करित होते. हे डील साहेब पुरे अँग्लो-इंडियनी थाटाचे असून त्यांची कैद्यांशीं वागण्याची एकंदर तऱ्हा सर्वस्वी अँग्लो-इंडियनी थाटास शोभेल अशा प्रकारची होती. अँग्लो-इंडियनी थाट किंवा अँग्लो-इंडियनी तऱ्हा म्हणजे काय हें काहीं हिंदुस्थानांतलें लोकांना फारसे विस्तृत प्रकारानें सांगावयाचें कारण उरले नाहीं. परंतु अँग्लो-इंडियनी तऱ्हा म्हणजे काय याचा प्रत्येकाचा अर्थ थोडाबहुत निराळा किंवा संदिग्ध असण्याचा संभव असल्यामुळे अँग्लो-इंडियनी तऱ्हा किंवा थाट या शब्दांचा उपयोग आम्ही कोणत्या अर्थानें करित आहों हें थोडे स्पष्ट रीतीने वाचकांस कळविणे अवश्य आहे.

अँग्लो-इंडियन मोठे अधिकारी हे साधारणतः आपणा स्वतःला सर्वापेक्षा सर्व वावर्तीत श्रेष्ठ समजत असून, हिंदुस्थानांत येणारे हे वरिष्ठ अधिकारी आपणा स्वतःला सर्वज्ञ असेहि समजत असतात. शिवाय इंग्रज किंवा साधारणपणे युरोपियन गोरे लोक हे जन्मतःच हिंदी किंवा कोणत्याही आशियाटिक लोकांपेक्षा सर्वच वावर्तीत श्रेष्ठ दर्जाचे असून माणूस व माकड किंवा माणूस व गुरे ढोरे किंवा इतर मुर्की जनावरे यांच्यामध्ये जितके अंतर किंवा भेद आहे, जवळजवळ तितकाच भेद गोरे युरोपियन व काळे हिंदी किंवा एशियाटिक लोक यांच्यामध्ये आहे अशी त्यांची ठाम समजूत झालेली दिसते. तेव्हा हिंदी इसमार्शी किंवा त्यांच्या भाषेमध्ये बोलावयाचे झाले तर काळ्या नेटिव्हार्शी बोलतां चालतांना हे अँग्लो-इंडियन आपल्या मनातील या मुलभूत कल्पनांप्रमाणेच सदोदित वागत असतात. शिवाय कैदखान्यामध्ये तर अँग्लो-इंडियनी थाटाचा सुपरिटेण्डेंट व त्याच्यापुढे नेटिव्ह कैदी उभा असा देखावा असला म्हणजे डीलसारख्या अधिकाऱ्याला असे वाटत असेल की आपण स्वतः स्वर्गातून मृत्युलोकावर अवतरलेले कोणी स्वर्गीय एन्जल असून हे नेटिव्ह कैदी म्हणजे आपल्या मानाने यःकश्चित् कृमिकीटक आहेत. तेव्हा त्यांचा कैद्यांशी वागण्याचा व बोलण्याचा एकंदर श्लोक अशा तःहेचाच असे. "नेटिव्ह" कैद्यांना कांहीं अकल किंवा बुद्धि परमेश्वराने दिलेलीच नाही असा डील या इंग्रजांचा बहुधा समज असावा. डील हा इसम इंग्रजांच्या साधारण देहयष्टीच्या मानाने पाहिले तर फारच ठेगणा आहे. बूट वगैरे घालून देखील माझ्याजवळ व समोर तो उभा राहिला तर तो माझ्यापेक्षा देखील १।२ इंचांनी ठेगणा दिसत असे. म्हणजे त्याची उंची फार तर ५ फूट आणि २ इंच असावी परंतु अंगापिंडाने चांगला भरलेला असून त्याचा चेहेरा आढ्यतेखोरपणाचा व उमदा असा असे. आम्ही तुरुंगांत गेल्यानंतर दुसऱ्या किंवा तिसऱ्या दिवशी आमच्या अंगावरील खाणाखुणा तपासून त्या नोंदून ठेवण्यासाठी आमच्या फैलांतील ४०-५० सर्व कैद्यांना सुपरिटेण्डेंट डील याच्यासमोर उभे करण्यांत आले होते. आमच्याबरोबरच्या सत्याग्रही स्वयंसेवकांमध्ये रा. बेंद्रे या नांवाचे एक तरुण सत्याग्रही होते. ते पूर्वी पुण्यांतील दाहगुत्यांच्या पिकेटिंगच्या वावर्तीत सजा होऊन येरवळ्याच्या तुरुंगांत एकदां जाऊन आलेले होते. त्या शिक्षेनून सुटल्यानंतर ते पुन्हा मुळशी सत्याग्रहामध्ये सामील होऊन आमच्या

बरोबर जेलखान्यांत आले होते. अर्थात् त्यांना सुपरिटेण्डंट पुरे ओळखीत होते. यावेळीं दुपारचे तीन वाजण्याचा सुमार असल्यामुळे व तासभर उन्हाच्या जागी तिष्ठत बसल्यामुळे पुष्कळांना तहान लागली. तेव्हां पिण्यास पाणी मागण्यांत आले व एका वॉर्डरने पाण्याची झारी आणून तहान लागलेल्या कैद्यांना पाणी पाजले. तेव्हां सुपरिटेण्डंट आम्हा मुळशी सत्याग्रहाच्या कैद्यांना मुद्दाम उद्देशून असे म्हणाले की, तुम्ही आतांच जे थंडगार व स्वच्छ पाणी पिऊन आनंद पावला ते देखील एका धरणाने अडविलेल्या तळ्यांतून येते. अशा प्रकारचा मोठा तलाव टाटासारखा धनाढ्य कोट्याधीश बांधीत असता त्याला तुम्ही सत्याग्रह करून अडथळा करता हे आश्चर्य नव्हे काय ? अर्थात् सुपरिटेण्डंटसारखा तुरुंगावरील अधिकाऱ्यांशी वाद तो काय घालावयाचा ? बाहेर असे वाद वर्षोवर्ष चालून त्यांचा निर्णय झालेला आहे. परंतु येरवड्याच्या सुपरिटेण्डंटला हे वाद व ही चर्चा माहीत तरी नसेल किंवा सत्याग्रह करून कैदेत येणारे लोक महामूर्ख व कोणी तरी भलते सल्ले सांगितल्यामुळे जेलांत येत असावे असे वाटत असावे असे दिसले. कारण असा साधा प्रश्न त्याने आमच्या सत्याग्रही कैद्यांस विचारला त्यावरून या गडबडाला आपल्या समोर बसलेले कैदी कोणत्या प्रकारचे आहेत व मुळशीच्या बाबतीत कोणकोणते वाद व बोलणी चालणी टाटा कंपनी व सरकार यांच्याशी झाल्यानंतर सत्याग्रहाच्या निर्वाणीच्या उपायाचा अवलंब महाराष्ट्रातील लोकांनी केला, याचा काडीमात्र इतिहास त्याला माहीत नसावा असे स्पष्ट दिसले. सुपरिटेण्डंटच्या या अडाणी प्रश्नाला उत्तर देण्याचे कारणच नव्हते. परंतु रा. बेद्रे यांनी त्याला रोखठोक उत्तर दिले व “मुळशीचे धरण पिण्याचे पाणी पुरविण्यासाठी बांधले जात नाही व खडकवासल्याचे धरण बांधले ते १२००० मावळ्यांची घरेदारे बुडवून बांधलेले नाही. मुळशीचे धरण मुंबईला विजेचा पुरवठा व्हावा म्हणून १२००० मावळ्यांच्या संमती वाचून त्यांची घरेदारे शेतीवाडी बुडवून बांधण्यांत येणार असल्यामुळे त्याला अडथळा करणे प्राप्त झाले आहे.” असे सांगितले. या उत्तरावर सुपरिटेण्डंट याला कांहीं जास्त बोलणे शक्य नव्हते त्यामुळे त्या मुद्यावर ते चुप बसले. परंतु रा. बेद्रे यांना ते दुसऱ्या मुद्यावरच चिडवू लागले. “तू सत्याग्रही व असहकारवादी म्हणवितोस मग मागल्या खेपेला तू अर्पाल करून सुटलास हे कसे! तू आपल्या तत्त्वाप्रमाणे वागत नाहीस” अशा अर्थाचे कांहीं शब्द

साहेब पुटपुटले. परंतु सुपरिटेडेंटशीं व्यर्थ वाद घालीत वसूं नको तो अधिकारी आहे आणि उलट उत्तर जोरदार मिळाले कीं उगाच चिडून व चवताळून जाण्याचा संभव आहे असे रा. बेद्रे यांना आमच्यापैकीं समजूनदार मंडळीनें सुचविल्यामुळे रा. बेद्रे हे जास्त उत्तर प्रत्युत्तर करण्याच्या भानगडीत पडले नाहींत. रा. बेद्रे यांच्याशीं जसा मि. डील यांनीं हा वाद घातला त्याप्रमाणें कैद्याशीं बोलण्याचा प्रसंग आला कीं त्यांच्याशीं कांहीं तरी वाद उकरून काढावयाचा व त्याला लागेल असे कांहीं डंबवून बोलावयाचें व त्यानें मात्र एखादें सडेतोड उत्तर किंवा ठण्ठणीत जबाब दिला म्हणजे चिडून जाऊन आपल्या अधिकाराच्या कुऱ्यांमध्ये त्याच्यावर गरम व्हावयाचें अशा प्रकारचें चमत्कारिक वर्तन करण्याची या गोऱ्या इसमाला खोड होती. अधिकाऱ्यानें साधारणतः आपल्या हाताखालच्या लोकांशीं बरोबरीच्या नात्यानें अनवश्यक गोष्टीं मजेखातर वाद घालूं नये. विशेषतः जेलावरील वरिष्ठ अधिकाऱ्यानें कैद्याशीं औपरोधिक किंवा विनोदी अगर थट्टेचा संवाद कधींच करूं नये. कारण कैदी हा उलट उत्तर देण्याला किंवा टोंचून केलेल्या सवालास तशाच प्रकारचें मर्मभेदक व समर्पक उत्तर देण्याला मोकळा नसतो. कैद्यानें एखादें उत्तर दिले व तें सुपरिटेडेंटला झोबले तर त्या कैद्याला शिक्षा करण्याचें किंवा आपल्या हस्तकांमार्फत त्याला छळण्याचें साधन सुपरिटेडेंटजवळ असतें. विनोदाचा, थट्टेचा किंवा उलटसुलट बोलण्यासारखा वादविवाद व संवाद बरोबरीच्या व समसमान नातें असलेल्या मंडळीमध्ये खुलतो. अधिकाराच्या डौलांत बंदिवासामध्ये असलेल्या कैद्यांना औपरोधिक बोलणें किंवा वास्तविक मूर्खपणाचे सवाल विचारून कैदी हुताश असतो व तो निरुत्तर झाल्यासारखा बसतो म्हणून आपण मोठा खोंचदार प्रश्न विचारल्यामुळे कैदी निरुत्तर झाला अशी घमेज बाळगून कैद्यासमोर हंसणें, खिदळणें व असहाय कैद्याची टर उडविणें हे जेलवरील मोठ्या अधिकाऱ्याला खास शोभत नाहीं. परंतु डील या साहेबाचा तो देह-स्वभावच असल्यामुळे त्यालाही फारसा दोष देण्यांत अर्थ नाहीं. मी मात्र या साहेबाशीं उत्तर प्रत्युत्तर न करण्याचा व विशेष बोलण्याचा प्रसंगच येऊं द्यावयाचा नाहीं असा निश्चय केला व बोलण्याचा प्रसंग आलाच तर फक्त त्यानें केलेल्या प्रश्नाला Yes अगर No ! याच्या पलीकडे कांहीं उत्तर द्यावयाचें नाहीं असा परिपाठ ठेवला. मी इस्पितळांतून बरा होऊन सेपरेटमध्ये रहाव-

यास गेल्यानंतर एक दोन आठवडेपर्यंत जेव्हां जेव्हां डील सुपरिटेण्डेंट इन्स्पेक्शनसाठी माझ्या कोठडीशी येत असे तेव्हां तेव्हां “ तुम्ही प्रकृति आतां तरी ठीक आहोना ? ” असा इंग्रजांत सवाल करी व मी त्याला फक्त Yes या एका शब्दाने उत्तर देत असे. परंतु माझे हे एकशब्दी उत्तर झाल्यानंतर देखील डील मला नेहेमी पुन्हां Oh the Doctor has been good to you. असे बोले ! हे वाक्य उच्चारतांना तो डोळे मिचकावित असे व त्या वेळच्या त्याच्या आवाजामध्ये ही एक विलक्षण तऱ्हेची खोच असे. चरील इंग्रजी शब्द नुसते वाचले तर असे वाक्य उच्चारण्यामध्ये सुपरिटेण्डेंटने तुम्हाला टोंचले किंवा खोंचले ते कोठे असे कदाचित् एखादा नाकासमोर चालत जाणारा प्रोफेसर किंवा पांडित म्हणेल. परंतु तेच शब्द विशिष्ट प्रकारच्या हावभावाने व आवाजाने उच्चारले तर त्याच शब्दांमध्ये किति विलक्षण अर्थ भरलेला होता तो फक्त बोलणारा व ऐकणारा या दोघांनाच समजण्यासारखा गूढ होता हे देखील डील हा चतुर इंग्रज जाणत होता. मी जेलांत गेल्यानंतर माझा धंदा मॅजिस्ट्रेटकडून आलेल्या वारंटा मध्ये किंवा कैद्यांच्या यादींत Pleader and Editor किंवा Non-co-operating Pleader and Editor असा लिहिलेला होता, तो या साहेबाने वाचल्याबरोबरच माझ्याविषयी त्याचा एकदम विशेष प्रतिकूल ग्रह झाला होता. Non-co-operating Pleader किंवा नुसता Pleader हा सरकारचा किंवा इंग्रज सत्ताधाऱ्यांचा दुष्मन् व एडिटर (वर्तमानपत्राचा) संपादक म्हणजे तर गोऱ्या सत्ताधाऱ्यांचा वकीलापेक्षाही बडा दुष्मन असा या गोऱ्या इसमाचा ग्रह असावा. तेव्हां माझा धंदा वाचल्यानंतर “ Oh pleader & Editor ” “ Pleader & Editor ” असे शब्द तो दोन तीन वेळा पुन्हां पुन्हां पुटपुटत असे व माझ्या तोंडाकडे निरखून पाही. त्यावरून मी सत्ताधाऱ्यांचा दुहेरी दुष्मन असल्यामुळे ‘ बडा बदमास व दुहेरी दुष्मन ’ असलेला हा माणूस बरा आपल्या फचाटीत सांपडला आहे असे त्याला मनांतून वाटत असावे असे त्याच्या बोलण्याच्या अविर्भावावरून वाटत असे. प्रथमपासूनच अशाप्रकारे माझ्याविषयी या सुपरिटेण्डेंटाच्या मनामध्ये प्रतिकूल ग्रह वसत असल्यामुळे त्याच्या तोंडून जेव्हां बरचेवर Oh ? the Doctor has been very good to you ” असे उद्गार निघत असत तेव्हां या साऱ्या व सरळ

शब्दाचा अर्थ " तू आजारीपणाचे डोंग करून इस्पितळात गेलास व डॉक्टर म्हणजे जेलच्या इस्पितळावरील डॉक्टर (हे मेथा नावाचे एक गुजराती हिंदु गृहस्थ होते हे पूर्वी सांगण्यात आलेच आहे) यांच्याशी तू काही तरी स्पेशल संधान बांधल्यामुळे डॉक्टरने तुला पांचसहा दिवस इस्पितळात ठेविले व नंतर आणखी एक आठवडाभर तुला काम करण्याच्या सक्तीपासून मोकळे केले ! अशा प्रकारे कारस्थाने करून तू जेलामध्ये जवळ जवळ एक पंधरवडा काम केल्याशिवाय घालविलास " इतका दीर्घ व लांबलचक अर्थ मी सुपरिटेण्डेन्टाच्या वरील उद्दारांचा करित असे. व मी असा अर्थ करित होतो हेही तो जाणून होताच.

सेपरेटमध्ये गेल्यानंतर थोड्याच दिवसांत जेलमध्ये पंचकमेटी तपासणीसाठी आली. पंचकमेटी येणार म्हणून जेलमधील पूर्वीच्या अनुभवी कैद्यांमध्ये बरीच खळबळ उडाल्यासारखी दिसली. कारण पंचकमेटी कैद्याचे अर्ज घेते व पुष्कळ कैद्यांच्या तक्रारी दूर करते व कित्येकांच्या शिक्षेच्या मुदती वगैरे कमी करते अशी त्यांना माहिती होती. पंचकमेटी तीन महिन्यांनी एकदा जेल तपासण्यास येते. यावेळी ता. १५ जूनच्या सुमारास ती आली. या कमेटीत कोण कोण सभासद असतात ते काही मला माहिक नव्हते परंतु कोणी तरी बडे सरकारी अधिकारी असावयाचे हे मी जाणून होतो. मला काही तक्रारीही करावयाच्या नव्हत्या किंवा काही मागणीही करावयाची नव्हती. म्हणून पंचकमेटी येणार असेल तर खुशाल येवो. आपल्याला तिच्याशी काही कर्तव्य नसल्यामुळे तिच्या येण्याजाण्याच्या बंदीनी आमच्या मनाची चलबिचळ होण्याचे काही कारणच नव्हते. परंतु पंच कमेटी येण्याच्या आदल्या दिवशी मला जमादाराने कपडे विशेष स्वच्छ धुण्याचा हुकूम केला. मी इस्पितळांनून आजारीपणातून नुक्ताच उठून आल्यामुळे माझ्या अंगामध्ये कपडे आपटून धोपटून धुण्याची ताकद नव्हती, हे जमादार माझ्या अशक्तपणावरून जाणतच होता. तेव्हा त्याने दुसऱ्या एकदेन कैद्यांस माझ्या मदतीस देऊन आपल्या स्वतःच्या देखरेखीखाली माझे कपडे स्वच्छ धुतलेले पाहिले, व माझी हजामत व दाढी वाहून चेहेरा अगदी एखाद्या वानरासारखा झाला होता तो हजामाकडून साफसुफ करविला. तेव्हा दुसऱ्या दिवशी येऊ घातलेल्या पंचकमेटीसमोर कोणताही कैदी मर्दान किंवा अस्ताव्यस्त अशा स्थितीत दिसू नये म्हणून ही जेलमधील अधिकाऱ्यांची माझ्या स्वच्छतेबद्दल धादल

चालली होती हे मी ओळखिले. त्याच दिवशी सायंकाळच्या सुमारास म्हणजे कोडप्याच्या पूर्वी खुद्द सुपरिटेण्डेंटही माझ्या खोलीशी आले व तुम्हांस भात वगैरे मी दिलेले अन्न बराबर मिळते ना ? आणि तुमची कांहीं विशेष तक्रार नाही ना ? असे त्यांनी सवाल केले. अर्थात त्यांना मी yes आणि No म्हणजे पाहिल्या सवालास yes व दुसऱ्या सवालास No असे उत्तर दिले. ज्यास्त बोलण्याच्या भानगर्बीत पडलो नाही. दुसऱ्या दिवशी सकाळी ८।८।। वाजण्याच्या सुमारास पंचकमेटीचे पाय एकदा आमच्या बराकीच्या आवाराला लागले, तो पंचकमेटीत प्रमुख मेबर पुणे जिल्ह्याचे कलेक्टर मि. हडसन हेच दिसले. त्यांच्याबरोबर त्यांच्याच हाताखालचे कोणी असि. कलेक्टर व ऑ. मॅजिस्ट्रेट अशी दोनतीन मंडळी होती व त्यांच्यामार्गे जेलवरील सुपरिटेण्डेंट डील व जेलर, डे. जेलर, सर्जंट वगैरे जेलमधील अधिकाऱ्यांचे नेहेमीचे ळटांबर होते. मी ज्या बराकीत होतो त्या बराकीमध्ये मुळशी सत्याग्रहांतील दुसरे कोणी कैदी नव्हते. डॉ. फाटक व प्रो. शिवरामपंत परांजपे हे सेपरेटमधील दुसऱ्या एका बराकीत होते. मी ज्या बराकीत होतो त्या बराकीमध्ये सिंधमधील सकर येथील सिंधी पत्राचे संपादक मि. विरूमल बेगराज, कराचीचे रा. मणीलाल व्यास, व हुबळीचे दे. विश्वनाथराव जोशी वकील ही मंडळी होती. आमच्या बराकीच्या एका टोंकाशी कमेटीचे मेबर आल्यानंतर इतर कैद्यांची फारशी वास्तपूस्त न करतां दुरूनच मला पाहिल्याबरोबर मि. हडसन हे " Oh ! Here is a friend of mine, Mr Damle I believe" असे कांहीं पुटपुट माझ्या कोठडीकडे आले व I hear you have been ill lately असा सवाल केला. मी फक्त yes म्हटले. तेव्हां आपल्याला काय झाले होते असा त्यांनी सवाल केला. त्याला मी डिसेन्ट्री असे एका शब्दाने उत्तर दिले अर्थात तुम्ही बरे झाला आहां ना ? या त्यांच्या सवालास आता साधारण बरा व्हाई असे मी उत्तर दिले. नंतर हडसनसाहेबांनी त्यांच्या नेहमीच्या भर भर बोलण्याच्या पद्धतीला अनुसरून बरेच भारूड मला सांगितले. व

There is nothing going on at Mulshi now. Tata's work is going on alright. You have lost the situation. The Chronicle has given you up. There is no

Satyagraha going on at Mulshi. I do not see any reason why you [should any longer continue to be in Jail. If you sign a bond I can let you out at once. I do not want to keep you a day longer in Jail.

त्यांची ही चर्चटपंजरी ऐकून मी मध्येच " what bond " असे उद्गारलों. तेव्हां ते म्हणाले ' A bond that you would behave yourself and not offer any Satyagraha at Mulshi. I do not mean to say there is any definite offer from Govt. just now. Bnt an offer may come within a short time and if you give an undertaking that you would behave yourself I would let you out at once. You think over it.

हडसन साहेबाने ज्या वेळेला वर दिल्याप्रमाणे मला बाँड लिहून देण्याची सूचना केली त्याच सुमारास मुंबईस मुळशी परिषद् भरून महाराष्ट्राने तीन वर्षे-पर्यंत सत्याग्रह चालविण्याचा व तीन लाख रुपये खर्च करण्याचा आणि तीन हजार लोक तुरुंगांत कायदेभंग करून मुळशी प्रकरणांत घालविण्याचा निश्चय ठरावाच्या स्वरूपाने जगजाहीर केलेला होता. मुंबईस झालेल्या या मुळशी परिषदेतील ठरावांची माहिती किंवा बातमी जेलामध्ये आम्हाला कळणे शक्य नव्हते. परंतु ता. ११।१२ रोजी मुळशी परिषदेने मुंबईस विशेष जोराचे व निग्रहाचे ठराव पास केल्यानंतर तीनच दिवसांनी कलेक्टर हडसनने जेलांत येऊन सत्याग्रह संपला ! उगाच जेलांत कां खिंतपत पडतोस. सत्याग्रहाच्या भानगडींत पुन्हा पडणार नाही असे लिहून देशील तर ताबडतोब तुला सोडून देतो अशा प्रकारचे आमिष मुद्दाम आम्हांला लावावे याचे आतां अत्यंत आश्चर्य वाटते ! माझ्याप्रमाणे डॉ. फाट रु व प्रो. शिवरामपंत यांनाही कलेक्टरने अशाच प्रकारची सूचना केली होती. परंतु त्या सूचनेचा सर्वांनी तिरस्कारपूर्वक धिक्कारच केला होता हे मला त्या दिवशीं दुपारीं कळले. जेलांतल्या हालअपेष्टांनीं गांजून गेल्यामुळे किंवा वैतागून गेल्यामुळे एखादा तरी सत्याग्रहातील प्रमुख माणूस आपल्या माफीच्या आमिषाला बळी पडतो कीं काय ? अशा प्रकार-

ची सत्त्वपरीक्षा पाहण्याचा मि. हडसन वगैरे सत्ताधाऱ्यांचा इरादा असावा असे वाटते. कारण “ कानिकल ” पत्रामध्ये मुळशी परिषदेच्या हकीकती दोन-दोन तीन तीन कॉलम येत असता त्या दैनिकाचा स्पष्ट नामनिर्देश करून “कानिकल” ने तुमच्या सत्याग्रहाची वाजू सोडली, तुम्हाला कोणी वाली नाही अशा प्रकारच्या निव्वळ गप्पा आम्हाला सांगून आमची मने माफीवजा Bond लिहून देण्याला प्रवृत्त करावी या हेतूने कलेक्टरने आमच्याशी बोलणे लावावे यावरून चांगल्या जाणत्या व जबाबदार सत्ताधाऱ्यांना देखील सध्या देशामध्ये नवीन उपस्थित झालेल्या सत्याग्रही बाण्याचे खरे अंतरंग व स्वरूप अद्यापि ओळखता आले नाही असे म्हणावे लागते.

आपण होऊन तुरुंगवास पत्करणारे सत्याग्रही केवळ तुरुंगातील हालअपेष्टांस कंटाळून माफ्या मागण्यास किंवा “ पुन्हां असे करणार नाही ” अशी शरणाचिह्नी लिहून देण्यास तयार होतील अशी सत्ताधाऱ्यांची अटकळ असल्यास त्यांचा हा भ्रम असाच कायम राहो व त्या भ्रमामध्ये राहिल्यामुळे त्यांच्या हातून पूर्वाप्रमाणेच जास्त जास्त चुका व प्रमाद आणि जुलमाची कृत्ये होत जावेत असेच कोणीही सत्याग्रही व स्वदेशभक्त मनापासून इच्छील. कारण नोकरशाही जितकी भ्रमामध्ये राहिल व राष्ट्रजागृतीचे खरे स्वरूप न ओळखता देशामध्ये नवीन उपस्थित झालेल्याला जाज्वल देशप्रेमाच्या लाटेला तुच्छ लेखील तितके बुडत्याचा पाय खोलात या म्हणीप्रमाणे नोकरशाहीचे तारुं जास्त जास्त भडकलेल्या अशा वातावरणामध्ये बहकत जाऊन अखेर स्वतःच्या घमेंडामध्ये त्या तारवावरील त्रेफाम झालेले नावाडी ते लोकशोभाच्या खडकावर नेऊन आपटतील यांत शक्य नाही. परंतु आमच्यासारखे लोक केवळ एक दोन महिन्यांच्या जेलच्या त्रासाने इतके गांगरून जातील की ते “ पुन्हां असे करणार नाही ” अशी शरणाचिह्नी लिहून देण्याला तयार हांतील अशी कल्पना हडसनसारख्या अनुभवी व हुषार अँग्लो-इंडियन अधिकाऱ्याला झाली यावरून हिंदुस्थानांतील लोक अगदी मेषपात्र, मोगलनाय आणि सर्वस्वी शेषामेणाच्या बाहुल्याप्रमाणे झाले आहेत अशी सर्वसाधारण अँग्लो-इंडियनांची ठाम कल्पना झालेली असावी असे वाटते ! तशी कल्पना असली तरी माझ्यासारख्या एखाद्या X, Y, Z. ने हडसनच्या म्हणण्याप्रमाणे “ पुन्हां असे करणार नाही ” म्हणून लिहून दिले असते तथापि त्याचा नोकरशाहीला

कोणता मोठा उपयोग होणार होता ? सध्या हजारों लोक हिंदुस्थानामध्ये शिक्षा भोगून जेलांत जाण्यास बिनदिकत तयार झालेले आहेत. त्यांतील एखाद-दुसऱ्यानें अगदीं “ क्षमस्व ” म्हटलें म्हणजे नोकरशाहीच्या नांवाला जुलमाचा लागलेला काळा कुट्टा जो वज्रलेप होत चालला आहे त्याच्यावर काय सफेता किंवा व्हाइट-वॉश चढणार आहे कीं काय ? एखाद्या माणसानें माफी मागितलीच तर तेवढा एक माणूस तोंड काळें करून दडून बसेल. पण त्या एकव्याची अशी बेअब्रू झाली म्हणून काहीं तो ज्या राष्ट्रकार्यामध्ये पडत असेल त्या राष्ट्रकार्याचें किंवा देशकार्याचें कायमचें मार्गें पाऊल एक गोमागणेसाच्या क्षमस्व म्हणण्यानें खास पडत नाहीं. तथापि या वेळची समाधानाची गोष्ट ही कीं, मुळशी सत्याग्रहामध्ये जरी १६।१७ वर्षांपासून तो ६०।६५ वर्षांच्या वयापर्यंतच्या जरूख म्हाताऱ्यांपर्यंत सर्व प्रकारचे सुशिक्षित, अशिक्षित असे लोक होते व सर्वांना जरी या पंचकमेटीच्या तपासणीच्या वेळीं पुन्हा सत्याग्रह करणार नाहीं अशी लेखी हमी दिली कीं तांबडतोब सोडून देण्याचें आमिष दाखविण्यांत आलें होतें तरी एकानेही त्याला बळी पडण्याचें मनो-दौर्बल्य दाखविलें नाहीं. या हडसनबरोबरच्या पंचकमेटीच्या तपासणीच्या वेळीं एक गोष्ट मात्र चांगली झाली. ती ही कीं आमचे मित्र डॉ. फाटक यांना इतर कैद्यांप्रमाणे चरक्यावर लोकर कातून सूत काढावयाचें काम देण्यांत आलें होतें तें बदलून डॉक्टरसाहेबांना जेलांतील इस्पितळामध्ये तेथील डॉक्टरच्या मदतीस देण्यांत यावें व त्यांच्याकडून डॉक्टरी पेशाचेंच काम करून घेण्यांत यावें अशी पंचकमेटीनें जेलच्या सुपरिटेण्डेंटास सूचना केली व त्याप्रमाणें डॉ. फाटक हे त्या दिवसापासून जेलच्या इस्पितळामध्ये कामाला जाऊं लागले.

परंतु या जेलांतील हकीकती देण्याच्या ओघामध्ये आमचे विचारतरंग व कल्पनातरंग सुसंगतपद्धतीनें सांगावयाचे तें जरा बाजूसच राहून गेले. तथापि कल्पनातरंग किंवा विचारतरंग हे देखील आपल्या भोवताळीं घडत असलेल्या नाना प्रकारच्या गोष्टींमुळेच उद्भवू शकतात. ज्याप्रमाणें जोराचा वारा सुटळा म्हणजेच समुद्राच्या किंवा तलावाच्या संथ पाण्यावर तरंग उठतात, त्याप्रमाणें जेव्हां निरनिराळ्या व नव्या नव्या गोष्टीं किंवा हकीकती आपल्या नजरे-समोर घडत असतात तेव्हांच आपल्या विचारशक्तीच्या स्थैर्याला व

कल्पनांच्या क्षणभर स्तब्ध व संथ राहिलेल्या चंचळतेला पुन्हा चाळना मिळते. रात्री तुरुंगाच्या कोठडीत कोडल्यानंतर आपल्या गतआयुष्यातील आठवणी मनामध्ये जागृत होऊन त्यांच्या योगाने कल्पनांची व विचारांची एकच गर्दी डोक्यामध्ये उसळते किंवा आपल्या देशाच्या किंवा राष्ट्राच्या गत कालच्या ऐतिहासिक गोष्टींची आठवण होऊन त्यांच्याविषयी नानाप्रकारचे विचार मनामध्ये येऊं लागतात असे पूर्वी सांगितलेच आहे. त्याचप्रमाणे जेलांत येण्याने व कायदेभंग करून तुरुंग भरून काढल्याने स्वराज्य जास्त जास्त जवळ जवळ येईल काय ? हा अगदी सध्याच्या प्रचलित राजकारणां-तील दररोजचा वादग्रस्त प्रश्न पुनः पुन्हां मनामध्ये खेळू लागतो व त्याची सहानिशा आपल्याशीच करून घेण्याची मनाची प्रवृत्ति होते. शिवाय जेलमध्ये एकंदर ज्या प्रकारची शिस्तीची पद्धति गोऱ्या सत्ताधाऱ्यांनी अमलांत आणली आहे तिचे सूक्ष्म दृष्टीने निरीक्षण केले तर हिंदुस्थानच्या निःशस्त्र केलेल्या तिस कोटी प्रजेवर थोड्या सैन्याच्या जोरावर अम्मल करण्याची ब्रिटिश सरकारची पद्धत ही कैदखान्यांतील शिस्तच्या पद्धतीबरोबर तंतोतंत जुळते असे स्पष्ट दिसून येते. जेलची शिस्त व राज्यकारभागाची शिस्त या एकमेकीशी तंतोतंत कशा जुळतात याचे स्पष्टीकरण अगदी थोडक्या शब्दांनी केले तरी ते सर्वांना पटेल असे वाटते.

जेलच्या भोवती एक भली मोठी भिंत असते. आतील कैद्यांना बाहेरच्या जगाशी कोणताही व्यवहार करता येऊं नये व बाहेरच्या लोकांना आतील कैद्यांशी कोणत्याही प्रकाराने बोलतां चालतां येऊं नये म्हणून हा बंदोबस्त असतो. त्याच प्रकारे हिंदुस्थानच्या तीन दिशांना समुद्र व चवथ्या दिशेला हिमालयासारखा हिमाच्छादित पर्वत असल्यामुळे व समुद्रकिनाऱ्यावरील सर्व बंदरांची तोंडे गोऱ्या सत्ताधाऱ्यांच्या नाकेबंदीखाली असल्यामुळे व पर्वतांतील सर्व खिंडी व वाटा यांच्यावर गोऱ्या सैन्याची नाकेबंदी असल्यामुळे हिंदुस्थानातील कोणत्याही माणसाला इंग्रजांना न कळत असा कोणताही व्यापार व्यवहार करता येणे शक्य राहिलेले नाही. युरोपांत जावयाचे असो की जपानला जावयाचे असो, की अमेरिकेला जावयाचे असो, मुंबई, कराची, कलकत्ता या तीन बंदराशिवाय बाहेर पडण्याला दार नाही व या दारांवर इंग्रजी बोटी, गोरे दलाल, गोऱ्या कंपन्यांचे गुमास्ते असा सर्व बंदोबस्त अस-

न्यामुळे हिंदुस्थानच्या बाहेरच्या जगाशी इंग्रज सत्ताधाऱ्यांना कळल्याशिवाय कोणाहि हिंदा माणसाला कोणताही व्यवहार करता येणे शक्य नाही. अशा प्रकारे हिंदुस्थानसारखा अवाढव्य देश सत्ताधाऱ्यांनी सर्व जगाच्या व्यवहा-
 पासून अलग ठेविला आहे. हिंदुस्तानच्या नैसर्गिक सरहद्दीचा अशा प्रकारे मोठ्या चातुर्याने इंग्रज सत्ताधाऱ्यांनी आपल्या सुरक्षिततेकरिता मोठ्या कल्पक बुद्धीने उपयोग करून घेतलेला आहे. त्याचप्रमाणे जेलांत गेल्याबरोबर कैद्याचे स्वतःचे कपडे, त्याची काठी, छत्री, त्याच्या खिशातील सर्व पैसा भडका, त्याच्या अंगावर एखादा असलेला सोन्यामोल्याचा दागिना या सर्व जिनसा काढून घेण्यांत येतात. म्हणजे त्याला सर्वस्वी निःशस्त्र, असह्य, निर्बल व आपल्या बचावाचे जवळ कोणतेही साधन नाही किंवा दुसऱ्या कोणावर वजन पडण्यासारखेही साधन कोणतेही नाही अशा तःहेचा त्याला नंभा फर्कार करण्यांत आल्यानंतर जेलच्या कोठडींत त्याची रवानगी करण्यांत येते. अशाच तःहेने हिंदुस्तानांत इंग्रजांनी राज्य प्रस्थापित केल्यानंतर हिंदा प्रजे-
 जवळची हत्यारे काढून घेतली व आमच्या नेमवट लोकांनीं तां मागला पडला विचार न करतां खुशाल परकीय सत्ताधाऱ्याच्या हवाली करून बायकांप्रमाणे सर्व प्रजा निःशस्त्र व दुबळी झाली. हत्यारांचा कायदा पास झाल्याबरोबर हा भलताच कायदा आझी मानीत नाही असा सत्याग्रह त्या वेळी कोणांच केला नाही, याचे राहून राहून आश्चर्य वाटते. जेलमधील शिस्तीच्या व्यवस्थेमध्ये आणखीहि कित्येक प्रकार आहेत, त्याचे तंतोतंत साम्य हिंदुस्थानातील राज्यपद्धतीतील अनेक प्रकारांशी आहे. उदाहरणार्थ जेल-
 मध्ये जे कैदी जन्मठेपीच्या शिक्षेचे किंवा पांच सात पंधरावीस वर्षे तुरुंगाची शिक्षा भोगण्यासाठी आलेले असतात त्यांच्या शिक्षेची वर्ष दोन वर्षे संपली ली त्यांना जेलमध्ये सक्कमजूरीच्या जाचांतून मुक्त करून प्रथम वॉचमन म्हणजे कैद्यावर देखरेख करणारा पहारेकरी झणून नेमण्यांत येते, पुढे त्याला वॉर्डर, फर्स्ट वॉर्डर अशा प्रकारच्या Convict Officerच्या जागा देण्यांत येण्यांत येतात. या विशिष्ट अधिकारांचे सूचक व द्योतक असे बिल्ले, पट्टे पगळ्या वगैरे चिन्हे त्यांना देण्यांत येतात व अशा कैदी वॉचमन, वॉर्डरांकडूनच जेलमधील नित्याची शिस्त पाळण्याचे काम बहुतांशी करून घेण्यांत येते. वॉर्डर, व वाचभेन यांना इतर कैद्यापेक्षां पुष्कळच

जास्त सवलती व मोठ्ठीक असते. त्यांना फक्त विवाहित बराकीमधील कैद्यां-
 वर देखरेख ठेवण्याचे आणि त्यांना वेळच्या वेळी स्नानाला नेण्याआणण्याचे व
 कामावर बसविण्याचे काम असते. कैद्यांना तुरुंगाच्या शिस्तीचा भंग केल्यास
 त्याला चापण्याचा व त्याचे नांव वरिष्ठांस कळविण्याचा अधिकार वाचमन व
 बॉर्डर यांना असतो व एखाद्या कैद्याने दांडगाई केल्यास किंवा बॉर्डर, बॉचमन
 यांचा हुकूम अमान्य केल्यास त्या कैद्याला ताबडतोब हातांतील दंडुक्याचा
 तडाका मारण्याचा अधिकार देखील बॉर्डरला आहे. कित्येक बॉर्डर या अधि-
 काराचा उपयोग देखील वरचेवर केल्याशिवाय राहत नाहीत. दोन चार
 दिवसांपूर्वी जो केवळ कैदी होता तोच बॉर्डर बनला की, आपल्या बरोबरीच्या
 कैद्यांवर करडा अम्मल गाजवू लागतो व दंडुक्याचाही प्रयोग करण्यास चुकत
 नाही. बॉर्डर हा कुठ्यांमध्ये असतो व कित्येक बॉर्डरांना आपल्या या अधिका-
 राची घमेई मनापासून घमेई वाटत असते. जेलांतील असल्या भुद्र अधिका-
 राची घमेई बाळगणाऱ्या कैद्याला कोणीही साहाजिकपणे हंसेल यांत शंका नाही.
 परंतु हिंदुस्थानामध्ये जेलांच्या बाहेर असलेले, शिकले संवरलेले, जाते, इतिहासाज्ञ
 म्हणविणारे मोठमोठे पंडित देखील अधिकाररूढ झाले म्हणजे आपल्याच देशबा-
 धवांशी कोणत्या प्रकारे वागत आहेत ? इंग्रजांनी देशाची सर्व बाजूंनी नाकेबंदी
 केली. तीसकोट प्रजेला निः शस्त्र करून त्यांस शेळ्यांमैळ्या व गोगलगाई बनविले,
 व्यापारव्यवहार सर्व आपल्या हातांत ठेऊन इकडील व्यापाऱ्यांना आपले दलाल
 बनवून सोडले व सत्तेच्या आणि लष्करी व मुल्की सर्व वरिष्ठ अम्मलदारीच्या
 जागा आपल्या हातीं ठेऊन तुरुंगांत ज्याप्रमाणे जेलांतील कडक शिस्त कैदी
 बरोबर पाळतात की नाही हे पाहण्याला काहीं कैद्यांना बॉचमन, बॉर्डर असे
 भुद्र अधिकारी नेमण्यांत येते त्याप्रमाणे आमच्यातीलच अनेक लोकांना फौज-
 दार, जमादार, मामलेदार, रावसाहेब, रावबहादुर, नाइट-बहादुर, असे बिले,
 पट्टे, पगड्या व छंटे बडे अधिकार देऊन त्यांच्याकडूनच परकी नोकरशाहीचे
 वडक व जुलमी आणि अन्यायाचे कायदे सर्ताने गरीब व दुबळ्या हिंदी प्रजेवर
 कडक रीतीने अंमलांत आणण्याचे प्रत्यक्ष काम सुरू केले. आमच्यातील विद्वान्,
 इतिहासज्ञ व राजकारणधुरंधर म्हणून गाजलेल्या परंतु खरोखर slave
 mentality म्हणजे गुलामांस शोभणाऱ्या मनोवृत्तीच्या पूर्ण कवर्तीत सांपड-
 लेल्या सुशिक्षित इसमांनी परकी नोकरशाहीने तयार केलेले बिले, पट्टे व दंडुके

जेलांतलि वॉचमन, वॉडिराप्रमाणे आनंदाने स्वीकारले व परकी नोकरशाहीने अर्पण केलेल्या दीड दमडीच्या अधिकाराने उन्मत्त व मदांध होऊन आपल्याच दुबळ्या व निःशस्त्र व अजाण अशा देशबांधवांवर परक्यांचा अम्मल दृढ करण्याच्या कार्मी मनोभावाने मदत केली. आमची ही श्रवृत्ति व गुलामांस शोभणारी मनोरचना पाहून धूर्त व चाणाक्ष पाश्चात्य गोरे लोक व इंग्रज मनांतल्या मनामध्ये यथेच्छ हंसत असतील, व आपल्याला कल्पना नव्हती इतक्या प्रमाणावर आपल्या शिक्षणपद्धतीला यश आले व मोठमोठे पदवीधर व युनिव्हर्सिटींत प्रति वृहस्पति म्हणून गाजलेले हिंदी तरुण इसम देखील हे आपल्याला पगारी नोकर म्हणून लाभले व आपल्याच लोकांवर परकी इंग्रजांचा अम्मल दृढ करण्यास व परमेश्वरी योजनेने तो अम्मल आपल्यावर बसला व तोच आपल्यावर यावचंद्र-दिवाकरी टिकेल तरच आपले कल्याण आहे, म्हणून तो निरंतर टिकवा अशा प्रकारची खटपट आपण केली पाहिजे अशा प्रकारचे सार इतिहासाच्या विस्तृत अध्ययनापासून काढणारे पुस्तकी पंडित जेव्हां हिंदुस्थानामध्ये निर्माण झालेले धूर्त इंग्रजांनी पाहिले असतील तेव्हां त्यांना खरोखरच मोठा आनंद वाटला असेल ! परंतु पन्नाससाठ वर्षांनंतर म्हणजे १८५७ च्या नंतर ६० वर्षांनी म्हणजे १९२० सालच्या सुमारास हिंदुस्थानातील सर्व प्रजाजनांस तरी इंग्रजी राज्यकारभाराचे व राज्यपद्धतीचे खरे स्वरूप पूर्णपणे ओळखू आले हे देशाचे एक महद्भाग्यच समजले पाहिजे. पाश्चात्य शिक्षणाचे दडपण व पाश्चात्य शिक्षणाची मोहिनी ज्या पहिल्या पिढीवर पडली त्यांचे विचार इतके दुबळेपणाचे व मनोदौर्बल्याचे द्योतक होते की कोणत्याही स्वतंत्र-देशांतील सर्व साधारण लोक या पहिल्या इंग्रजी शिक्षण मिळविलेल्या हिंदी पिढीला खरोखर पढतमुख म्हणून हंसत असतील यांत शंका नाही. आमच्या राष्ट्रीय आकांक्षा व राष्ट्रीय सभेच्या मागण्या कोणत्या असाव्या हे ठरविणारे आद्य आचार्य देखील परकी नोकरशाहींतले पेन्शन घेतलेले जरठ हयूम व वेडबर्न होते हे पुढील पिढ्यांनी काँग्रेसच्या इतिहासांत वाचले तर क्षणमर त्यांना ते खरे देखील वाटणार नाही इतके त्यांना ते अस्वाभाविक व चमत्कारिक वाटे! असो.

जेलांतील अनुभवाचे दोन महिने गेल्यानंतर म्हणजे जुलै १५/१७चे सुमारास जेलवरील सुपरिटेण्डंटाची बदली झाली. पहिले सु. लेफ्टनंट-कर्नल डील हे

इन्स्पेक्टर-जनरल ऑफ प्रिझन्स म्हणजे मुंबई इलाख्यातील एकंदर जेलखात्याचे मुख्य झाल्यामुळे ते येरवड्याहून गेले व त्यांच्या जागी मेजर जोन्स नावाच्या एका निराळ्या गृहस्थाची नेमणूक झाली. हे या वेळीं अमदाबादच्या तुरुंगावर सुपरिटेण्डेंट होते व तेथून पुण्यास यावयाचे होते. मेजर जोन्स हे यापूर्वी केव्हां येरवड्यांतील सेंट्रल तुरुंगावर सुपरिटेण्डेंट होते व त्यांचे नांव आणि त्यांच्या हाताखालच्या शिस्तीचा वगैरे अनुभव येरवड्यामध्ये आमच्यापूर्वी दोन तीन वर्षांपासून असलेल्या कैद्यांना होता. तेव्हां जोन्स सोहब येणार ! जोन्स सोहब येणार ! म्हणून कित्येक कैदी आनंदाने उचंबळून गेल्यासारखे वाटू लागले. जोन्ससोहब हे दयात्रे अंतःकरणाचे असून कैद्यांशी ते विशेष सहानुभूतीने वागतात व जेलांतलिल खालच्या अम्मलदारांवरच त्यांची कडक नजर असते, अशी त्यांची कीर्ति जुन्या “ वतनदार ” कैद्यांकडून आम्हांस जोन्ससोहब येण्यापूर्वी महिना पंधरा दिवस थोडथोडी ऐकावयास मिळत असे. तेव्हां जोन्स यांचे आगमन झाल्यानंतर या मोठ्या नाणावलेल्या सुपरिटेण्डेंटाच्या कारकीर्दीचा कसा काय अनुभव येतो याविषयी सर्वांच्या मनामध्ये थोडी उत्सुकता उत्पन्न झाल्याचे दिमून येत होते. बाकी सर्वसाधारण कैद्यांकडून ऐकलेल्या स्तुतिपाठावर विशेष विश्वास ठेवण्यास माझ्या मनाची फारशी तयारी नव्हती. कारण कोणताही माणूस आला तरी तो जेलचा सुपरिटेण्डेंट म्हणूनच येणार हे आम्ही जाणून होतो. सुपरिटेण्डेंट तो सुपरिटेण्डेंट व कैदा तो कैदी ! ज्याप्रमाणे उडदामध्ये काळे गोरें तें काय निवडावयाचे त्याचप्रमाणे इंग्रजांत बरा वाईट काय निवडावयाचा ? सर्वच वाईट असे घडून चालावे. हिंदुस्थानामध्ये एक व्हाइसरॉय किंवा गव्हर्नर जाऊन दुसरा यावयाचा असला म्हणजे नवीन यणाऱ्या व्हाइसरॉयाच्या किंवा गव्हर्नरांच्या अंगच्या अप्रतिम गुणांची तारिफ कित्येक लोक करू लागतात. जुन्या गव्हर्नरापेक्षां नवा अशा अशा गोष्टीमध्ये मोठा उमदा माणूस आहे वगैरे गोष्टी सांगण्यांत येत असतात. त्याचप्रमाणे पूर्वीचा व्हाइसरॉय कान्शर्वटिव्हपक्षाचा होता आतां नवीन येणारा लिबरल म्हणजे उदारमतवादी आहे म्हणून हिंदुस्थानला आतां मोठे काहीं तरी गूळखोबरें देणार आहे असें कित्येक समजूतदार व जाणते म्हणविणारे लोकही इतरांस सांगून आपली व इतरांची निरर्थक फसवणूक करून घेत असतात. परंतु इंग्रज तो इंग्रज, कोणताही इंग्रज हिंदुस्थानांत येतो तो काहीं तुमच्या आमच्या

कल्याणाकरिता येत नाही. तो इंग्लंडच्या, इंग्लिश लोकांच्या व स्वतःच्या कल्याणाकरिता येत असतो. व्यक्ति तितक्या प्रकृति या न्यायाने एका माणसापेक्षा दुसरा काही गोष्टीत बरा किंवा वाईट असणे संभवते. परंतु हिंदीराष्ट्राच्या दृष्टीने पाहिले तर कोणताही इंग्रज अधिकारी हिंदी राष्ट्राचा सर्वस्वी कल्याण करणारा असणे शक्य नाही, त्याप्रमाणे जेलवरला कोणताही सुपारिंटेंडेंट वैद्यांना विशेष प्रिय किंवा सुखावह द्रोणे शक्य नाही. कोणी एकापेक्षा दुसरा बरा या तऱ्हेने दगडापेक्षा वाट मऊ इतक्याच प्रमाणात बरा असणे संभवते. मेजर जोन्स या नव्या सुपारिंटेंडेंटोच्या बाबतीत देखील हीच गोष्ट खरी होती हे प्रत्यक्ष अनुभवाने खरे ठरले ! तरी पण कित्येक बाबतीत मि. जोन्स हे पूर्वीच्या सुपारिंटेंडेंटोपेक्षा कनवाळू आहेत असे दिसून आले हे कबूल करणे भाग आहे.

कैदखान्यामध्ये असा एक सक्त व कडक नियम आहे की कोणाही कैद्याने दुसऱ्या कैद्याशी चकार शब्द काढण्यापुरते देखील बोलतां कामा नये. अर्थात् माणसाच्या तोंडाला जोपर्यंत लोखंडी तारांची एक मजबूत म्होरकी वरून ती घट्ट आवळून बांधलेली नाही किंवा त्याची जीभच छाटून टाकली नाही, तोपर्यंत दोन तीन माणसे जवळपास आलीं की ती बोलल्याशिवाय राहताल हे शक्य नाही. अर्थात् ४०।५० कैदी ज्या बराकीमध्ये एकत्र कामाला बसतात, किंवा जवळ जवळ बसून खातात पितात त्यांच्यावर मौनव्रताचा कडक निर्बंध लादणे म्हणजे मनुष्यस्वभावाचे अज्ञान प्रकट करण्यासारखे आहे. साधारणतः पाहिले तर कैदी एकमेकांशी बोलत असतातच. जमादार, सार्जेंट अगर दुसरा एखादा वरिष्ठ अधिकारी दुरून येतांना दिसला की तेवढ्यापुरते गप्प बसावयाचे व पुन्हा बोलत रहावयाचे हा क्रमच आहे. कैद्यांच्या डोक्यावर नेहेमी जवळ असलेला वाचमन किंवा वार्डर “ बोलना मत ” किंवा “ बात छोडो ” “ बात छोडो ” असे मधून मधून ओरडत असतोच. परंतु कैद्यांचे संभाषण थोडेबहुत चालू असतेच. फैलामध्ये ४०।५० कैदी एकत्र असल्यामुळे हे संभाषण चालण्याला कोणताच प्रत्यवाय नसतो. परंतु सेपरेट्च । बराकीमध्ये प्रत्येक कैद्याने कोठडीमध्ये निराळे रहावयाचे असल्यामुळे व प्रत्येक कोठडीच्या व शेजारच्या कोठडीमध्ये दोब दोन फूट जाडीची दगडी भिंत असल्यामुळे बोलावयाची सांधी फारच कमी मिळते. खोलीच्या बाहेरच्या दीड दोन हातांच्या

पडवामध्ये बसले तरी सुद्धा पलीकडच्या कैद्यांशी बोलले तर वॉचमन किंवा वॉर्डरला तेव्हाच दिसून येते. फक्त हौदावर पाण्याला, स्नानाला, व भांडी घासण्याला जेव्हा एकेका बराकाचे कैदी नेण्यांत येतात, तेव्हा थोडेबहुत बोलतां येते. मी प्रथम सेपरेटमध्ये गेलो तेव्हा सिधचे मि. विरूमल हे माझ्या शेजारीच असल्यामुळे अर्थात् त्यांचे व माझे संभाषण चालू होऊन आम्ही उभयतानीं एकमेकांची चांगली ओळख करून घेतली. त्याचप्रमाणे कराचीचे रा. मणिलाल व्यास हे साध्या शिक्षेचे कैदी असल्यामुळे ते जरा दोन खोल्या पलीकडे होते तरी आमच्यांशी येऊन बेघडक बोलत असत. परंतु मी नवा कैदी असल्यामुळे वॉचमन किंवा वॉर्डर मला कधी कधी “ तू याच्याशी बोललास ! ” “ नेहेमी असा बोलशील तर वरिष्ठापुंड तुला खडा करीन ” अशी धमकी देत असच. परंतु जेलांतील “ खडा करण्याच्या ” दटावण्या विशेष भीतिप्रद नसल्यामुळे व त्या वारंवार ऐकण्याचा सराव झाल्यामुळे अखेर कैदी त्या दटावण्यांकडे दुर्लक्षच करतो. जेलांत जस जसे जास्त दिवस काढावे तसतसा कोणीही माणूस जास्त जास्त निर्लज्ज, लोंचट व निगरगट्ट होत जातो. एखाद्या क्षुद्र मनोवृत्तीच्या वॉचमन, वॉर्डरने एखादी अभद्र शिबी हांसडली तरी हवेमध्ये एक विवक्षित आवाज झाला अशा प्रकारे त्या शिबीकडे दुर्लक्ष करून ती मुकाट्याने सोसण्याइतके मन कटोर किंवा घट्ट करण्याची संवय लागते. तेव्हा बोलण्याच्या मनाईच्या बाबतीत जेलाचा नियम मोडला व त्याबद्दल वॉर्डर वॉचमन एखादे दुहत्तर बोलला तरी त्याचा विधिनिषेध आम्ही मानीत नसूं. “ मौनव्रताचा हा जेलांतील नियम म्हणजे हॅमलेटने सांगितलेल्या त्याच्या देशांतील एका जुन्या रिवाजाप्रमाणे “ It was honoured more in the breach than in the observance ” तो नियम मोडण्यामध्येच त्याचे महत्त्व राहिले असून तो पाळण्याइतक्या योग्यतेचा नाही असा त्याच्याबद्दल सर्वसाधारण ग्रह झालेला होता. परंतु जेलमध्ये मौनव्रत पाळणेच जर अशक्य आहे तर मौनव्रताचा हा नियम राजरोस रद्दच कां करण्यांत येत नाही, याचे आश्चर्य वाटते. जोन्स हे जेलावर आल्यापासून वॉचमन वॉर्डर हे देखील मौनव्रताचा हा कडक नियम मोडल्याबद्दल कोणालाही तंबी देईनासे झाले व साधारणपणे आपले काम सांभाळून व इतर शिस्त सांभाळून कैदी एकमेकांशी बोलले तरी हरकत नाही अशीच समजूत

सर्वत्रांची झाल्यासारखी दिसली. त्याचप्रमाणे ज्या अशक्त किंवा म्हाताऱ्या कैद्यांना पुरे काम करवत नाही त्यांनी काम कमी करण्याची विनंति केल्याबरोबर मि. जोन्स हे काम हलके करित. मळा दीड पौंड सूत दररोज कांतण्याचे काम बरेच जड जात असे. जेव्हां सात तास अगदी सारखा रद्दाट फिस्वावा तेव्हां कोठे माझ्या हातून २४ औंस निघत. यापेक्षा माझ्याकडून थोडे कमी काम घ्यावे अशी मी पूर्वीचे सुपरिटेण्डेंट डील यांना एकदोनदां विनंति करून पाहिली होती. परंतु तिचा उपयोग झाला नव्हता. मि. जोन्स यांना मग विनंति केल्याबरोबर त्यांनी दीड पौंडाची वर्दी कमी करून एक पौंडच सूत काढावे अशी सवलत मला दिली. पूर्वीच्या कित्येक म्हाताऱ्या व अशक्त कैद्यांना अशी सवलत पूर्वीपासूनच मिळालेली होती हे मी पाहिलेले होते. परंतु डील हा मला तेवढी देखील सवलत देत नव्हता, ती मि. जोन्सने दिली. जोन्स यांच्या कारकीर्दीमध्ये पुढे मला १ पौंड दूध घ्यावे असेही ठरले कारण माझे वजन १२४ पौंडावरून खाली जात जात ११० पर्यंत घटले होते. अशा कांहीं कांहीं सवलती मि. जोन्स यांच्या कारकीर्दीमध्ये मिळत गेल्यामुळे अखेरचे दोन महिने विशेष कष्टप्रद किंवा खडतर असे वाटले नाहीत. पुढे कांहीं दिवसांनी तर आम्ही एकमेकांशी धट्टेने बोलतांना डेकन कॉलेजमध्ये तीन चार वर्षे काढिली त्याप्रमाणे या येरवड्याच्या दुसऱ्या एका कॉलेजमध्ये मि. जोन्स यांच्या जरा कडक शिस्तीखाली पुन्हा एक सहा महिन्यांची टर्मच भरण्यास आलो आहो असे आम्ही म्हणू लागलो होतो. ज्याप्रमाणे कॉलेजच्या प्रिन्सिपालामध्ये देखील एखादा विशेष कडक शिस्त पाळणारा व एखादा शिस्तीमध्ये ढिलाई ठेवणारा असा माणूस असू शकतो त्याप्रमाणे जेलबरील एखादा सुपरिटेण्डेंट कडक वागणारा, एखादा थोडा सौम्यपणाने वागणारा असतो. तेव्हा जेलला ज्याप्रमाणे एका इंग्रज कवीने Hermitage किंवा तपोवन अगर आश्रम म्हटले आहे त्याप्रमाणेच सध्या हिंदुस्थानांतील जेलांना देशभक्त किंवा देशसेवक बनविण्याची कॉलेजे अशी संज्ञा देण्यास हरकत नाही. त्याचप्रमाणे जेलांना His Majesty's Hotels बादशहाची अगर सरकारची विश्रांतिगृहे किंवा भोजनवसतिगृहे असे कांहीं वेळां म्हणतात तेही खरे आहे. परंतु हॉटेल् अशी संज्ञा नुसती देऊन मागणार नाही तर त्यांना His Majesty's Free Hotels म्हणजे सरकारची मोफत भोजन-

असतिगृहे असे म्हटल्यास जास्त शोभेल; कारण हिज मॅजेस्टीचे गेस्ट वर्ष सहा महिने किंवा दहा वर्षे राहून व जेऊन जरी या हॉटेलातून बाहेर चालले तरी त्यांना बाहेर जाण्याच्या वेळी कोणी जेवणाखाणाच्या खर्चाचे बिल मागत नाही. उलट बाहेर पडतांना कोणाचे राहण्याचे ठिकाण दूर असले तर तेथपर्यंतचे रेल्वेचे तिकीट बादशहाचे नोकर बाहेर जाणाऱ्या पाहुण्याला काढून देतात, व एका दिवसाच्या भोजनाला पुरतिल इतक्या भाकऱ्या शिदोरी म्हणून त्या पाहुण्याला बरोबर बांधून दिल्या जातात. कॉलेजांत तर दरमहाच्या दरमहा फी, जिम-खान्याची फी, लायब्ररीची फी, अशी पदोपदी सारखी खर्चाची व्याद मागे असते. शिवाय भोजनखर्च, कपडालत्ता, औषधपाणी आपल्या खर्चाने सर्व करावे लागते. जेलमधील लायब्ररी विन वर्गणाने वापरण्यास सांपडते. चर्की पिसणे, पंप खेचणे, चरका चालविणे, बागेत खणणे, गाढे ओढणे वगैरे In-door किंवा Out-door म्हणजे बेंठे आणि भेदानी व मर्दानी खेळांचे व व्यायामाचे जे जेलांतील प्रकार आहेत त्या कोणत्याही प्रकारच्या व्यायामाची गेम खेळण्याला किंवा प्राक्टिस करण्याला वर्गणी जेलांत भरावी लागत नाही. व प्रत्येक सक्कमजुरीच्या कैद्याने व्यायाम ठरीव वेळी किंवा ठरीव प्रमाणांत केलाच पाहिजे असा नियम आहे. कॉलेजांतील काहीं विद्यार्थी व्यायामाकडे दुर्लक्ष करून अळतळ करतात व केवळ पुस्तकांत मुरलेले किडे बनून आपल्या शरीराचे मातेरे करून घेतात. तसा प्रकार या सरकारच्या देशभक्तांकरतां काढलेल्या प्रौढ “उमेद्वारांच्या” जेलरूपी कॉलेजांत होणे शक्य नाही. कपडालत्ता, औषधपाणी अगदीं जेथल्या तेथे व जेव्हांच्या तेव्हां सर्व कैद्यांना देण्यांत येते. कामच्या बरोबर एक नारायण नांवाचा पुण्यांतिल कैदी होता. तो दाणेआर्डीत व मंडईत गाडी हांकण्याचा वगैरे धंदा करीत असे व पुढे रात्री फावल्यावेळीं दुकाने फोडून चोऱ्याई करूं लागला म्हणून त्याची रवानगी येरवड्यास झाली होती. त्याला सर्व वॉर्डर व वॉचमेन “ना-या” म्हणून संबोधित असत. हा एकदां मलेरियाने आजारी पडला. सेपरेट मधील कैदी आजारी झाला तरी त्याला इस्पितळाच्या वाडीत नेत नाहीत; कारण इस्पितळाच्या वॉडीत कैदी सर्व एकत्र असतात. म्हणून सेपरेटमधील कैदी आजारी पडला म्हणजे त्याची सेपरेट कोठडीच इस्पितळांतील कोठडीसारखी सजविण्यांत येते. म्हणजे त्या कोठडींत एक लोखंडी खाट, तिच्यावर गादी, व मच्छरदाणी टांगण्यांत येऊन

कौद्याला इस्पितळांतलें मऊ व पातळ कापडाचे कपडे म्हणजे चढी, बंडी, लंगोटी, टोपी हे सर्व देण्यांत येतात. त्या नाऱ्याने जन्मांत कधीं आजारीपणांत सुद्धां पलंग व मच्छरदाणी कधीं वापरली नसेल तशी सरदारी थाटाची गादी, मच्छरदाणी त्या जेलांतलें एका कोठर्बांत असतांना नाऱ्यासारख्या कैद्याला देखील आजारीपणांत देण्यांत आली होती तेव्हां आपल्या पाहुण्यांची इतकी बरदास्त ज्या ठिकाणीं ठेवण्यांत येते त्या ठिकाणांना His Majesty's Free Hotels असें म्हणण्याला कोणती हरकत आहे? मी स्वतः आजारी पडलों तेव्हां मी सेपरेटमधला कैदी नसल्यामुळे सर्वेलमधील बराकींतून माझी जेलच्या इस्पितळाच्या वार्डांत रवानगी झाली होती. जेलमध्ये फक्त मलेरियाच्या तापाने आजारी पडलेल्यांनाच मच्छरदाणींत विछान्यावर पड्ड्यांचें वैभव प्राप्त होतें. मला मलेरिया नसल्यामुळे इतर रोग्यांच्या वार्डाकडे माझी रवानगी झाली होती. इस्पितळांतलें वार्डांच्या बराकी इतर बराकीपेक्षां चांगल्या बांधलेल्या असून त्यांच्या दोन्ही बाजूंना फरशी केलेले व रुंद असे व्हरांडे आहेत. रोग्यांची शुध्दपा करण्याकरतां, कित्येक कैद्यांची नेमणूक केलेली असते त्यांना इस्पितळांत बरदासी अशी संज्ञा आहे. बरदास्त ठेवणारा तो बरदासी अशी त्या शब्दाची व्युत्पत्ति असावी असे वाटते. कित्येक कैदी या इस्पितळाच्या वार्डांतलें वतनदार झाल्यासारखे दिसत होते. त्यांना कोणी नवीन कैदी इस्पितळांत आला म्हणजे त्याचें वैषम्य वाटे. चोरी, दरोडे, खून वगैरे गुन्हे करून जे गुन्हेगार जेलांत येतात त्यांच्या पैकीं पुष्कळांना गरमासारखे अनेक घाणेरडे रोग झालेले असतात. त्यांच्या पैकीं कित्येकांची व्यथा फारच वाढत गेलेली असल्यामुळे त्यांना इतर कैद्यांपासून निराळे काढून इस्पितळांतच ठेवणें भाग पडतें. कित्येक कैदी कांहीं रोगाचें ढोंग करून देखील दवाखान्यामध्ये येऊन पडलेले असतात. या ढोंग करणारांना इंग्लिशमध्ये Malingering करणारे असें म्हणतात. मी जेलमध्ये इस्पितळांत रोमी म्हणून असतांना एक चांगला धडाकूट दिसणारा कैदी इस्पितळांत एका खाटेवर रोगी म्हणून पडलेला असे. त्याच्या गुडघ्याला कांहीं दुखापत झाल्यामुळे तो गुडघ्याला औषध पाणी करण्यासाठीं इस्पितळांत होता असें शेजारपाजारचे कैदी म्हणत असत. एका प्रसंगीं जेलांतलें एक दुय्यम डॉक्टर माझ्या देखत त्या कैद्याला तपासून गेले. डॉक्टर तपासणीस आले तेव्हां तो त्यांच्या समोर-

लंगडत लंगडत चालत होता व चालतांना पाय दुखतो म्हणून तोडे वेढीं वाकडी करून कण्हत कुंथत होता. परंतु काहीं वेळाने डॉक्टर वाईमधून बाहेर गेल्यानंतर याच कैद्याने आपल्या खाटेच्या कठव्यावर उभे राहून सर्कशीतील उत्तम कसरत करणाराप्रमाणे जमीनीला हात धीत न लावतां हवेत पूर्ण कोलांटी उडी मारून दाखविली. पुढे आम्हाला समजले की, हा इसम एका सर्कशीतील नांवाजलेला कसरत करणारा इसम असून तो ज्या बराकीत होता तेथील बरोबरीच्या कैद्यांना सर्कशीतील किति तरी उच्च्य वगैरे मारून दाखवून करमणूक करीत असे. परंतु सर्कशीतील उच्च्य मारून दाखविण्यापेक्षा गुडघ्यास काहीं एक दुखापत झालेली नसतांना गुडघ्या दुखतो आहे असे डॉक्टरास भासविण्याची त्याची करामत मात्र वाखाणण्यासारखी होती यांत शंका नाही. इस्पितळांतील रोगी कैद्यांना काम धाम काहींच करावयाचे नसल्यामुळे दिवसभर नुसते माशा मारीत पडावयाचे किंवा गण्या सांगावयाच्या एवढाच उद्योग असतो. मी एक वकील होतो असे काहीं कैद्यांना समजल्यामुळे इस्पितळांतील जो तो कैदी मला आपल्या खटल्याची हकीकत व कर्मकहाणी सांगू लागला व कित्येक तर माझ्याकरतां बाहेर गेल्यानंतर काहीं खटपट करा असे म्हणणारे होते. परंतु सर्वांचीं अपाले वगैरे हायकोर्टापर्यंत जाऊन नामंजूर झालेलीं असल्यामुळे त्यांच्या कर्मकहाण्या त्यांनीं सांगाव्या व इतरांनीं या कानाने ऐकून त्या कानाने सोडून घ्याव्या इतक्याच उपयोगाच्या त्या होत्या. इस्पितळांत असतांना मालेगांवच्या दंग्यांतील कित्येक कैद्यांची ओळख झाली व मुंबईतील प्रिन्स ऑफ-वेल्सच्या आगमनप्रसंगी झालेल्या दंग्यांतील खटल्यांत शिक्षा पावलेले कित्येक कैदी होते त्यापैकीं कित्येकांची ओळख झाली एकाला शिक्षा किति झाली तेहि माहीत नव्हत. परंतु त्याला मुंबई हायकोर्टाच्या सेशनमध्ये बहुधा जन्मठेपेची शिक्षा म्हणजे वीस वर्षे सक्तमजुरीची सजा झालेली असावी असे त्याच्या एकंदर हकीकतीवरून दिसते.

दवाखान्यामध्ये कैद्यांना निजावयाला लोखंडी खाटा व गाद्या असतात हे खरे. परंतु त्या खाटा नवारीने विणलेल्या असल्यामुळे जेलामधील त्या खाटेवर निजले कीं नवारीत वुजवुजलेले डेकूण व त्यांचीं बारकीं पिळें इतकीं निर्दयतेनें डसतात कीं, बहुतेक रात्र झोपेवांचून काढावी लागे. या इस्पितळांतील लोखंडी खाटापेक्षा सेपरेटमधील कोठडीतील जमिनीवर तरट पसरून त्याक

पडलेले फार उत्तम व सुखावह होय, असे मागाहून अनुभवाने कळून आले. दवाखान्यामध्ये काही कैदी अगदी बेफिकीर वृत्तीचे व बाहेरच्याप्रमाणे ऐंटीत वागणारे दिसत. एक पार्शी कैदी होता तो इस्पितळांतल्या बरदासींना अगदी घरच्या नोकरांप्रमाणे वागवीत असे. या पार्शाच्या पायाला जेलांतल्या छाप-खान्यांत काम करीत असतांना एका एन्जीनमध्ये पाय सांपडल्यातुळे बरीच दुखापत झालेली होती व त्याच्या पायाला औषधोपचार करून जखम बरी होण्यासाठी त्याला इस्पितळांत ठेवण्यांत आलेले होते. त्याला खाटेवरून चार पावले चालून जाण्यास देखील दोन बरदाशींच्या खांद्यावर हात ठेऊन चालावे लागे. या बरदासींपैकी एकाचे नांव राजाराम असून तो सातारा किंवा सोला-पूरकडला कोणी अर्धवट मराठा होता. या राजारामाला तो पार्शी इतक्या मोठ्या व करब्या आवाजाने हाका मारीत असे व हुकूम सोडीत असे की मला प्रथम वाटले की इस्पितळावरील कोणी जेलांतील सरकारी अम्मलदारच या बरदासिला म्हणजे इस्पितळांतील नोकराला हुकूम सोडीत असावा. मार्शल नांवाचे एक तरुण युरोपियन पोर देखील या वेळीं दवाखान्यामध्ये हास्पि-टल ऑर्डलीच्या कामावर होते. या युरोपियन बरदाशीकरतां आमच्या मोठ्या दालनापलीकडे एक अलग खोली होती. ही युरोपियन पोरे कैदीच होती. परंतु ती युरोपियन असल्यामुळे ती बऱ्याच बडेजावांत व कुऱ्यातच असत. जखमी झालेला पार्शी एन्जिनियर व हे युरोपियन तरुण कैदी यांची दोस्ती व गट्टी असे व पार्शी एन्जिनियर “मार्शल ! मार्शल !” म्हणून हांका मारून भितीच्या पलीकडे असलेल्या या गोऱ्या पोरार्शी संभाषण करीत असे. अर्थात् कैद्यांनीं एकमेकांशीं बोलावयाचे नाहीं हे जरी इतर कैद्यांनीं चालविलेल्या चार दोन शब्दांच्या संभाषणाला देखील बंधनकारक होते तथापि पार्शी एन्जिनियर व गोरें पोर यांच्या दरम्यानच्या संभाषणाच्या आड तो सक्तीचा नियम कधीच आलेला दिसला नाहीं. पार्शी गृहस्थ तर इतक्या उच्च सुरामध्ये व मोठमोठ्या आवाजाने बोलत असे की त्याची खाट माझ्या खाटे-पासून ६०।७० फूट दूर होती तरी देखील त्याच्या त्या मोठमोठ्याने आरडून उच्चारिलेल्या कर्णकठोर शब्दांपासून मला त्रास होत असे. इस्पित-ळांमध्ये आजारी असतांना देखील रोग्यांना स्वस्थ पडूं देत नाहींत व काहीं वॉर्डर भळतेसळते हुकूम सोडून त्यांना निरर्थक त्रास देण्यास चुकत नाहींत.

मी इस्पितळ्यांत असतांना अखेरच्या दिवशी रविवार म्हणजे सुट्टीचा दिवस होता. घडवाकट रोम्यांना देखील या दिवशी कामी नसते, परंतु आम्हांला त्या दिवशी खाटा वाडीच्या बाहेर व्हरावण्यामध्ये ओडून नेऊन त्यांची नवार सोडून ती उन्हांत वाळण्यास टाकण्याचा हुकूम कोणा एका बॉर्डरने केला. मी तर इतका अशक्त झालेला होतो की ती लोभंडी खाट दहावीस पावले ओडीत नेऊन नंतर तिची नवार सोडीत बंधण्याचे काम देखील माझ्या हातून तेव्हा होण्यासारखे नव्हते, मग एका दोषा बरदासीच्या मदतीने मी ते काम कसेबसे केले. परंतु खाटेची नवार सुटली गेल्यामुळे त्या दिवशी स्वस्थ पडण्यास देखील सांपडले नाही. मग सायंकाळच्या सुमारास पुन्हा खाट नवारीने विणल्यावर खाटेवर पडावयास सांपडले. असा तो रविवार इस्पितळ्यामध्ये मोठ्या हाल्यांत व कष्टांत गेला. रविवार हा सुट्टीचा दिवस असल्यामुळे सुखांत जावा अशी साधारणतः आपली कल्पना असते, परंतु जेलांत प्रत्यक्ष अनुभव याच्या उलट येतो. दररोजचे कामाचे दिवस पुरवले पण हा सुट्टीचा दिवस नको असे वाटू लागले. सुट्टीचा दिवस खरा पण दर रविवारी सेपरेटमधील कैद्यांना आपापली खोली मार्ताने सारवावयाची किंवा लिंपावयाची असते. आठ साडेआठ वाजता खोली लिंगली की पावसाळ्यामध्ये ती दुपारच्या दोन वाजेपर्यंत सहसा वाळत नाही. रविवारी कैद्यांना सुमारे दीड वाजताच कोठडीत कोंडण्यांत येते. संध्याकाळच्या जेवणाचे अन्न त्यांना १२-१२॥ वाजतांच मिळते. साडेबारा १ ला सायंकाळचे अन्न घ्यावे व कोठडी बंद झाल्यावर सायंकाळी चार पांच वाजता खावे अशी मोकळीक असते. परंतु एक वाजता घेतलेले ताजे अन्न ४।५ वाजेपर्यंत ठेविले म्हणजे ते अगदी शिळ थंड व बेचव होत असे व इतके थंड व शिळ झालेले जेलांतल अन्न कोणाला तोंडात देखील घालवेल की नाही याची शंका आहे. बरे साडेबारा एकला अन्न मिळते ते ताबडतोब खाऊन घ्यावे तर नऊ साडे नऊ वाजता झालेल्या सकाळच्या जेवणानंतर तीनच तास झालेल असल्यामुळे चांगली भूक तेव्हा लागलेली नसते. एक वाजता खाऊन घेतले तर सकाळी ६।१-७ वाजता पुन्हा भूक लागल्यासारखी वाटते. एवंच आठवण्याचे नदमीचे सरावाचे टाईम टेबल रविवारी फारच पालटले जात असल्यामुळे ज्या कैद्यांचे अशक्त शरीर देखील टाईम-टेबली पद्धतीने पचनाक्रिया वगैरे करावयास

शिकते त्यांच्या शारीरिक यंत्रामध्ये बिघाड होऊन मलत्याच वेळीं स्नायूंपिणे झाल्यामुळे एकंदर शरीरस्वास्थ्य या आदितवारच्या सुट्टीच्या दिवसाच्या केळीं बिघडते असा जेलांत दर रविवारी मला तरी कट्टु अनुभव येत असे.

प्रकरण २ रें.

नवीन झालेले कैदी दोस्त.

१९२१ सालामध्ये सरकारची दडपशाही अभहकारितावादी पुढाऱ्यांवर व काँग्रेसचे काम जिल्हानिहाय करणाऱ्या काँग्रेसवाल्या स्वयंसेवकांवर करड्या रीतीनें अमलांत येत असल्यामुळे सर्वच प्रांतांतले जेलखाने कैद्यांनीं चिकार मरून गेलेले असले पाहिजेत. येरवड्याच्या जेलांत महाराष्ट्राखेरीज सिंध-कर्नाटक वगैरे परप्रांतांतले अनेक राजकीय कैदी आणून ठेवण्यांत आले होते. खुद्द महात्मागांधी व त्यांच्याबरोबर शिक्षा झालेले त्यांचे मुद्रक मि. शंकरलाळ बॅकर हे सेपरेटच्या बराकी पैकी नं. ३ च्या बराकीमध्ये होते. सेपरेट म्हणून जख्ख आवाराला येरवडा जेलमध्ये संज्ञा आहे, त्या आवारांत एकंदर आठ बराकी आहेत. परंतु त्यातील १।२।३ या तीन बराकी व ४।५।६।७।८ या पांच बराकी यांचे दोन निरनिराळे ग्रूप किंवा गट आहेत. महात्माजी व शंकरलाळ या दोघाजणांना नं. ३ ची सर्व बराक देण्यांत आलेली होती. नं. ३ च्या बराकीपुढे एक मोठी उंच भित असून नं. ५ ते नं. ८ या बराकींचे एक स्वतंत्र आवार त्या भितपलीकडे होते. यामुळे नं. ४ च्या बराकामिधून देखील नं. ३ च्या बराकींतील कैद्यांचे मुखावलोकन होणे शक्य नाहीं. या अडचणीमुळे आम्ही जवळ जवळ ५ महिने महात्माजीपासून २००।३०० फूट अंतरावरील कोठडींतच कोठे तरी होतो तरी प्रत्यक्ष महात्माजींचे दर्शन आम्हाला आमच्या बराकीच्या याडांतून होणे शक्य नव्हते. मात्र आमच्या पांच बराकींच्या याडांतून ऑफीसकडे जाण्याचा रस्ता नं. ३ च्या बराकीजवळून गेला असल्या-

मुळे जेव्हा जेव्हा ऑफिसकडे जाण्याचा प्रसंग येई तेव्हा नं. ३ च्या बराकी-जवळून पंचवीस तीस पाउले जात असता जर महात्माजी त्यावेळी आपल्या खोर्चाच्या बाहेरील वराब्बात बसले असले तर त्यांचे चुटमुटके दर्शन एखादे वेळेस दुरूनच होई. अशी अंतस्थ व्यवस्था असल्यामुळे महात्माजींशी संभाषणप्रसंग येण्याचा संभवच नव्हता. नाहीं तर जेलसारख्या तपोवनाच्या जागी महात्माजींसारख्या सत्पुरुषांशी संभाषणाचा लाभ वगैरे पांच महिने मिळाला असता तर अशा लाभासाठी आम्ही सुटण्याच्या वेळेला देखील सरकारला तुकारामाच्या शब्दांनी अशी विनंती केली असती की,

“ तुका ह्याणे बंदिवासी (सुखें) पुन्हा घालावें आम्हासी ”

परंतु महात्माजींचा सहवास त्यांच्या देशबांधवांस घडूच यावयाचा नाहीं असा परकी नोकरशाहीचा दृष्ट असल्यामुळे जेलांत देखील त्यांच्या अनुयायांना महात्माजींचा तिळमात्र संपर्क लागू नये अशी जग्यत तजवीज सत्ताघात्यांनी बंदीखान्याच्या व्यवस्थेमध्ये ठेविली आहे.

महात्मागांधींच्या नांवाचा उल्लेख आल्यानंतर ओघाओघाने सुचलेली जेलाच्या व्यवस्थेतील दुसरी गोष्ट आठवली तिच्या विषयी दोन शब्द लिहावेसे वाटतात. दर रविवारी जेलांतील कैद्यांस उपदेश करण्यासाठीं निरनिराळ्या धर्माच्या धर्मोपदेशकांना जेलांत येण्याची परवानगी सरकारतर्फे मिळत असते त्याप्रमाणे कोणी ख्रिश्चन मिशनरी किंवा पाद्री ख्रिश्चनांकडून प्रेरण वगैरे करून घेण्यांत येते असे दृष्टांत. ख्रिश्चनांची ही वहिवाट पाहून कित्येक प्रमुख थिऑसॉफिस्ट ही हिंदु कैद्यांना सर्व साधारण उपदेश करण्याला रविवारी येतात. आम्ही जेलांत गेल्यानंतर नं. १ च्या सर्कलमध्ये असतांना पुण्यांतील डॉ. शिखरे व आणखी एक दोन थिऑसॉफिस्ट जेलांत उपदेश करण्यास आलेले पाहिले. परंतु त्यांच्या उपदेशाचे व्याख्यान आमच्यापासून दूर असलेल्या एका बराकीत चाललेले आम्ही पाहत असू. परंतु ते आम्हांस एकू येण्याइतक्या नजीक अंतरावर नव्हते. हा उपदेशाचा व व्याख्यानाचा प्रकार पाहून आम्हाला एका प्रकारे हसू आल्याशिवाय रहात नसे. आज हिंदुस्तानांतील कोठ्यावाधि लोक ज्यांचा एकएक शब्द आज्ञेप्रमाणे मानण्यास तयार आहेत व ज्यांनीं निदून सांगितले तर हजारां दारूबाज देखील दारूचे व्यसन सोडून धर्मापासून परावृत्त होतील त्या महात्मागांधींनीं किंवा त्यांच्या कोणा अनु-

यायाने देखील मद्यपानाविषयीं पिकेटिंग करूं नये किंवा बोलूं नये म्हणून जामीन मागून किंवा शिक्षा करून हजारों चांगल्या मार्गाने चालणाऱ्या देशभक्तांना सरकार तुरुंगांत टाकते व चकार शब्द काढाल तर खबरदार म्हणून त्यांना तंबी देते. दाहूबाजीसारख्या व्यसनाच्या आधीन झाल्यामुळे जे शेकडों लोक चोर, खुनी किंवा इतर प्रकारचे गुन्हेगार होतात त्यांची व महात्मागांधी-सारख्या सत्पुरुषांची एकाच तुरुंगामध्ये रवानगी करून मग या खुनी, चोर वगैरे कुठ्ठे करणाऱ्या गुन्हेगारांना धर्माचा व नीतीचा उपदेश करण्याला दोन चार थिऑसफिस्टांना जेलांत व्याख्यान देण्याला आठवण्यांतून एकदां परवानगी देते. सरकारचा या कामांतील उलटा कार्यक्रम पाहिला म्हणजे या बाबतीत सरकारचे चाललेले वर्तन व व्यवस्था पाहून कोणाही समजूतदार माणसाला आश्चर्य वाटल्याखेरीज राहणार नाही. घरांतील असलेली संपत्ति पुरून ठेऊन लाखों रुपयांची रत्ने, माणके, हिरे स्वतःच्या पेटांत असलेल्या एखाद्या वेष्ट्याने त्यांची किंमत न कळल्यामुळे उकिरव्यावर फेकून टावी व खावयाला नाही म्हणून कोणी कवडी, पैसा पै भीक घालतो का हे पहाण्यासाठी जगभर भिक्षांदेही क्रीत हिंडावे अशा सारखेच सत्ताध्याऱ्यांचे या बाबतीतील वर्तन आहे. महात्मा गांधी, प्रो० शिवरामपंत परांजपे, मौ. महमदअल्ली, मौ. शेकत अल्ली, मौ. अबदुल कलम अझद, लालालजपतराय, मि. स्टॉकव हे व इतर अनक प्रांतांतले सत्पुरुष व निरनिराळ्या धर्माच्या अनुयायांना धर्मोपदेश करण्याला सर्वस्वी पात्र असे स्वामी, संन्यासी किंवा खुद्द एका पीठाचे शंकराचार्य यांना कैदेत टाकावयाचे व त्यांची मुस्कटदाबी करावयाची आणि ज्या धर्मोपदेशकांना कोणी विशेष मानीत नाही किंवा ज्यांचे लोकांवर फारसे वजन नाही अशा कोणा तरी बजिलेबाल्या थिऑफिस्टाला जेलांतील गुन्हेगार कैद्यांना बोधामृत पाजवयासाठी फक्त रविवारी एक ंटाभर बोलवावयाचे हा एकंदर आधळा कारभार पाहिला म्हणजे विदुस्थानांतील नोकरशाहांची कांय करण्यासारखा तिच । अकलेचा आज पुरा बोजवारा उडाला आहे असेच म्हणणे प्राप्त होते.

महात्मा गांधींचा कोणाही माणसाशी संपर्कच येऊं नये असा कडेकोट बंदोबस्त असल्यामुळे अर्थातच त्यांच्या सहवादाचा किंवा संभाषणाचा लाभ

त्यांच्याइतके सन्निध असून देखील आम्हांला घडला नाही. हे आमचे दुदै-
बच होय. पंतु सेप्टेम्बर मध्ये गेल्यानंतर अजीवात पत्रे व अनोळखी अशा
अनेक सज्जनांची ओळख व काही कांठी बाबतीत तर दाट दास्ती आम्हांस
करता आली. त्यापैकी कित्येकांची नावे पूर्वी आलेली आहेतच. पंतु त्यांची
पुन्हा एकदा नावे दिली तरी त्रिरुक्ति होइल, पंतु त्यांचे स्वभाव वर्णन व
त्यांच्याशी अनेक वेळां झालेल्या संभाषणाचा उल्लेख पुढे येणार असल्यामुळे
अशा त्रिरुक्ति झाली तरी तिला कंटाळून जाण्याचे कारण नाही. सकरचे रा.
विरूमल बेगराज, कर्गाचे रा. मणिलाल व्यास, हैद्राबाद सिधचे मि०
हंसानंद दिवा हासामल. हुबळीचे रा. विश्वनाथराव जाशी वंगील, धारवाडचे
रा. हुकरीकर, प्रो० दिवाकर, रा० मळेविन्नूर, रा. हवळे, पेशावरकडील, मि.
सफदारखान बी. ए. व मै. हर्षियुल्लाखान इत्याद मंडळां माझ्या जेलमध्ये
झालेल्या मित्रांमध्ये मुख्य मुख्य किंवा प्रमुख हो-नी, इ-कें सांगणे अवश्य आहे
भाणसाहि अनकांच्या ओळखां झाल्या पंतु त्या सर्वांची नावे किंवा इकीकनी
दृष्ट्यामध्ये काही मुद्दा किंवा वैशिष्ट्य नही.

(१) वीरूमल बेगराज हे सिधप्रांतातील एक प्रख्यात पुढारी असून सकर
व शिकारपूर या दोन्ही ठिकाणी त्यांच्याइतका वजनदार किंवा स्वार्थत्यागी व
निर्भय असा राष्ट्रीयपक्षाचा दुसरा कोणी पुढारी नाही. " सिधी " या
नावाच्या सिधी भाषेत निघणाऱ्या एका वजनदार व लोकप्रिय पत्राचे ते
भालक व संपादक असून त्यांना सन १९०८ साली १२४ अ कलमाअन्वये तीन
वर्षांची सक्तसजुरीची कैद झालेली होती व त्यावेळीं देखील ते येरवडा येथेच
अटकेंत होते. ते बरे राष्ट्रीय असल्यामुळे व सध्या ते महात्मा गांधी यांचे पुरे
शिष्य बनले असल्यामुळे सरकारने या नवीन दडपशाहीमध्ये देखील सिधप्रांतात
त्यांच्यावर धाड घातलीच. माझा व त्यांचा परिचय झाला तेव्हां रा. विरूमल हे
चांगले ५५।६० वर्षांच्या वयाचे दिसत होते व त्यांनी आपले वय ५३।५४
वर्षांचे असल्याविषयी मला सांगितले. त जवळ जवळ ५५ वर्षांचे आहेत तरी
शरीराने चांगले मजबूत व धट्टेधट्टे दिसत. १९०८ साली त्यांच्यावर सरकारने
१२४ अ कलमाखाली राजद्रोहाची फिर्याद करून ३ वर्षांची सजा दिली तो
सरकारचा मार्ग सरळ होता. पंतु १९२२ साली रा. विरूमल यांना झालेली
शिक्षा थोड्या वाममार्गाचा अवलंब करून सत्ताधाऱ्यांनी दिलेली होती. गैर-

कायदा जमाव Unlawful Assembly & Defamation अन्नू-
नुकसानी अशा दोन परस्परांपासून फार विलग असलेल्या अपराधावद्दल
त्यांना शिक्षा देण्यात आली होती. त्यांच्या शिक्षेत कांहीं सक्तमजुरीची
मुदत व कांहीं सार्धा अशी मुदत होती. ही शिक्षा सुनावणारा मॅजि-
स्ट्रेट नवशिक्या असल्यामुळे त्याने कायद्याचा दुरुपयोग केला होता व खाल-
च्या अज्ञान मॅजिस्ट्रेटने रा. विरूमल यांना केलेली शिक्षा कायद्यास धरून
नाहीं असे आढळून आल्यामुळे त्यांची शिक्षा कराचीच्या ज्युडिशियल कमि-
शनरने म्दणजे हायकोर्टाने ती बरीच कमी केली होती व ती कमी झाल्यामु-
ळेच गेल्या दिसेंबरच्या १५ तारखेला रा. विरूमल यांची कैदेतून बंधमुक्तता
झाली. रा. विरूमल हे सिंधप्रांतमधील अत्यंत वजनदार पुढारी आहेत. विशेषतः
सिंधच्या उत्तर भागाच्या जिल्ह्यामध्ये ह्यणजे सकर लारखाना, शिकारपूर नवाब-
शाहा वगैरे जिल्ह्यांत त्यांच्याइतका वजनदार किंवा अनुभवी असा दुसरा कोणी
पुढारी नाही. अशा पुढाऱ्यावर कांहीं तरी भलताच रस्त्यांत गर्दीचा जमाव
केल्याचा व त्या जमावामध्ये कोणी तिसऱ्या एका माणसावद्दल अभद्र प्रकार केला
किंवा भीमत्स भाषा वापरली ह्यणून रस्त्यांतील भुरग्या लोकांच्या या कृत्यांत रा०
विरूमल स मील होते म्हणून यांना गैरकायदा जमाव व बदनामी या भलत्याच दोन
गुन्ह्यावद्दल शिक्षा करावयाची हा प्रकार सर्वस्वी निथ होय. रा. विरूमल हे
कैदेत असतांना त्यांना भेटण्याला लॉरेन्ससारखे सरकारचे वरिष्ठ अम्मलदार
थेत व तुम्ही याच्यापुढे असेच Non-Co-operator राहणार की, तो मार्ग
सोडून कौन्सिलवादी होणार अशा प्रकारची चौकशी देखील करित असत, व
तुम्ही कौन्सिलांत थाल तर आम्हाला मोठा आनंद होईल, तुमच्यासारख्या-
ने वारंवार जेलांत येऊन शरीरकष्ट सोसावे हे आम्हालासुद्धा बरे दिसत नाही.
वगैरे नाना प्रकारचीं लाघवी भाषणे त्यांना कैदेत टाकण्यास कारणीभूत झालेले
कित्येक अधिकारीच त्यांच्याजवळ करित. एक अधिकारी तर त्यांना म्हणाला तुम-
च्यांतील एका नेटिव्हानेच तुम्हाला येदा एका शुद्ध गुन्ह्यावद्दल अशी भयंकर
शिक्षा दिली कोणाहि इंग्रज मॅजिस्ट्रेटने तुम्हांला या कलमाखाली इतकी
शिक्षा दिली नसती; फार तर काय तुम्हांला एक दिवसाची देखील सजा कोणी
शहाण गोग मॅजिस्ट्रेट देता जा. परंतु तुमचे नेटिव्ह अधिकारीच वार्ड अस-
तात आणि अशा लोकांनाच स्वराज्याचे हक्क मिळावे असे तुम्ही म्हणतां !

रा. विरूमल यांना असे सवाल करणाऱ्या कावेयाज गोऱ्यांना! सण्णर्णात, रोख-ठोक व समर्पक जबाब देण्यास ते पूर्ण समर्थ व समयसूचक होते. गोऱ्या सत्ताधाऱ्यापेक्षा त्यांच्या हाताखाली गुलामांप्रमाणे काम करणारे पगारी हिंदी लोक गोऱ्यांच्यापेक्षा सवाई दिहा निर्दयपणाने जुलमी कायद्यांची अम्मलबजावणी लोकांवर करतात हे कोणास सांगावयास पाहिजे असे नाही. स्वराज्य मिळवावयाचे ते अशा मूर्ख व गुलामांप्रमाणे वागणाऱ्या मूठभर लोकांकरतां नसून असे लोक आमच्या देशांत यापुढे जास्त जास्त निर्माण होऊं नयेत म्हणून तर आझाला “स्वराज्य” पाहिजे आहे. अशा अर्थाचे जबाब दे. भ. विरूमल यांनी अनेक वेळां जेलमध्ये येऊन त्यांच्याशी राजकीय वादविवाद करणाऱ्या अनेक बऱ्या सत्ताधाऱ्यांना दिले होते. भि. विरूमल यांचे व जेलमधील पाहिले सुपरिटेण्डेंट भि. डील यांचे जमत नसे. विरूमल हे घरां पाठविण्यास काही पत्रे लिहीत. त्यामध्ये तू अमुकच मजकूर लिहू नको, तमूकच लिहू नको असे भि. डील हा नेहमी सांगे. एकदां भि. विरूमल यांनी आपला मुलगा मूलचंद्र याला पत्र लिहिले त्यांत आपला छापखाना व वर्तमानपत्र व घरांतील इस्टेटीची व्यवस्था यासंबंधी बरीच विस्तृत अशी मुळाला व्यावहारिक दृष्टीने उपयुक्त होईल अशी सूचनांची यादी लिहिली होती. अर्थात् इतके लांबलचक पत्र पाहून सुपरिटेण्डेंट गरम झाले व म्हणाले की इतके लांबलचक पत्र मी पाठविणार नाही. जेलमधून कैदी जीं जीं पत्रे घरी लिहितात तीं सर्व जेलर व सुपरिटेण्डेंट यांनी वाचून घेऊन पास केल्यानंतर तीं पोस्टांत टाकावयाचीं असतात. फक्त खुशाली कळवावयाच्या पत्राला Welfare विषयी पत्र अशी जेलच्या भाषेमध्ये संज्ञा आहे. अर्थात् खुशालीचे पत्र २।४ ओळीमध्ये लिहिता येते, परंतु ते देखील २।४ ओळीतच लिहिले पाहिजे अशा काही जेल मॅन्युअरमध्ये नियम नाही “मी खुशाल आहे. काळजी नसावी. घरच्या सर्व माणसांची खुशाली कळवावी” इतकी तीन वाक्ये लिहिलीं की खुशालीच्या पत्राची “अथ”पासून इतिपर्यंत सीमा झाली. परंतु जेलांतून लिहिले जाणारे खुशालीचे पत्र देखील इतक्या अतिसंक्षेपाच्या रूपाने कोणी लिहीत नाही. परंतु “बिझिनेस” संबंधी म्हणजे घरच्या व्यवहारासंबंधी किंवा उद्योगधंद्यासंबंधी जे पत्र लिहावयाचे ते अगदी थोडक्यांत कसे लिहितां येईल? दे. भ. विरूमल यांचे सकर व शिकारपूर या दोन ठिकाणी छापखाने आहेत, घरदार आहे.

व इतर उद्योगधंदे व वर्तमानपत्र आहे. या सर्व गोष्टींची नीट व्यवस्था लावण्यासाठी मुलाला ज्या सूचना करावयाच्या त्या थोडक्यांत करावयाच्या झाल्या तरी देखील दोन तीन नोटपेपर तरी खास लागणार. परंतु इतके लांबलचक पत्र जेलमधून लिहावयाचे नाही, फक्त एक अगदी छोटे (short) पत्रच लिहिले पाहिजे असा भलताच दृष्ट धरून मि. डील हे बसले व दे. विरूमल यांचे सविस्तर पत्रच ते त्यांच्या घरी जाऊ देईनात. माझ्या स्वतःच्या बाबतीत तर याहून खडतर अनुभव आला. मला पहिल्या महिन्याच्या अखेरीस काम कमी केल्याबद्दल जेलांत कांजी रोटी खाण्याची शिक्षा देण्यांत आल्यामुळे माझा पहिल्या दोन किंवा तीन महिन्यांत घरी पत्र लिहिण्याचा हक्क बुडाला असे डीलने मला सांगितले. Punishment in jail leads to consequences जेलांत सजा झाली (काम कमी करण्याबद्दल) म्हणजे कैद्याचे कित्येक हक्क बुडतात असे त्यांनी मला शान्त्र सांगितले. त्याचप्रमाणे दोन महिन्यांनी घराच्या माणसांनी एकदा भेटण्याचा कैद्याला हक्क आहे तो देखील माझ्या बाबतीत बुडविण्यांत आला. कारण काय तर अशक्त पणामुळे माझ्या हातून पहिल्या महिन्यांत काम पुरे झाले नाही म्हणून. परंतु डील हे जेलांतील सक्त नियम आमच्यावर लादीत तसे त्यांच्या नंतर आलेले सुपरिटेण्डेंट मि. जोन्स हे कधी आमच्या डोक्यावर लादीत नसत. उलट जोन्स यांच्या कारकीर्दीत “बिझिनेस” चे पत्र लिहावयाचे आहे, असे म्हटले तर ते वाटेल तेव्हां लिहिण्यास परवानगी मिळत असे. एकाच सरकारने नेमलेले दोन सुपरिटेण्डेंट अशा प्रकारे निरनिराळ्या तऱ्हेने वागत, याचे कारण कैद्याविषयी अत्यंत कठोरपणाने आणि बेपर्वाईने वागावयाचे अशी एकाची मनोवृत्ति व साधारणपणे बारक्या सारक्या बाबतीत तरी कैद्यांशी थोडे सामोपचाराने, समजूतदारपणाने व शक्य तोंपर्यंत माणुसकीने व दयार्द्र बुद्धीने वागावयाचे अशी दुसऱ्या माणसाची थोडी दिलदार मनोवृत्ति एवढेच या भेदाच्या मुळाशी कारण आहे. परंतु राजकीय गुन्ह्यांचा कैदी व सत्याग्रह करून मुद्दाम कायदेभंग करण्यास प्रवृत्त होणारा कैदी हा आपल्या ताबडीत सापडला की त्याला यात्किंचित् द्यामाया किंवा ढिलाई न दाखवितां भरडूनच काढावयाचा असा निश्चय असला की “बिझिनेस” चे पत्र देखील लांबलचक न लिहितां फारच थोड्या ओळींत संपविले पाहिजे असा कोठेही नियम नसतां सुपरिटेण्डेंट

तसा हट्ट धरू शकतो. “शॉर्ट किंवा लांग” या शब्दांना अर्थ कोणता ? आधी कोणतेही पत्र कैद्याने लिहावयाचे ते इतक्या ओळींचेच असावे किंवा चार इंच लांबीच्या अथवा दोन इंच रुंदीच्या कागदाच्या चिठोऱ्यावरच लिहून संपविले पाहिजे असा काही जेलमॅन्युअल मध्ये नियम नाही. मग आपल्याच लहरीने “लांबलचक पत्र” “छोटे खानी पत्र” असे भलतेच काल्पनिक भेद ठरवून कैद्याने लिहावयाचे पत्र लांबलचक असता कामा नये असे ठरविण्याचा अधिकार जेलच्या सुपरिटेंडेंटास नाही. पत्रामध्ये फक्त खासगी स्वरूपाचाच मजकूर असावा, सार्वजनिक किंवा राजकीय गोष्टी त्यामध्ये लिहू नयेत हे नियम पुरळ आहेत. किंवा जेलातील गोष्टींची निरर्थक माहिती बाहेरच्यांस जाऊ नये इत्यादि शिस्तीचे नियम असतील ते भमलांत आणा. परंतु एखाद्याच्या घरचा किंवा इस्टेटीचा पसारा मोठा असला तर अशा कैद्याने घरच्या व्यवस्थेसंबंधी पत्र लिहावयाचे ते २५ ओळींतच लिहिले पाहिजे असा निर्बंध घालून कसे चालेल ? असा निर्बंध कोणी घातला तरी तो पोरकट व मूर्खपणाचाच होईल. जेलमॅन्युअलमध्ये असा पोरकट नियम नाही. परंतु मि. डील हे दे. विरूमल यांच्यावर हा लहरीपणाचा नियम लादू लागले. तेव्हां रा. विरूमल यांनी ते पत्र पाठविण्याचेच नाकारिले व सुपरिटेंडेंटची व त्यांची या बाबतीत बरीच खडाजंगी उडाली. काही दिवसांनी दे. म. विरूमल यांचे लांबलचक पत्र देखील येरवडा जेलमधील अधिकाऱ्यांनाच जाऊ दिले, परंतु तेव्हा कदाचित् डील यांची बदली झालेली असेल असे वाटते.

दे. म. विरूमल हे पुष्कळ दिवस माझ्या खोर्लाच्या शेजारच्या खोर्लांत असल्यामुळे इतर कोणत्याही परकी कैद्यापेक्षा त्यांची व माझी विशेष दाट मैत्री जमली. अर्थात देशातील सद्यःस्थितीविषयी व अनेक धार्मिक व सामाजिक बाबतींविषयी त्यांचे माझे संभाषण होते असे. अनेक गोष्टींसंबंधी त्यांचे माझे विचार जुळतात असे दिसून आल्यामुळे आमचा हा विचारविनिमय जास्त प्रमाणावर होऊ लागला व सिंधप्रांत व सिंधी लोक यांच्याविषयी मला त्यांच्या तोंडून बरीच उपयुक्त माहिती सहजासहजी मिळाली. शिवाय त्यांना मी थोडे मराठी लिहावयास व वाचावयास शिकविले. सिंधी भाषेची लिपी फारशी सारखी असल्यामुळे ते मुळाक्षरांपासून मराठी शिकू लागले. जेलमध्ये सर्व भाषांची प्राथमिक पुस्तके (Primers) आहेत व कैद्यांनी मागून घेतल्यास त्यांना स्लेटची पाटी व पेन्सिल धुळाक्षर शिकण्यासाठी देण्यात येते.

जेलामध्ये अमुकप्रकारची शिस्त किंवा व्यवस्था असावी यासंबंधी सरकारने जे आर्खाव बरेखीव निर्बंध केलेले आहेत ते The Bombay Jail Manual म्हणजे मुंबई इलाख्यातील बंदिखान्यांविषयीच्या निर्बंधांचे हस्तपुस्तक या पत्रकामध्ये पूर्णपणे प्रथित केले आहेत. जेलमध्ये जावयाच्या पूर्वी प्रत्येक सुशिक्षित कॅद्याने या जेलमन्युअल मधील नियमांचे नीट अध्ययन व निरक्षण करून घेतले तर त्याला ते अध्ययन जेलमध्ये बरेच उपयोगी पडेल असे वाटते. सर्व हिंदुस्थानातील निरनिराळ्या प्रांतांतील जेलांची एकंदर व्यवस्था साधारण एकाच पद्धतीची असेल यात शंका नाही. परंतु प्रत्येक इलाख्याचे प्रांतिक सरकार आपापल्या प्रांतापुरते जेलच्या अंतर्व्यवस्थेसंबंधी नियम बनविते. तेच नियम Jail Manual या हस्तपुस्तकामध्ये एकत्र संकलित केलेले असतात. बंगाल, यू. पी. मद्रास, सी. पी. या प्रांताच्या जेलसंबंधी नियमांमध्ये व मुंबई इलाख्यातील जेलसंबंधी जे नियम आहेत त्यांमध्ये काही गोष्टीत तफावत आहे. आमच्या बरोबर सत्याग्रहांत सामील झालेल्या मंडळींत नागपूरचे दे. म. नारायणराव वैद्य, वकील हे एक होते. यांची व माझी पूर्वापासूनच चांगली ओळख होती. परंतु जेलमध्ये गेल्या नंतर सर्कल नं. १ च्या बराकात आम्ही एकत्र असल्यामुळे व सायंकाळी ५ वाजता बराकाच्या दालनांत विश्रांतीसाठी कोडल्यानंतर आमची तरटे आम्ही जवळजवळ अंधरीत असल्यामुळे त्यांच्यापार्शी वीस पंचवीस दिवस विशेष निकट सहवासाचे फायदा मिळाला.

नागपूरचे दे. म. नारायणरावजी वैद्य हे एक अतूत साधू सरळ व निगवी स्वभावाचे गृहस्थ असून ते अंतःकरणापासून कष्ट देशभक्त आहेत. त्यांना कोणी "नागपूरचे पुढारी" असे म्हटले तर ते त्यांना आवडत नाही. मी पुढारी नसून फक्त एक कामकरी किंवा "मोठ्या पुढार्यांचा अनुयायी" आहे असे ते स्पष्ट व खणखणीत रीतीने बोलून दाखवितात. कै. लो. टिळक यांच्याविषयी तर दे. नारायणराव यांच्या मनामध्ये इतकी जाजवलय भक्ति वसत आहे की जेलमध्ये त्यांना जेव्हां दोन तीन वेळा ताप आला तेव्हां १०४। १०५ पर्यंत अंगातील उष्णतेचे मान चढल्या नंतर ते जे बडबडत किंवा बरळू लागत ते दुसऱ्या कोणत्याही गोष्टीबद्दल किंवा घरच्या मुलावाळाबद्दल नसून "लो. टिळक इतक्या लवकर का वारले ? त्यांच्या ऐवजी मी का मेलो नाही. ते पहा लोकमान्य मला अमुक अमुक राहिलेला निरोप सांगण्यासाठी येत आहेत असे

मला दिसत आहे” अशा प्रकारची बडबड करित असत असे त्यांच्या शेजारी इस्पितळांत असलेले इतर रोषी कैदी सांगत असत. दे. नारायणराव वैद्य हे शरीराने चांगले घडवाकट असून पूर्ण निरोगी आहेत. परंतु जेलांत जाण्यापूर्वी त्यांच्या अंगामध्ये मलेरियाचे विष थोडे भिनल्यामुळे जेलांतील सहा महिन्यांत ते दोन तीन वेळां मलेरियाच्या तापाने आजारी पडले होते. म्हणून त्यांची प्रकृति जेलांतून सुटण्याच्या वेळेपर्यंत बरीच क्षीण झालेली होती. परंतु आजारी पडल्यानंतर प्रकृति क्षीण झालेल्या अवस्थेमध्ये देखील त्यांचे वैद्य कधी गळले नाही. दे. नारायणरावजी यांना चार पांच वर्षापूर्वी एका भाषणा-बद्दल मध्यप्रांतांत दमोड जिल्ह्यांमध्ये १२४ अ कालमाअन्वये शिक्षा झाली होती. पुढे नागपूरच्या कमिशनरपुढे अपील होऊन मि. सी. आर. दास यांच्यासारख्या कायद्यांत व वक्तृत्वांत केवळ भेषनाद म्हणून गाजलेल्या बॅरिस्टराने आपल्या वकीली कलेची शर्थ केल्यामुळे ते निर्दोषी म्हणून अर्जावात सुटले खरे. परंतु त्यांना अपेलाचा निकाल होईपर्यंत जामिनावर खुले केलेले नसल्यामुळे २॥-३ महिने नागपूर व जबलपूर येथील जेलांत काढावे लागले. अर्थात् त्यांना सी. पी. मर्धल जेलांची शिस्त माहीत होती. तेव्हा सायं-काळच्या संभाषणामध्ये मी त्यांना सी. पी. जेल व मुंबईकडले जेल यांच्यामध्ये बरे दाईट कोणते यास्वंधी कधी कधी प्रश्न करित असे. तेव्हा दे. नारायणराव म्हणत की येवढ्याच्या तुरुंगामध्ये टापटीप, नीटनेटकेपणा हा जास्त रेखां व व. नमुनेदा आहे. इतका रेखां व नीटनेटकेपणा जबलपूर किंवा नागपूरकडे नाही, व नागपूरकडे सक्तमजूरी म्हणून जी कामे सांगण्यांत येतात ती इकडच्या म्हणजे निदान येरवढ्यांतील पुष्कळ कामांच्या प्रकारा-पेक्षा जास्त मेहेनतीची व कर्डी असतात. खुद्द मुंबईहून आलेले कित्येक कैदी पुढे आम्हाला भेटले त्यांच्या सांगण्यावरून मुंबईच्या भायखळा टापूंत असलेल्या डोंगरीवरिल छोट्या जेलांत तर काम अगदीच हलके असते व इंग्रजी पुस्तके वगैरे वाचावयास भरपूर देण्यांत येतात. दुसऱ्या कित्येक प्रांतांमध्ये कैद्यांना निदान एखादे अंग्लो-इंडियन वर्तमानपत्र तरी आठवढ्यांत एक दोनदा वाचावयास मागितले असता मिळते. खुद्द सी. पी. सारख्या मागसलेला समजल्या जाणाऱ्या प्रांताचे अधिकारी देखील कैद्यांना वर्तमानपत्रे (म्ह. देशभक्तीने चालविलेली राष्ट्रीय वृत्तपत्रे नव्हेत) निदान इंग्रजांच्या वर्ताने लेख

लिहिणारी वृत्तपत्रे तरी वाचण्यास देण्यांत येतात. परंतु मुंबई इलाख्यांतिल जेलच्या नियमांप्रमाणे महात्मा गांधीसारख्या पुढाऱ्यास देखील एकसुद्धा वर्तमानपत्र कधी हातांत धरण्यास सुद्धा मिळत नाहीं. बाहेरच्या बहुजन-समाजामध्ये वावरून एखाद्या पुढाऱ्याने लेख लिहून किंवा व्याख्याने देऊन आपल्याविरुद्ध लोकमत खवळेल असे प्रयत्न करूं नयेत अशी सत्ताधाऱ्यांची इच्छा असल्यामुळे त्या पुढाऱ्याला नोकरशाहीने अटकेंत ठेविले तर तिचा इष्ट हेतु सिद्धीस जातो. परंतु कैदेत असतांना राजकीय कैद्याने बाहेर काय चालले आहे हे वाचूं सुद्धा नये हा नोकरशाहीचा दृढ केवळ गांवढळ माणसास शोभणाऱ्या खुनशीपणाचा द्योतक आहे. कारण वर्तमानपत्रे कैद्याला वाचूं न देण्याने नोकरशाहीचा लहान किंवा मोठा असा कोणताही उद्देश सिद्धीस जाण्यासारखा नाहीं. परंतु इतका शुद्रवृत्तीचा नियम इतर प्रांतांत नसता तो मुंबई इलाख्यासारख्या पुढारलेला म्हणून आढळता मानणाऱ्या प्रांताच्या सरकारने अमलांत ठेविला आहे. मुंबई इलाख्यांतिल सर्व जेलांत सारखी (Uniform) शिस्त किंवा पद्धत सर्वत्र नाहीं. साधारण मुख्य मुख्य जे कैदखाने आहेत म्हणजे अमदावाद, ठाणे, हैद्राबाद व येरवडा किंवा धारवाड या ठिकाणच्या सेंट्रल जेलमधील शिस्त व पद्धति साधारण एका नमुन्याची किंवा सांबाची आहे. परंतु सकर, रत्नागिरी, विजापूर, वंगरे लहान लहान जेलांमध्ये शिस्त व पद्धति थोडी भिन्न आहे असे सांगतात. त्याहून देखील अहमदनगर जिल्ह्यांत विसापूर नांवाच्या लहानगांधी जो जेल आहे त्यामध्ये तर कैद्यांस वागविण्याची तऱ्हा फारच कडक आहे. सिंध प्रांतांतिल एक दोन तरुण कैदी विसापूर जेलमध्ये पाठविण्यांत आले होते. ते अटकेंतून सुटल्यानंतर दे. विरूमल यांना येरवड्याच्या तुरुंगामध्ये सुपरिटेण्डेंटच्या परवानगीने भेटले. तेव्हां विसापूरच्या जेलांतिल त्यांनी आपल्या स्वतःच्या अनुभवाची जी कर्म-कहाणी सांगितली ती अत्यंत हृदयद्रावक होती. या दोन सिंधी कैद्यांपैकी एक चांगले सुशिक्षित म्हणजे मुंबई युनिव्हर्सिटीचे ग्रेजुएट होते. विसापूर जेलमध्ये येरवड्यासारखी पाण्याची वंगरे चांगली सोय नाहीं व एकंदर शिस्त देखील येरवड्यासारख्या मोठ्या जेलपेक्षा बऱ्याच निराळ्या तऱ्हेची आहे असे त्यांचे सांगणे पडले. उत्तर हिंदुस्थानांतिल कित्येक मोठमोठ्या जेलांतिल अनुभव घेऊन आलेले जन्मठेपेचे कैदी आमच्या ओळखीचे येरवड्याच्या

जेल्यांत झाले. एक काठेवाडातील कैदी आमच्यावर कित्येक दिवस वॉर्डर म्हणून होता. त्याचे बुक (History Ticket) मी वाचले तेव्हा तो अमदाबाद, ठाणे, अलाहाबाद, कलकत्याचा अलीपूर जेल, जबलपूर इतके तुरुंग पाहून अखेर येरवड्याच्या तुरुंगामध्ये आलेला होता. इतक्या जेल्यांची भ्रमन्ति होण्याचे कारण काय म्हणून मी त्याला विचारले तेव्हा ते त्याला धडसांगता आले नाही. परंतु जन्मठेपवाल्या कैद्यांना एकाच जेल्यांत सारखे ठेवित नाहीत असे म्हणतात. इतर अनेक कैद्यांची सविस्तर माहिती आम्हाला होण्याचे कारण असे की, पुष्कळ गुन्हेगार अशा कैद्यांना इंग्रजी वाचता येत नसते. म्हणून त्यांना मिळालेल्या माफीचे दिवस बुकामध्ये बरोबर मांडण्यांत आले आहेत की नाहीत व घरी पत्र पाठविण्याची मुदत केव्हा येते हे पुस्तकातील नोंदीवरूनच नक्की कळण्यास साधन असते. ज्या कैद्याला इंग्रजी येते असे या इतर कैद्यांना कळते त्याच्याकडून आपले बुक एकदा वाचून घेण्यासाठी हे कैदी इंग्रजी जाणणारांना वारंवार विनंति करतात. त्यामुळे या इतर अडाणी कैद्यांविषयी सहजासहजी माहिती मला होत असे. माझ्याजवळ अलीशान सेल् म्हणून अलीबागकडील एक कुणबी खिश्न होता. त्याला जन्मठेप कात्यापाण्याची सजा होती. प्रथम त्याला फांशीची सजा होती. पुढे ती बदलण्यांत येऊन काळेपाण्याची जन्मठेप झालेली होती. बहुतेक कैदी जेलामध्ये आल्यानंतर आपापल्या घर्माप्रमाणे काही परमेश्वरस्मरण किंवा प्रार्थना वगैरे करतात. मुसलमान कैद्यांचे तर नमाज पढणे व मोठमोठ्याने कुराणांतल काही प्रार्थना वगैरे म्हणणे हे चाललेले असते. जपमाळ तर अनेक कैद्यांच्या हातामध्ये असते. परंतु हा नेटिव्ह खिश्न धार्मिक वर्तन काडीमात्र करतांना कधी दिसला नाही. तो नांवाचाच खिश्न होता. त्याला जेमतम लिहिता वाचता येत होते. खिश्न लोकांची मुख्य छोटी Prayer देखील त्याला पाठ येत नव्हती. तेव्हा ती प्रार्थना मी त्याला शिकविली. पार्टीवर इंग्रजी शब्दांचे मराठी बालबोध लिपीत उच्चार मी लिहून दिल्यावर ती तो वारंवार वाचून पाठ करित होता. अखेर दोन तीन दिवसांत त्याला ती तोंडपाठ झाली व त्या नंतर ती तो सकळी व संख्याकाळी मला म्हणून दाखवीत असे. अशा तऱ्हेने एका खिश्ननाचा प्रेयर शिकविण्यापुरता धर्मोपदेशक होण्याची संधि मला जेलमध्ये मिळाली. अर्थात् हे सर्व प्रकार मि. जोन्स यांची कारकीर्द सुरू झाल्यावर मोकळे पणाने

करता येत असत. कारण वेद्यांनी एकमेकांशीं अजाबात बोलावयाचें नाहीं हा पूर्वाचा कडक निर्बंध जोन्सच्या अमलाखालीं सहसा पाळण्याचें कारण नसल्याने शेजारच्या खोर्लीतलें कैद्यांशीं मोकळेपणानें व राजरोस बोलणें शक्य झालें. काम संपल्यानंतर खोर्लीत बंद होण्यापूर्वा जो एक तास दीडतास तिसऱ्याप्रहरीं मोकळा असतो त्या वेळांत एकमेकांशीं बोलणें, किंवा एकमेकांस आपल्या भाषेचें प्राथमिक शिक्षण देणें हे व्यवहार करता येत असत. दे. विरूमल यांना मराठी पुस्तक वाचण्याला मी याच वेळांत शिकविलें. त्याच प्रमाणें दुसरे एक सिंधी कैदी रा. हंसानंद यांना गीता वाचण्याची व पाठ करण्याची मोठी हौस असे. परंतु संस्कृतचें ज्ञान नसल्यामुळें भगवद्गीतेंतील श्लोक त्यांना धड वाचता येत नसत व श्लोक वाचतांना संस्कृत शब्दांचे व विशेषतः संधि झालेल्या संयुक्त शब्दांचे ते भलभलते व अगदींच वेढवांकडे उच्चार करीत. तेव्हा कित्येक अध्यायांतलें श्लोक मी मोठ्याने म्हणावे व ते ऐकून त्यांनीं नीट वाचावे अशा प्रकारे त्यांनां गीतेचे श्लोक शुद्ध वाणीने वाचतां येतील एतदर्थ मी त्यांना थोडी मदत केली. हंसानंद हे २५।२६ वर्षांच्या वयाचे असून त्यांना शिकण्याची मोठी हौस होती. परंतु जेलांतलें फावल्या वेळामध्ये या मोठ्या हौशी व उत्साही तरुण माणसाला तरी कोणाला काय शिकवितां येणार ? हंसानंद तर तरुण होता म्हणून त्याला शिकण्याची मोठी हौस व हौस होती परंतु दे. विरूमल हे जवळ जवळ ५५ वर्षांचे वृद्ध असूनसुद्धां त्यांची शारीरिक व मानसिक तरतरी व दुरूप दाडगा असे. ते आपले काम वगैरे संपवून पुस्तके वाचता, त्यांच्या अगदीं विद्यार्थ्यांप्रमाणें “समन्या” काढांत, टांचणें लिहीत, व शिवाय आपल्या सिंधी भाषेंत एक पुस्तक किंवा ग्रंथ लिहिण्याचें काम देखील त्यांनीं सुरू केलें होते. अर्थात् दे. विरूमल यांची सक्तमजुरीची मुदत संपून त्यांची साध्या कैदेची मुदत सुरू झाली म्हणून त्यांना कागद व लिहिण्याची सामुग्री व खासगी पुस्तके आणवून ती वाचण्याची मोकळीक सुपरिटेंडेंटनीं दिली होती. तथापि परवानगी मिळाली तरी जेलांतलें वातावरणांत हौदावर पाण्याला जा ये इत्यादि इतर व्यवसाय करून शिस्त पाळणें वगैरे प्रयत्न केल्यानंतर लिहिण्यावाचण्याला अवश्य तितकें मनःस्वास्थ्य मिळत नाहीं. कोंडलें गेल्यानंतरचा रात्रीचा वेळ मनन करण्याला उत्तम परंतु कोठडींत दिव्याची किंवा प्रकाशाची काहींच सोय नसल्यामुळें रात्रीचा मुब-

सक वेळ बराच मोकळा असूनसुद्धां प्रकाशाच्या अभावीं लिहिणे, वाचणे, असा कोणताही व्यवहार करता येत नाहीं. इस्पितळाच्या बराकामध्ये मात्र जेलांत चांगला लख्ख विजेच्या दिव्याचा प्रकाश असतो, परंतु भीस्वतः इस्पितळांत असतांना विजेचा एक दिवा माझ्या खाटेवर अगदीं डोक्यावर मधोमध लाविला होता व मला इतक्या लख्ख प्रकाशामध्ये झोप घेण्याची संवय नसल्यामुळे तो उलटा त्रासदायक वाटत असे. रात्रीच्या झोपेशिवाय जाणारा रिकामटेकडा वेळ प्रकाशाच्या अभावीं बराच निरर्थक फुकट जात असे. दे. भ. विरूमल ह्यांना writing materials म्हणजे लेखनसाहित्य देण्यांत आले होणे त्या प्रमाणे मलाही ते मिळावे म्हणजे मी वाचत असलेल्या कित्येक पुस्तकांतील नोटा टांचून ठेवीन किंवा बिनराजकीय विषयांवर एखादा ग्रंथ किंवा काव्य लिहीन म्हणून एकदां मी मि. जोन्स यांना विनंती केली होती. परंतु साधी कैदवाल्यांना लेखनसाहित्य देण्यांतच मी आपल्या अधिकाराचे अतिक्रमण केले आहे कीं काय अशी मला धास्ती वाटते. तेव्हां तुमच्यासारख्या सक्त मजुरीच्या कैद्याला तर writing materials लेखन साहित्य देणे माझ्या सर्वस्वी अधिकाराबाहेर आहे असे त्यांनीं मला सांगितले. मला जर लेखन साहित्य मिळते तर काहीं कविता लिहिण्याचा माझा मानस होता. कारण कविता लिहिण्याला जी मनाची एकाग्रता लागते ती सेपरेट बराकींतल्या कोठडींत कोडल्यानंतर कैद्याला फार उत्तम प्रकारची प्राप्त होते. कविता नाहीं तर निदान जेलाच्या कोठडींतून सुचलेले विचार व कल्पना मी ज्या आतां बाहेर आल्यानंतर लिहित बसलो आहे त्या मनामध्ये अगदीं ताज्या असतांना ताबडतोब लिहून काढल्या असत्या व या सध्या मी लिहित असलेल्या पुस्तकाचा बराचसा भाग आयता लिहिलेला तयार असा बरोबर घेऊनच नोव्हेंबर ७ रोजीं तुरुंगाच्या बाहेर मी पडलो असतो; परंतु जेलांत लेखनसाहित्य देण्याचे सुपरिटेण्डेणाने नाकारल्यामुळे तसा सुयोग आला नाहीं. परंतु सेपरेटमध्ये गेल्यानंतर जरी लेखनव्यवसाय करण्यास साधनें मिळालीं नाहीं तरी जेलांतील युरोपियन लायब्ररीमधलीं पुस्तके “इशू” करून वाचण्याची मुभा असल्यामुळे व मि. जोन्स यांच्या कारकीर्दीस सुरुवात झाल्यानंतर कैद्यांनीं एकमेकांचीं पुस्तके व घरचीं आणवेलीं खासगी पुस्तके देखील एकमेकांपासून

घऊन वाचली तरी कोणी हरकत घेत नसल्यामुळे पुस्तके मात्र भरपूर वाचा-
वयास मिळू लागली. साथी शिक्षा असलेले कर्नाटकातील बरेच कैदी
आमच्या सेपरेटच्या आवारात होते. त्यांमध्ये हुबळीचे रा. विश्वनाथराव जोशी
वकील व रा. मुदवडेकर धारवाडचे, रा. हुकेरीकर व कर्मवीर पत्राचे संपादक
प्रो. दिवाकर हे प्रमुख होते. त्यांना घरून खासगी पुस्तके जेलात वाचावयास
आणण्याची परवानगी मिळालेली होती व त्यांनी 1 Morley's Life
of Gladstone. 2 Tagore's Sadhana. 3 Bergson's
Creative Evolution. अशीं चांगली पुस्तके घरून आणविली होती.
रा. जोशी हे थिऑसफिस्ट असल्यामुळे मॅडम ब्लॉव्हाटस्की, मि. लेडबीटर
मिसेस बेझंट यांची अनेक धर्मविषयक, तत्त्वज्ञानविषयक व मानसशास्त्रा-
संबंधी पुस्तके त्यांनी आपल्या कोठडीत आणून ठेविली होती. त्यांच्यापासून या
पुस्तकांतील कोणतेही पुस्तक उसने घेऊन आम्हाला वाचता येत असे. शिवाय
जेलच्या युरोपियन यार्डमधील लायब्ररीतून दर आठवड्याला दोन पुस्तके
आम्हाला प्रत्येकाला मागवून घेता येत होती. तेव्हां आम्हीं एकमेकांचे स्नेही
झालेले कैदी सेपरेटमध्ये जवळ जवळ १५।१६ असल्यामुळे दर आठवड्याला
पांचपंचवीस नवीन पुस्तके सर्वांच्या नांवावर मिळून आमच्या सेपरेटच्या
आवारात येत होती. शिवाय रा. जोशी व मुदवडेकर यांचा खासगी पुस्तकांचा
एक ढीग होता व दे. विरूमल यांनी अँबटचे Life of Napoleon आणखी
एकदोन ग्रंथ मागविले होतेच. शिवाय लोकमान्यांचे गीतारहस्य, रा. चिंता-
मणराव वैद्य यांचे श्री. रामचरित्र, कृष्णचरित्र, भारताचा उपसंहार हीं पुस्तके
वाचता येणाऱ्या कैद्यांमध्ये जेलातसुद्धा अत्यंत लोकप्रिय झालेलीं होती. शिवाय
कोणी ख्रिस्ती कैदी Holy Bible वाचावयास ठेवी व अनेक मुसलमानां-
जवळ अल-कुराण किंवा कुराण-ए-शरीफची एक प्रत असे. अर्थात इंग्रजी
बायबल आम्हीं वाचू शकत होतो व बरेचसे वाचलेही परंतु कुराण-ए-शरीफ
वाचणारे मुसलमानांमध्ये देखील थोडे होते. याचा अर्थ मूळ अरबीकुराणाचा
स्पष्ट अर्थ समजून वाचता येणारे थोडे होते. परंतु मि. सफदरखान हे
पंजाब युनिव्हर्सिटीचे प्रॅजुएट व आर्बीचे स्कॉलर असल्यामुळे ते तेवढे मूळ
अरबीतील कुराण सहज वाचू शकत. परंतु मि. सेल नांवाच्या इंग्रजांचे
कुराण-ए-शरीफचे इंग्रजीत केलेले भाषांतर रा. दिवाकर यांनी बाहेरून माग-

विलेले आम्हाला कांही दिवस वाचावयास मिळाले होते. इतके विद्वान मित्र व हुतकी ग्रंथसामुग्री वाचावयाला असल्यानंतर जेलमधील कष्टमय कारागृहवास देखील थोडासा सुखकर असा कांही दिवसांनी वाटावयास लागल्यास आश्चर्य नाही. परंतु जेलमध्ये आम्ही कोणती पुस्तके वाचली, किंवा नवी पुस्तके कोणती वाचली व जुन्या वाचलेल्याच पुस्तकांचे कोणकोणत्या प्रकारे कसे कसे फिरून अध्ययन केले व या पुस्तकवाचनाने मनामध्ये कोणकोणते विचार किंवा कल्पना आल्या याविषयी एक स्वतंत्रच प्रकरण या ग्रंथाच्या अखेर लिहावयाचे असल्यामुळे या वाचनाच्या व ग्रंथांच्या संबंधी सध्याच जास्त कांही न लिहिता जेलातील नवीन झालेल्या मित्रांसंबंधी व नवीन झालेल्या ओळखांदेशांसंबंधीच माहिती या प्रकरणामध्ये सविस्तर देणे वरें.

दे. भ. विरूमल या सिंधी गृहस्थांच्या नांवापासूनच नव्या मित्रांच्या नामावलीस सुरवात केल्या मुळे आतां दुसऱ्या एका सिंधी इसमाचेच नांव देतो. हे गृहस्थ म्हणजे पूर्वी उल्लेख केलेले मि. हंसानंद हे होत. हे बाहेर असतांना जादूचे खेळ करण्याचा धंदा करीत असत. हा धंदा करून ते चांगली प्राप्ति करीत व त्यांच्या संसार व चरितार्थ याच धंद्यावर उत्त प्रकारे चाललेला होता. परंतु गेल्या वर्षी किंवा तत्पूर्वीच एकंदर देशामध्ये जी खळबळ उडाली तिचा संपर्क मि. हंसानंद यांनाही होऊन ते मॅजिकचे खेळ करतां करतांच ठिकठिकाणी स्वदेशी, मद्यपान निषेध, चरका, खादी वर्गरे देशभक्तीचा उपदेशही लोकांस करूं लागले. तेव्हां अर्थात् ते नोकरशाहीच्या डोळ्यांवर यावयास लागून त्यांची रवानगी जामीन दिला नाही म्हणून जेलामध्ये करण्यांत आली, जेलांत येण्याच्यावेळीं महिना किंवा दोन महिने किंवा कदाचित् त्याहून ही कमीच दिवसांपूर्वी त्यांची पत्नी प्रसूत झालेली असून व घरीं फक्त वृद्ध मातोश्री व ही प्रसूत झालेली अल्पवयस्क पत्नी अशा दोन असहाय अबलाच असून देखील त्या दोघांचा व नव्याजन्मास आलेल्या बालकाचा भार सर्वस्वी परमेश्वरावर टाकून हे तरुण सिंधी गृहस्थ जामीन न देतां तुरुंगांत आलेले होते व त्यांना १ वर्षांची सक्तमजुरीची शिक्षा झालेली होती. येरवक्यास येण्यापूर्वी ते सिंध मधील हैद्राबाद येथील तुरुंगांत होते. परंतु तेथे इतर अनेक कैद्यांसमवेत कामकमी करणे किंवा कांही संगनमताने वागणे अशाप्रकारच्या वर्तना वरून त्यांची रवानगी येरवक्यास करण्यांत आली होती. हे अत्यंत आनंदी वृत्तीचे असून जेला-

मध्ये देखील जादूच्या खेळासारखे हातचलाखीचे व नजर बंदीचे कांहीं प्रयोग करून ते इतर कैद्यांस थक करून सोडीत व थोडी करमणूक करीत. १९२२ मधली दसरा व दिवाळी हे दोन्ही सण आमचे येरवळ्याच्या तुरुंगांतच गेले. या सणांच्या दिवशीं सुट्टी असतेच. परंतु नुसत्या सुट्टीच्या पेक्षां देखील हे हिंदूंचे सणांचे दिवस असल्यामुळे व जेलांतील जमादार, वगैरे बंदोबस्त ठेवणारे पगारी नोकर हिंदूच असल्यामुळे या मोठ्या सणाच्या दिवशीं जेलांतील कडक शिस्त व निर्वध बरेच ढिले करण्यांत येतात व कैद्यांनां म्हणजे एका आवारांतील किंवा बराकींतील कैद्यांनां एकत्र वसून कांहीं वेळ गप्पा गोष्टी सांगण्यास किंवा हंसण्याखेळण्याला साधारण मुभा असते. दिवाळींतल सणाच्या एकदोन दिवस भि. हंसानंद यांनीं आमच्या सेपरेट वार्डामधील बहुतेक कैद्यांनां एकत्र जमवून आपल्या जादूच्या खेळाचे कित्येक साधे हातचलाखीचे प्रयोग करून दाखविले होते. जेलमध्ये ही अशा प्रकारे थोडक्यांतच मनार्ची करमणूक कैदी करून घेत असतात. एकंदरीत कोणत्याही परिस्थितीमध्ये माणसाला ठेविले तरी तो त्या परिस्थितीला एकदां सरावून गेला म्हणजे तिच्यांतच सुख मानू लागतो व होतां होईल तो आनंदी राहण्याचा प्रयत्न करतो असा अनुभव जेलमधील प्रत्यक्ष पाहिलेल्या गोष्टीं वरून येऊं लागतो.

“ आशां कालघर्ती कुर्यात् ” असें एक संस्कृतामध्ये वचन आहे. आशाही जगाच्या अंतापर्यंत किंवा व्यक्तीच्या आयुष्यामध्ये प्रत्यक्ष मरण येऊन माणसाच्या आयुष्याची इतिथी होईपर्यंत करण्यास कोणतीही हरकत नाहीं. आशेच्या जोरावर माणूस अत्यंत विकट व निराशाजनक परिस्थितीमध्ये देखील धीर धरून राहतो व त्या विकट परिस्थितीशीं टक्कर देऊन पुन्हा डोकें वर काढतो असा अनुभव अनेक वेळा येतो. त्याप्रमाणे जेलामध्ये वीस वीस पंचवीस पंचवीस वर्षे शिक्षा भोगण्यास आलेले कैदी देखील आशेच्या जोरावर सुटून गेल्या नंतर आपण काय काय करूं किंवा कोणकोणत्या प्रकारचा आपला आयुष्यक्रम आंखूं यावद्दल शेख महम्मदी मनोरान्ज्य करून अनेक सुखकर कल्पनांचे मोठमोठे डोलारे किंवा मनोरे कल्पनेच्या वातावरणामध्ये उठवून देत असतात. माझ्या शेजारीं एक २२।२३ वर्षे वयाचा मुसलमान कैदी होता. त्यानें भडोच जवळच्या एका गांवीं शेताच्या तंत्र्यावरून कोणाला कोयत्याचा किंवा धारियाचा धाव मारला तेव्हां त्याच्या प्रतिपक्षापैकीं एका इसमाला

जबर दुखापत होऊन तो पुढे कांहीं दिवसांनी मेला. तेव्हां या माणसाला २० वर्षे काळेपाण्याची सजा झाली. या हकीकतीला ५ वर्षे झालीं तेव्हां तो कच्छ १८ वर्षांचा होता व त्याच्याच सांगण्यावरून त्या वेळीं त्याला मिर्शादेखील फुटली नव्हती. इली ५ वर्षे तो जेलांत आहेच त्याला सुटण्याला अद्यापि १५ वर्षे किंवा मार्फाचे दिवस वजा केले तरी त्याला अजून १०११ वर्षे तरी अवकाश आहे. परंतु तो मला एक दिवस सांगू लागला कीं जेलांतून सुटल्या बरोबर मी शादी करून चांगली बायको पटकवारिण आणि माझे घरदार व इस्टेट चांगली आहे तेव्हा ऐन ३२।३३ वर्षांच्या सुमारास जेलांतून बाहेर गेलों कीं मी अशा अशा प्रकारे मजेंत संसार करीन म्हणून मनो-राज्याच्या कल्पनामध्ये तो दंग असे १०।११ वर्षांमध्ये कोणकोणती स्थित्यंतरे व उलाढाली एकंदर जगामध्ये होऊन जातील आणि या माणसाची एका खेळ्यातील शेतीवाडी व घर जागच्याजागी राहते कीं कोणी तिसराच भाऊवंद किंवा सावकार ती बळकाऊन बसतो याची या विचाऱ्याला एव्हाच काय कल्पना येणार ? बाहेर एखादा माणूस मोकळा असून देखील आपले घरदार व शेतीवाडी सोडून १०।१५ वर्षे कोठे निघून गेला किंवा परागंदा झाला तर त्याचे घरदार किंवा शेतीवाडी दुसरेच कोणी बळकाऊन बसतात, असाही अनुभव येतो आणि हा विचार १५।२० वर्षे जेलांत काढल्यानंतर आशा करून राहिला आहे कीं माझी शेतीवाडी जशी कांहीं होती तशीच मी माझी म्हणून ताव्यांत घेईन आणि मजेमध्ये लग्नकार्य करून आनंदाने संसार करीन. अर्थात् या आशेच्या जोरावर तो इतकीं वर्षे काढणार हे खास. पुढे बाहेर मोकळा होऊन स्वतःच्या गांवी गेल्यावर त्याचे स्वतःचे म्हणून तो समजत असलेले घर तरी त्याला खरोखर आंत घेते कीं नाही याचा त्याला कटु अनुभव न येवो म्हणजे झाले.

कर्नाटकांतले राजकीय कैदी:—गेल्यावर्षी धारवाडकडे दारूच्या गुर्यां-वर पिकेटिंग होऊन सत्ताधारी व लोकपक्ष यांच्यामध्ये मोठा खटका उडाला व खुद्द धारवाडला गोळीबार वगैरे झाला. तेव्हापासून अनेक पुढाऱ्यांवर खटले होऊन त्यांची जेलांत रवानगी करण्यांत आली. या कर्नाटकी पुढाऱ्यांपैकी बरेच गृहस्थ येरवळ्या तुरुंगांमध्ये आणून ठेवलेले होते. कर्नाटकचे मुख्य पुढारी श्री. दे. गंगाधरराव देशपांडे हे देखील येरवळ्याच्याच तुरुंगांत होते.

परंतु मी सर्व्जल नं. १ मधून सेपरेटमध्ये येण्यापूर्वीच श्री. गंगाधरराव यांची मुटका जेलमधून झालेली असल्यामुळे त्यांची व माझी जेलमध्ये गाठ पडण्याचा सुयोग आला नाही. परंतु श्री. गंगाधरराव हे पूर्वीपासूनच माझ्या दाट परिचयाचे असल्यामुळे ते जरी सेपरेटमध्ये भेटते तरी जेलमध्ये झालेल्या नव्जल दोस्तांमध्ये काही मला त्यांची गणना करता आली नसती. मी सेपरेटमध्ये गेलों तेव्हा कर्नाटकांतील राजकीय कैद्यांत हुबळीचे रा. विश्वनाथराव जोशी हेच विशेष प्रमुख होते. जेलमध्ये यानीं दाढी राखलेली असल्यामुळे त्यांचा चेहेरा मोठा भय व रुबावदार दिसत होता. शिवाय त्यांची सजा सार्धा पैद अशा स्वरूपाधी असल्यामुळे त्यांच्या अंगांत घरचेच कपडे असत. मी जेलांत जाण्यापूर्वी ते बरेच महिने या सेपरेटच्या आवारांत असल्यामुळे त्यांचे जेलमध्ये बरेच बजन असे. बोलण्याचालण्याच्या बाबतींत ते अधळपघळ असल्यामुळे व बन्दिनीच्या धंद्यांत हुबळीसारख्या झहरीं ते प्रमुख असल्यामुळे सुपरिरेटेड, सर्जंट वगैरे गोऱ्या अधिकाऱ्यांशी चतुराईने बोलण्याचे कौशल्य त्यांना फार साधलेले होते व जमादार, वॉर्डर, बॉचमन या दर्जाचे जेलांतील छोटे अधिकारी व अम्मलदार रा. विश्वनाथराव यांच्याशी जरा नमूनच असत; शिवाय साध्या सजेच्या कैद्यांवर या छोट्या अम्मलदारांना करडा अम्मल गाजविण्याची संधि देखील फारच थोडी येते. परंतु सर्व्जल साध्या सजावाल्यांना जेलमध्ये रा. विश्वनाथराव जोशांइतकी कदर अर्थात् बसविता येत नाही. परंतु रा. विश्वनाथराव जोशी हे फक्त आमच्या एका आवारांतिल वॉर्डर, बॉचमन वगैरेवर व जमादार, सर्जंट वगैरेवर आपले बजन टांकू शकले. कारण सेपरेटच्या बाहेर जाण्याला त्यांना संधीच नव्हती. परंतु आमचे पुण्यांतील सध्याप्रही पुढारी व मित्र डॉ. फाटक यांची इस्पितळांतील डॉक्टरां कामावर बदली झाल्यापासून जेलांतील सर्वसाधारण कैद्यांना डॉक्टर फाटक हे एक कैदी आहेत की एक मोठे अम्मलदारच आहेत याविषयी संशय बाहू लागला असेल. सेपरेटकोठडींत डॉक्टर फाटक हे फक्त सायंकाळी कोठडी बंद करण्याच्या वेळीं यावयाचे. सकाळीं पुन्हा कोठडी सहा वाजता उघडण्यांत आली की एक वॉर्डर येऊन त्यांना दवाखान्यामध्ये घेऊन जावयाचा. दिवसभर ते दवाखान्यांत कामावर असत. सु. जोन्स अस्त्यानंतर ते स्वतः डॉक्टर फाटक यांच्याशी फारच सलगभगे वागत व दवाखान्यांतील (म्ह. जेलच्या

इस्पितळांतल) अनेक बाबतींत सु. जोन्स हे डॉक्टर फाटक यांचा सल्ला विचारीत. ही गोष्ट जेलवरील सरकारचे पगारी डॉक्टर यांनाही रुचेनाशी झाली. इस्पितळावरील डॉक्टर हे डॉक्टर फाटक यांच्या आगेमागे मुंबईच्या मेडिकल कॉलेजमधून पास झालेले असावे. परंतु डॉ. फाटक हे पुण्यामध्ये स्वतःच्या पराक्रमावर प्राक्टिसमध्ये हजारों रुपये कमावीत असतां जेलमधील पगारी डॉक्टर कोठे २००।२५० रुपये महिना पगारावरच होते. शिवाय डॉक्टर फाटक हे जेलमध्ये सत्याग्रहांतील एक कैदी म्हणून गेलेले असतां या कैदी डॉक्टराला सुपरिटेण्डेंट याने आपल्यापेक्षा जास्त मोठेपणा द्यावा हें जेलच्या इस्पितळावरील डॉक्टरला बरे वाटत नसे. परंतु डॉक्टर फाटक हे विलायतेतून जास्त शिकून आलेले असल्यामुळे व पुण्यासारख्या मोठ्या शहरामध्ये त्यांनी दांडगी प्राक्टिस स्वतःच्या कौशल्याने कमावल्यामुळे इस्पितळावरील व विशेषतः जेलखान्यांतील इस्पितळावरील डॉक्टरच्यापेक्षा, त्यांना डॉक्टरी विद्येमध्ये देखील जास्त कौशल्य व प्राविण्य प्राप्त झालेले असले पाहिजे ही गोष्ट जेलच्या इस्पितळावरील डॉक्टर मेथा यांना स्वतःला उघडपणे व वर्तनाने कबूल करावी लागली. जेलमध्ये एक युरोपियन सर्जट होता. (तीन चार गोरे सर्जट थेरबब्यांत आहेत त्यापैकी एक). यांचे नांव न देता त्यास साजट असे आपण म्हणूं. सर्व गोऱ्या सर्जटापेक्षा हे सर्जट कैद्यांशी वागण्यांत विशेष कडक आणि करडे म्हणून त्यांची जेलमध्ये ख्याती होती. हे सर्जट एकदां आजारी पडले व त्यांचे दुखणे चमत्कारिक तऱ्हेचे असे काहीं असल्यामुळे ते आपल्या बंगल्यामध्ये बिल्लान्यावर विवळत व ठणकत पडले होते. डॉ. मेथा यांनी आपल्याकडून वरेच उपाय केले. परंतु त्या सर्जटची व्यथा म्हणजे दुखणाऱ्या जागेतील असह्य वेदना थांबत ना, तेव्हां रात्री जेलमध्ये सर्वत्र कडेकोट बंदोबस्त कुलूप, किल्या, गज, अडसर यांचा झालेला असतां १।१० वाजतां सर्व कैदी पहिल्या झोपेच्या ऐन रंगांत गाढ निद्रिस्त असून घोरत पडलेले असण्याच्या सुमारास डॉ. मेहेता हे डॉक्टर फाटक यांच्या कोठडीशीं येऊन त्यांना मोठमोठ्याने हांका मारून उठवून त्या सर्जटच्या रोगावर आतां कसाकाय उपाय करूं म्हणून त्यांचा सल्ला विचारूं लागले. आम्ही आमच्या दूरच्या खोर्लीतून ही गडबड ऐकिली होती. परंतु ती कशाबद्दल आहे हें आम्हाला त्या रात्रीच्या वेळीं दूर अंतरावरून कळणे शक्य नव्हते. मग दुसऱ्या दिवशीं

समजले कीं डॉ. फाटक यांचा डॉक्टरां सहा अजारी गोऱ्या सार्जंटच्या दुखण्यां विषयीं विचारण्याकरतां खुद्द जेलमधील डॉक्टर रात्रीं सेपरेटच्या कोठऱ्यांकडे आले होते. डॉक्टर फाटक हे नामांकित डॉक्टर असल्यामुळे त्यांचें जेलमध्ये असे वजन राहिलें.

साधारणतः राजकीय किंवा उच्च दर्जाच्या कैद्यांचा बोज जेलमध्ये देखील सर्वसाधारण कैद्यांमध्ये व खालच्या अम्मलदारांत राहतो. त्यांतल्या त्यांत साधी कैद असली म्हणजे घरचे कपडे, घरचीं पुस्तके, व आरसा वगैरे देखील सामान घरून आणण्याची परवानगी असल्यामुळे साध्या कैद्यांचें हे एकंदर ऐश्वर्य पाहून इतर कैदी त्यांच्याशीं नमूनच वागतात. शिवाय काम कर्मां केले म्हणून किंवा दुसऱ्या एखाद्या बारक्या सारक्या सबबीवर जमादार, सार्जंट अशा खालच्या नोकरांना साध्या कैदवाल्या कैद्याला वरिष्ठ अधिकाऱ्यांकडे खेचून नेता येत नाही. साध्या कैद्यांशीं सुपरिटेण्डेंटला देखील विशेष जरबीने किंवा कडक रीतीने वागतां येत नाही. परंतु साधी कैद नसून सक्षमजुरी जरी असली तरी सुशिक्षित माणसाचे वजन जेलमधील इतर कैद्यांवर व वॉर्डर, वॉचमन वगैरे खालच्या अम्मलदारांवर थोड्याफार काळानें पडल्याशिवाय राहत नाही. विशेषतः चोरी, चहाडी, लबाडी अशा प्रकारचा नीतिशास्त्रदृष्ट्या निंद्य गुन्हा एखाद्या कैद्याने केलेला नाही व निव्वळ सरकारच्या रोषामुळे एखादा विवाक्षित कैदी जेलांत आलेला आहे असे समजले म्हणजे इतर कैदी व वॉचमन, वॉर्डर हे त्यांच्याशीं निदान मुद्दाम उद्धटपणानें सहसा वागत नाहींत व कांहीं काळानें तर त्यांच्याशीं ते अदबीने व सौम्यपणानेंच वागूं लागतात. त्यांतही एखादा कैदी केवळ लोकांकरतां बाहेर खटपट करित होता म्हणून त्याला सत्ताधऱ्यांनीं जबरदस्तीनें तुहंगांत टाकलेला आहे असे कळले म्हणजे इतर कैदी त्याला कधींही छळीत नाहींत किंवा अन्य तऱ्हेनें त्रास देत नाहींत. उलट त्याच्या उपयोगी पडण्याचीही ते तयारी दाखवितात. आतां भला एक ब्राह्मण म्हणून बाहेर घमेड मारणारा माणूस किंवा वकील अंगर डॉक्टर या नात्याने समाजांत आढ्यतेनें वागणारा माणूस बेरा आपल्या कचाटींत सांपडला आहे अशा द्दिशे-बानें एखाद्या प्रसंगीं चांगल्या माणसाचा निरर्थक पाणउतारा कित्येक कैदी करतात. परंतु असे प्रसंग जेलमध्ये देखील थोडे व क्वचित्च येतात. हिंदुस्थानांतील खालच्या जातीचीं किंवा हलक्या मानलेल्या दर्जाचीं किंवा धंद्यांतील

माणसे देखील जात्या सात्त्विक व सरळ वृत्तीची असतात. अगदीं जात्या दुष्ट, क्रूर, नीच किंवा उलट्या काळजाचा माणूस आपल्या हिंदी राष्ट्रांत किंवा समाजामध्ये शोभू गेल्यास लाखांत देखील एखादा सापडेल कीं नाहीं याची मला शंका वाटते. पूर्वी फौजदारी कोर्टांत १० वर्षे वाकिलींचा बंदा करित असतांना व जेलामध्ये असतांना खुनी, डाकू, चोर, अशा अनेक इसमांची ओळख, प्रत्यक्ष परिचय व निकट सहवास काहीं दिवस मला घडलेला आहे. परंतु चांगल्या माणसाशी ही निकडक संबद्धी देखील चांगल्या रीतीने, बऱ्याप्रकारे व माणुसकीने वागतात, कोणीही मुद्दाम जाणून बुजून वाईट रीतीने वागत नाहीं अशी माझी स्वानुभवाने खात्री झालेली आहे. मातां जेलमध्ये बदा बदमास गुन्हेगार देखील नाइलाजास्तव सज्जन बनतो असे कदाचित् कोणी म्हणेल व ते ही कदाचित् खरे असेल. जेलमध्ये आमच्यावर देखरेख करणारा एक सर्जंट वार्नर हा इंग्रज मला माणूस होता. तो एकदां म्हणाला कीं, "Every one becomes a saint or an angel when he comes to jail." प्रत्येक कैदी जेलत आल्यानंतर मोठा साधुत्वाचा आव आणतो. युरोपियन सर्जंटच्या या उद्गारामध्ये बरेच तथ्य आहे यांत शंका नाहीं. कारण खून करून जेलांत आलेले, चोऱ्या करून जेलांत आलेले, व इतर अनन्यत कृत्ये करून देखिल शिक्षा पावलेले कैदी जेलामध्ये आल्यानंतर केवळ हाताश झाल्यासारखे होतात म्हणून नाइलाजास्तव परमेश्वराची प्रार्थना व परमेश्वराचा धावा करूं लागतात. अनन्यगतिक झाल्यामुळे त्यांच्या मनाची साहजिक ओढ परमेश्वराकडे लागते व मुसलमान कैदी तर 'अल्ला ! शुदा' या शब्दांशिवाय कधीं बोलत नाहींत व कुराण आणि जपमाळ म्हणजे "तसवी" अशी संज्ञा ज्या जपमाळेला फारशीमध्ये आहे ती जपमाळ कधींही हे हातांतून दूर ठेवात नाहींत. कैदखान्यामध्ये महा गतिस्तिक माणसाची देखील कदाचित् परमेश्वराकडे मनोवृत्ति झुकावयास लागेल. दुःखाने गाजलेले, पीडलेले व क्वार्टीत आणि संघटांत सापडलेले लोकांचे प्रथम माझे चिंतन व भजन करतात, असे प्रत्यक्ष भगवंतप्रीर्णा गीतेमध्ये सांगितलेले आहे. परमेश्वराचे भजन करणाऱ्या चार प्रकारच्या लोकांमध्ये सुद्धा "आर्त" हे मुख्य आहे किंवा आर्त हे प्रथम भाषा घाघा करताना हा गतिस्तिक लोकानां भावार्थ म्हणून हिंदु लोकानां मान्यच आहे.

चतुर्विधा मज्जे मा जनाः सुकृत्तिनोऽर्जुन ।

आत्तो, जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १ ॥

खुद् मनाकंताचे असे वचन असल्यामुळे कैदेत पडलेल्या बंदी जनांनी तुर्ंगांत गेल्यावर परमेश्वरभक्त बनवे व ईश्वरचित्तनामध्ये काळ धामविषयाचा प्रयत्न करावा याचे गोरा सर्जंट वार्नर याला जरी आश्चर्य वाटले तरी हिंदु किंवा हिंदी माणसाला त्याचे सहसा कर्चाच आश्चर्य वाटणार नाही. आतां गोऱ्या सर्जंटच्या वरील वाक्यांत खोंच अर्शी आहे की कैदी फक्त परमेश्वरभक्ति करण्याचे किंवा ईशचित्तन करण्याचे सोग करतात, किंवा माळ, कुराण, गीता वगैरे घेऊन आपण मोठे भाविक सज्जन आहो असे दाखविण्याची बतावणी व डोंग करतात. वास्तविक त्यांच्या मनाला खरी उपराति झालेली नसते. परंतु काहीं लोक कदाचित् डोंग करीत असतील असे जरी धरून चालले तरी ज्याला ज्याला म्हणून कैदखान्यांत कैदी म्हणून काहीं दिवस अगर महिने घालविण्याची संधि मिळाली असेल त्याला त्याला तुर्ंगांत ईशचित्तनाचा निव्वळ देखावा करणारे कैदी फारच थोडे असतात व बहुतेक कैदी मनापासून ईशचित्तन करीत असतात असेच कवळ करावे लागेल.

लोकमान्यांना जेव्हां जेव्हां तुर्ंगवास घडला तेव्हां तेव्हां त्यांच्या मनचा करून धार्मिक पुस्तकांचे अध्ययन व विवेचन करण्याकडेच वळला. पहिल्या कैदेच्या वेळी जरी त्यांना अध्ययनास फार वेळ नव्हता, तरी त्यांनी वेदांचे अध्ययन त्याच मूर्तीमध्ये विशेष कसोशीने केले व त्यांच्या अखेरच्या सहा वर्षांच्या कैदेच्या मुदतीत गीतारहस्य याच्या सारखा तत्त्वज्ञानाचा, नीतिशास्त्राच्या व धर्मविषयक गोष्टींचा अत्यंत व्यापक दृष्टीने ऊहापोह करणारा असा चिरकाल टिकणारा विलक्षण ग्रंथ त्यांनी लिहून काढला. एवंच सांगवयाची गोष्ट एवढीच का जेलीत गेल्यानंतर बाहेर बद्दमाष म्हणून ठरलेल दुर्वृत्त इसम देखील जर चांमत्या प्रकारे वामू लागतत व निदान सर्जंटच्या सर्टिफिकेटाप्रमाणे साधुत्वाचा व जणुं काय Angel देवदूत असण्याप्रमाणे आव आपतात तर बाहेर नेहेर्माच्या व्यवहार मध्ये देखील जे साधरण बरे म्हणून समजले गेलेले असतात अशा माणसांचे तर जेलीत गेल्यानंतर सर्वांशीच वर्तन जास्त बरे व्हावे व जेलीतील त्यांच्यापेक्षा जास्त धार्ष्ट लोकांपेक्षा त्यांस उपसर्ग पोहोचू नये हे केवळ स्वाभाविकच दिघते.

परंतु जेलमध्ये झालेल्या नवीन कैदी भित्रांची नामावळी व त्यांच्या स्वभावाचे-निदान जेलमध्ये दिसून येणाऱ्या स्वभावाचे तरी शब्दचित्र रेखाटण्याचा प्रयत्न करण्यास सुरवात करून मध्यंतरी भलत्याच एका गोष्टीचा उल्लेख आला तेव्हा त्या उल्लेखावरून अनेक अप्रस्तुत अशा गोष्टीकडेच माझी लेखणी धावू लागली. अशा प्रकारे आखलेल्या रस्त्याचा सरळ मार्ग सोडून भलत्याच Bye-path ने म्हणजे आजूबाजूच्या आडवाटांनी तिसरीकडेच धावण्याची खोड नेहेमीच माझ्या मनाला स्वभावतः लागल्यामुळे या जेलसंबंधी अनुभवांची नोंद करण्याच्या कार्मी तऱ्हेच खोड पुन्हा पुन्हा वाटेत आडवी येते. या प्रकारे ज्याला इंग्रजीमध्ये Running off at a tangent म्हणतात म्हणजे वर्तुळाच्या परिघाची रेषा सोडून त्यापासून गोफर्णांतून सुटलेल्या दगडाप्रमाणे भलतीकडेच भलत्या दिशेने हवेतून वहात जावयाचे अशा प्रकारे काहीं अंशी वाचकांना हे आमचे जेलपुराणाचे कथन वाटणार आहे. तरी कर्नाटकच्या पुढाऱ्या-पैकी विश्वनाथराव जोशी यांच्यानंतर नाव सांगावयाचे म्हणजे रा. कृष्णराव मुदवडेकर यांचे होय. हे धारवाडच्या एका छापखान्याचे मालक व कर्नाटकवृत्त नावाच्या वर्तमानपत्राचे संपादक असून कानडीभाषेमध्ये अत्यंत अप्रतिम व अस्खलित भाषण करणारे एक वक्ते म्हणून त्यांची फार ख्याती आहे. त्यांची कानडीतील भाषणे ती भाषा न कळणाऱ्यांना सुद्धा वकृत्वपूर्ण असावीत असे तेव्हाच वाटते. यांची कैदही साधी असल्यामुळे त्यांचा काळ बहुतेक वाचनांतच जात असे. ही जेलांतील सर्व मंडळी महात्मा गांधी यांची कट्टी अनुयायी दिसली व महाराष्ट्रामध्ये दुफळी झालेली ऐकून त्यांना फार वाईट वाटल्याचे ते बोलत. रा. मुदवडेकर हे कानडी भाषेमध्ये चांगल्या कविता करणारे एक कवि आहेत अशी त्यांची ख्याति आहे. यांची व माझी बाहेर असतानाच थोडी तोंड ओळख होती परंतु जेलांतील चारपाच महिन्यांत त्यांचा व माझा चांगला दाट परिचय झाला. अशा निरनिराळ्या चाडू-मयप्रेमी गृहस्थांचा अशा परिस्थितीमध्ये सहवास व निकट परिचय झाला हा एकाप्रकारचा अलभ्यलाभच नव्हे काय ? दडपशाहीच्या घोरमाने तुरू झालेल्या शिक्षासत्रामुळे महाराष्ट्र-कर्नाटक-सिंध अशा तीन प्रांतांतल्या वीस पंचवीस लेखकवर्मांचे व सार्वजनिक कार्यात विशेष प्रामुख्याने पळणाऱ्या माणसांचे एक लहानसे संमेलनच सरकारने बेरवळाच्या तुरुंगामध्ये सहा महिने भराविले होते असे म्हणण्यास हरकत नाही.

धारवाडचे प्रो. दिवाकर हे एक तिकडील राजकीय कैद्यांमध्ये प्रमुख होते. हे एम्. ए. एल्. एल्. बी. असून चांगले गाजलेले विद्वान आहेत. हे काही वर्षे कोल्हापूरच्या राजाराम कॉलेजमध्ये प्रोफेसर होते. पुढे ते धारवाडला नवीन स्वतंत्र कॉलेज काढणाऱ्या मंडळीमध्ये प्रमुख होते. ते कर्मवीर नांवाच्या वर्तमानपत्राचे संपादक होते. धारवाडचे कलेक्टर मि. पॅटर यांची ज्या तरुण व कर्तृत्ववान अशा नव्या मंडळीवर वक्रदृष्टि वळली त्यामध्ये प्रो. दिवाकर हेही एक होते. प्रो. दिवाकर हे जरी वयाने ३०-३२ वर्षांपेक्षाही कमी असले तरी त्यांच्या अंगी पोक्षपणा व आचारविचारांचे गांभीर्य दिसून येत असे. त्यांचे व माझे अनेक विषयांसंबंधी बोलणे, वादविवाद, व चर्चा कित्येक दिवस झाली. त्यावरून त्यांचे वाचन चांगले विस्तृत व विचार करण्याची त्यांची शक्ति उच्च दर्जाची असल्याचे तेव्हाच प्रत्ययास आले. ते कर्नाटकप्रांतात पुढे विद्वान व विचारी अशा पुढारी मंडळीत चांगले अप्रेसरत्व मिळवतील अशी माझी त्यांच्यासंबंधी अटकळ आहे. अर्थात् त्यांना योग्य ते प्रोत्साहन त्यांच्या प्रांताकडून व अनुयायांकडून मिळाले पाहिजे. अनेक सद्गुणी, विद्वान् व अनेक बाबतीत अंगी सोन्यासारखे गुण असलेली माणसे देखील अनुकूल परिस्थितीच्या अभावी त्यांना जरूर त्यावेळी योग्य त्या प्रकारे त्यांच्यापेक्षा वयाने वडील माणसांकडून प्रोत्साहन न मिळाल्यामुळे मागे पडून राहतात व निरुपयोगी होऊन पडतात. तसे न होण्याबद्दल प्रांतातील जबाबदार पुढाऱ्यांनी व ज्यांना द्रव्याची अनुकूलता आहे अशा संस्थांनी व देशकार्यदक्ष लक्ष्मीपुत्रांनी होतकरू विद्वान् व तरुण माणसांच्या अंगच्या गुणांचा उपयोग देशकार्याच्या कार्मी उत्तम प्रकारे होईल अशी अवश्य तजवीज करावी. कर्नाटकाच्या राजकीय परिस्थितीबद्दल व कर्नाटकात स्वराज्याचे राजकारण जास्त जोराने कसे चालवितां येईल याबाबतीत प्रो. दिवाकर, रा. हुकेरीकर व इतर कर्नाटकातील आमच्या बरोबरचे राजकीय कैदी यांच्याशी माझे बरेच वेळां संभाषण झाले. वर्तमानपत्रे, छापखाने सार्वजनिक संस्था या राजकीय चळवळीच्या तीन मुख्य साधनांमध्ये कर्नाटकप्रांत बराच प्राथमिक अवस्थेमध्ये असल्यामुळे राजकीय कार्य करण्याला जी अत्यंत आवश्यक अशी साधने आहेत ती प्रथम त्या प्रांतात निर्माण केली पाहिजेत व त्या दिशेने क्लीकडच्या पिढीने चांगले प्रयत्न चालविले आहेत. कर्नाटकामध्ये सध्या राजकीय गोष्टींमध्ये दुफळी माजलेली नाही ही एक अत्यंत आनंदाची गोष्ट आहे. भयंकर दुफळीमुळे महाराष्ट्रा-

तलि बालू राजकारणाचे ज्याप्रमाणे मातेरे झालेले आहे तथा प्रकारची दुफळी कर्नाटकांत नाही हे एक सुचिन्ह आहे. दे. भ. गंगाधरपंत देशपांडे, हुबर्ळा धारवाड येथील पुढारी व विजापूरचे दे. श्रीनिवासराव कौजलगी हे सर्व एक मताचे असल्यामुळे त्यांनी नवीन होतकरू माणसांना हाताशी धरले की कर्नाटकांत लोकशिक्षणाचे काम फारच मोठ्या प्रमाणावर त्यांना करता येणे शक्य होईल. महाराष्ट्रांत अति शहाण्यांची संख्या फारच वाढल्यामुळे व लोकमान्यांच्या पश्चात् बोणाचा पायपोस कोणाच्या पायांत नाहीसा झाल्यामुळे, लोकमान्यांनी बसविलेली पंचवीस तीस वर्षांची घडी बिघडली जाऊन व विकसित होऊन सर्वत्र अनवस्था प्रसंग ओढवला आहे; तशी शोचनीय परिस्थिति कर्नाटकांत नसल्यामुळे कर्नाटकाला एकजुतीने चांगली कामगिरी स्वराज्य व स्वातंत्र्यप्राप्त्यर्थे करून दाखविता येणे अगदी सुकर आहे.

प्रो दिवाकर यांच्या प्रमाणेच रा. हुक्केरीकर हे एन्. ए. असून चांगले जोमदार व चिकाटीने काम करणारे व हे असहकारितावादी आहेत. कर्नाटकाच्या राजकारणामध्ये पुढे मागे हे तरुण व विद्वान् गृहस्थ देखील चांगले नांव कमवितेले यांत शंका नाही. यांच्याशी देखील जेव्हा माझी चांगली मैत्री जडली.

रा. मळेचिन्नूर व रा. ढवळे हे दोघे असहकारिता करून केलेजे सोडून वाहेर निघालेले तरुण इसम काँग्रेसचे स्वयंसेवक व प्रचारक म्हणून धारवाड जिल्ह्यांत काम करीत असता मि. पेन्टर यांच्या रोषास बळी पडल्यामुळे येरवळ्यांच्या स्वराज्याश्रमामध्ये तपस्व्येसाठी आलेले होते व त्यांच्याच प्रमाणे दे. विहनाथराव जोशी यांचे धाकटेपु. डॉ. जोशी (बेळगांव येथे काम वरणारे) हे देखील येरवळ्यांमध्ये झालेल्या आमच्या नवीन मित्रमंडळामध्ये एक होते.

आमच्या बरोबर गुडशीच्या सत्याग्रहामध्ये सामील होऊन जेव्हा आलेल्या तरुण भंडळींत सर्वस्वी अग्ररिधित अशी तरुणमंडळी बरीच होती. या भंडळींत रा. पुरपोत्तम वर्तक या तरुण व स्वार्थत्यागी इसमाचे माघ अवस्थे नमूद केले पाहिजे. हे घ्याने २२ । २३ वर्षांचेच असून शरीराने फारच टेंपणे असल्यामुळे जेलमध्ये त्यांना दे. विहनाथ, प्रो. शिवरामपंत वगैरे मंडळी Boy Satyagrahi असेच म्हणत असत. परंतु यांच्यापेक्षाही लहान लहान Boy satyagrahi आमच्या बरोबर आलेले होते. परंतु ते separate मध्ये नसून सरसकट राहणाऱ्या

सर्वेळ नं १ मध्ये हेते. या बाल सख्याप्रही वीरांत मुखावळचा छोटा चौक नांवाचा मुलगा सगळ्यांचा मोठा आवडता झालेला होता. तो दिसण्यांत नाजूक व गोरामोटा असल्यामुळे व पेंडसे नांवाचा एक छोटा विद्यार्थी देखिल तसाच असल्यामुळे त्यांना पाहिले म्हणजे जेळचे सु. डील यांना देखिल आश्चर्य वाटे व या लहान बालकांना किंवा बच्चांना कसाला घेऊन आला? असे ते मोठ्या मंडळीला म्हणत. तुलंगाची, कैदेची, व शिक्षेची निरर्थक वाटणारी भीति नष्ट व्हावी हा स्वराज्याच्या चळवळीमधिल एक अत्यंत आनंद्यक मुद्दा असल्यामुळे लहान मुले, म्हातारे-कोतारे, बायका अशा सर्वांना जेळची दीक्षा दिलीच पाहिजे हा महात्मा गांधी यांच्या "प्रोग्राम" मधील एक महत्वाचा भाग आहे. तो या सुपरिटेण्डेन्टा माहित नसावा. चौक या लहान मुलाला पाहून मॅजिस्ट्रेटने सुद्धा त्याला फक्त १ महिन्याची साधी शिक्षाच दिली होती. परंतु पेंडसे व जोशी या दोघा लहान मुलांना मात्र सफमजुरी होती. पेंडसे याला पाहून डील साहेब एकदा म्हणाले याला आता काम तरी काय द्यावे? मुलांची काही खेळणी किंवा वस्तुपाठ शिक्षणाच्या काही जिनसा याला आता द्यावयाच्या की काय? (Shall I give him kinder-garten?) परंतु त्यानेही काय्या खोळ-प्याचे काम पुरे वेळे नाही म्हणजे एक दिवस थोडे काम वेळे म्हणून त्याला माझ्या बरोबरच "काजी रोटी" म्हणजे पीठ व मीठ यांच्या मिश्रणाची भाकरी चार दिवस खाण्याची शिक्षा याच सुपरिटेण्डेन्टने ता. १ जून रोजी वेलेली होती. रा. वर्तक हे काही इतके लहान नव्हते. परंतु सेपरेटमध्ये गेलेल्या मंडळीत ते सर्वात लहान होते. त्यांची घरची स्थिति देखिल मोठी बरणा-स्पद अशा प्रकारचीच होती. म्हणून ती येथे थोडक्यांत देतो. त्यांचे वडील फार शूद्र असून ते जंजिरा संस्थानांत पूर्वी मास्तर होते व त्यांना फक्त ६ रु. दरमहा पेन्शन मिळते. शिवाय ते म्हातारपणी थोडे अग्निष्टासारखे झालेले असून वेडसर आहेत. रा. पुरुषोत्तम हे मुंबईस बाँबे स्टीम नॅविगेशन कंपनीच्या ऑफिसांत ५० रुपये पगारावर कारकून होते व त्यांची एक बहिण देखिल त्यांच्यावर अवलंबून आहे. रा. पुरुषोत्तम वर्तक हे ठाणे येथे राहून मुंबईस ऑफिसला दररोज जात असत. मुंबई सख्याप्रहाच्या चळवळीमुळे त्यांना सत्या-प्रदामध्ये येण्याची स्फूर्त झाली व मोकरी सोडून ते तुलंगांत आले होते. त्यांना

६ महिन्यांची सचमजुरी आमच्याच बरोबर झाली होती. हे जेलमध्ये मला बरीच मदत करित व कपडे धुण्याच्या दिवशीं माझे कपडे बहुधा तेच धूत असत. जेलांतून सुटल्यानंतर पुण्यास ते काहीं दिवस माझ्या घरी राहून काहीं उद्योगधंदा करण्याचा प्रयत्न करणार होते. परंतु जेलांतून सुटल्यानंतर ते जे कोठे निघून गेले आहेत त्यांचा आतां मागमूस देखील लागत नाही. शक्य तोंवर या तरुणास काहीं मदत करून पुढे मार्गाला लावावा अशी माझी इच्छा होती. परंतु जेलांतून आल्यानंतर रा. बाळूकाका यांना एकदां भेटून नमस्कार करून ती स्वारी कोठे गेली आहे ते समजत नाही. कोठेही गेले असले तरी रा. पुरुषोत्तम वर्तक हे स्वदेशप्रार्थित्य चाललेल्या स्वराज्याविषयक चळवळीतच काहींना काहीं शक्यनुसार प्रयत्न करित राहतील यांत शंका नाही. कारण स्वदेश-सेवेचे व्रत त्यांनीं येरवळ्याच्या माळावरील खडतर तपश्चर्येच्या आश्रमांत स्वीकारले आहे.

या नंतर सर्वांत अगदीं नवीन प्रकारचे तुरुंगामध्ये माझ्या ओळखीचे झालेले असे मित्र म्हणजे मि. सफदरखान हे होत. हे जातीनें पठाण असून खुद्द पेशावरकडले म्हणजे हिंदुस्थान व अफगाणस्थान यांच्या दरम्यानच्या वायव्य सरहद्दीकडले पठाण असून पंजाब युनिव्हर्सिटीचे ते बी. ए. आहेत. तुरुंगांत मुसलमान कैदी धेकडो आहेत. परंतु यांच्याइतका सुशिक्षित असा दुसरा कोणी कैदी आम्हाला येरवळ्यास भेटला नव्हता व त्यांच्याइतक्या चांगल्या जाणत्या मुसलमानांशीं माझा आजपर्यंत दाट परिचय देखील झालेला नव्हता. साधारणपणे मुसलमान म्हणजे कडवे व हिरवट स्वभावाचे लोक, त्यांच्या-मधील सुशिक्षित समजल्या जाणाऱ्या माणसांमध्ये देखील समजूतदारपणा व मनाचा व हृदयाचा मृदुपणा किंवा ज्याला आपण सुधारलेलेपणा किंवा सौजन्य अशा प्रकारचे नांव देतो तो गुण सांपडावयाचा नाही असा आपला माझा समज असे. विशेषतः महाराष्ट्रातील सर्वसाधारण लोकांप्रमाणे म्हणजे अडाणी व शिवाजीच्या काळच्या लोकांप्रमाणे मुसलमान म्हणजे साधारणपणे एक ज्याला दुरूनच नमस्कार करावा असा प्राणी किंवा संस्कृत सुभाषितामध्ये सांगितल्या प्रमाणे “ प्रथमं वंदे ” असे ज्याला सर्वांच्या आर्षी म्हणावे असा एक सज्जन अशी माझी कल्पना असे. यामुळे अर्धीकडे दोन तीन वर्षा-पासून Hindu-Moslem Unity म्हणजे हिंदु-मुसलमानांचे सख्य किंवा

ऐक्य अवश्य घडवून आणावे असा काप्रेसने हुकूम केल्यापासून किंवा आज्ञा केल्यापासून मी आपले सर्व पूर्वग्रह मनामधून काढून टाकून मुसलमानां-संबंधी प्रेमभाव नव्याने उत्पन्न करण्याचा आपल्याशीं अगदीं आटोकाट प्रयत्न करीत आहे. त्यामुळे मुसलमान कोणी दिसला कीं, त्याच्यापासून ताबडतोब चार हात आपले दूर रहावयाचे अशी जी मूळ मनाची प्रवृत्ति असे ती सांप्रत मी जवळ जवळ मनातून सर्वस्वी नष्ट करून टाकली असल्यामुळे मुसलमानांमध्ये देखील सज्जन व चांगल्या स्वभावाचे व सरळ गृहस्थ असतात असा साहाजिकपणे अनुभव येऊ लागला आहे. वास्तविक पाहिले तर आपल्या समाजामध्ये सुशिक्षित म्हणून समजल्या जाणाऱ्या लोकांचेच मुसलमान लोकांशीं विशेष संघटन नसते. खालच्या लोकांमध्ये व व्यापारधंद्यांतील लोकांमध्ये हिंदु व मुसलमान हे चांगले सलोख्याने व मित्रभावाने एकमेकांशीं वावरतांना दिसतात. परंतु सुशिक्षितांमध्ये किंवा ज्यांना Intelligentia असे सध्या इंग्रजी नांव लावण्यात येते अशा वर्गाच्या लोकांत हिंदू व मुसलमान यांचे कोठेच दळणवळण दिसून येत नाही. एखादा महामहोपाध्याय किंवा वेदशास्त्रसंपन्न असा पंडीचा संस्कृत पंडित व एखादा मोठा जाडा मौलाना, मौलवी, काजी किंवा मुल्ला अगर मुनशी हे मोठे जीवश्च कंठश्च दोस्त तर राहोच परंतु तोडओळखीचे तरी आहेत असा देखील देखावा क्वचितच दिसतो. महाराष्ट्रांतील मुसलमान वर्ग साधारणतः शिक्षणाच्या बाबतीत बराच मागसल्लेला असल्यामुळे व बोहरे तेवढे वगळले तर सांपत्तिक बाबतीत देखील महाराष्ट्रीय मुसलमान हे बरेच खालावलेले असल्यामुळे आणि महाराष्ट्रांत स्त्रियांच्या काळापासून मुसलमानांची संख्या देखील फारच थोडी झाल्यामुळे आपल्या प्रांतामध्ये उच्च जातींतील लोकांचा मुसलमानांशीं बरोबरीच्या नात्याने संबंध फारच थोडा येतो. माझ्या वेळीं डेक्कनकॉलेजांत काय तो एक मुसलमान होता, व बुद्धिमत्तेमध्ये तो अगदींच जेमतेम होता. पुण्यांत वकीलांच्या घंद्यांत १००।१२५ वकील आहेत पण मुसलमान वकील एक सुद्धा नाही किंवा डॉक्टर देखील एक मुसलमान नाही. अशा प्रकारे मुसलमानांशीं फारसा संबंध व्यवहारामध्ये येऊ नसल्यामुळे हिंदु-मुसलमानांमध्ये एकी करण्याच्या बाबतीत मुहाम प्रयत्न केन्नाशिवाय व्यवहारामध्ये प्रत्यक्ष प्रसंग कधीच येत नाही. परंतु जेळमध्ये खेपरेटमध्ये ठेविल्यानंतर माझ्या एका

बाजूच्या कोठडीत सफदरखान व दुसऱ्या बाजूच्या कोठडीत हर्बायुलाखान हे दोघेही पेशववरकडील पठाण होते. पठाण म्हटले म्हणजे शरर थिप्पाड किंवा भयंकर किंवा मजबून अशी कल्पना व्हावयाची परंतु या दोघांपैकी एकही सा म्हत्वा. माझ्या दोन बाजूंना हे दोन पठाण पाहिले तेव्हा मी कोणार्थी बोलू नये एतदर्थ जेलमधील कोणा बऱ्या अंमलदाराने माझ्या कोठडीचीही सेपरेटमध्ये गेल्यानंतर दुसऱ्याच आठवड्यांत विशिष्ट खबरदारीची योजना केलेली असली हे मी तेव्हांपासूनच समजून चुकले. परंतु मला थोडे हिंदुस्थानी बोलता येत असल्यामुळे व सफदरखान हे तर अंतुष्ट आहेत असे समजल्यामुळे मि. हरीसुलाखान व मि. सफदरखान या दोघांशीही मला चांगले भरपूर बोलता येऊ लागले. माझ्या बरोबर म्हणजे मी ज्या बराकीत असे त्या बराकीत प्रो० शिवरामपंत किंवा डॉ. फाटक यांपैकी कोणालाही ठेवात नसत. जेलातून सुटण्याच्या अगोदर पंधरावीस दिवस मात्र आम्ही तिघेही एकाच बराकीत थोडयोव्या अंतरावर होतो. मि. सफदरखान हे मोठे चौकस व मोवळ्य मनचे गृहस्थ असून त्यांनी मला हिंदुधर्मातील अनेक गोष्टींची माहिती विचारिली व मला जितक्या स्पष्ट व खुलामेवार रीतीने ती त्यांना सांगता आली तितकी खुलामेवार रीतीने मी त्यांना सांगितली. त्यांच्या पासून मी उलट मुसलमानी धर्माची माहिती विचारली व त्यांनीही ती सांगितली व महम्मद पैगंबर या सत्पुरुषाची शिक्वण एक व त्याच्या धर्माचे अभिमानी म्हणून निरवणाऱ्या अनेक बादशाही सत्ताधाऱ्यांनी हिंदुस्थानामध्ये भलमलतेच प्रकार केले ही गेष्ट देखील त्यांनी प्रांजलपणे कळविली. खिलापतीसंबंधी मी त्यांना अनेक प्रश्न केले व मुसलमान खलिफा हा इम्रज किंवा कोणत्याही युरोपियन राष्ट्रांच्या व ह्यांत गेला की, आमच्या झंकराचार्याप्रमाणे तो बुलापांगळा होऊन जाईल व त्याचे तेज काहीच राहणार नाही हे मी त्यांच्या नजरेस आणून दिले. तसे होऊ नये म्हणूनच खिलापतीची चळवळ हिंदुस्थानातील मुसलमानांत व जगातील सर्व मुसलमानांत चालू आहे हेही मला माहित होतेच. मि. सफदरखान ह्यांना अनेक खटल्यांत शिक्षा झालेल्या आहेत व दिल्ली येथे लॉर्ड हार्डिज यांच्यावर बॉम्ब ज्यांनी टाकला त्या बॉम्बटाच्या खटल्यामध्येही काही दोषारोप त्यांच्यावर येऊन त्या खटल्यामध्येही त्यांना थोडी शिक्षा झाली. पुढे त्यांच्या सुटकेविषयी एक छोटाच हुकूम एकदा निघाला होता

व तो त्यांनीच स्वतः बनावट केल्या असे सरकारचे म्हणणे पडल्यामुळे त्या बाबतीत देखील त्यांना पुन्हा एकदा सजा झाली. हे सफदारखान राजकारणामध्ये चांगले मन घालणारे असून अनेक राजकीय बाबतीसंबंधी त्यांचे विचार चांगले ऐकण्यासारखे असत. मि. सेल यांचे कुराणाचे भाषांतर मी काही दिवस जेलमध्ये बावीत असतांना मि. सफदारखान यांनी मला सांगितले की, युरोपियनांचे भाषांतर काही काही मुख्य मुद्यांवर चुकीचे असते. असा ठिकाणी तुम्ही सेलच्या भलत्याच विचारसरणीने आपले मन कलुषित करून घेऊ नका. परंतु सेलने कुराणाच्या भाषांतराला जी प्रस्तावना जोडली आहे तिच्यामध्ये मुसलमानी धर्माच्या स्थापनेच्या वेळची व म्हम्मद पैगंबराच्या चरित्रासंबंधी बरीच ऐतिहासिक माहिती चांगली सुव्यवस्थित रीतीने दिलेली असल्यामुळे सेलची लांबलचक प्रस्तावना मी दोन तीन दिवसांमध्ये वाचून काढली. त्या उपोद्घातामध्ये कुराणांतिल एकंदर शिक्षणाचे स्वरूप स्व देखील सारांशरूपाने दिलेले असल्यामुळे सेलचा उपोद्घात जरी काळजापूर्वक एक दोनदा वाचला तरी इस्लाम धर्माच्या संस्थापनेच्या संबंधी बरीच उपयुक्त माहिती जिज्ञासूला मिळते यात शंका नाहीं. सेल याने भल-भलत्या गोष्टी लिहिल्या असे ज्या बह्या इस्लामधर्मियांना वाटत असेल त्या त्यांनी दुरुस्त करून त्यासंबंधी आपले म्हणणे इंग्रजी भाषेमध्ये प्रसिद्ध करावे हा गैरसमज घालविण्याचा उत्तम मार्ग होय.

दुसरे मुसलमान कैदी मि. हर्बाबुल्लाखान हे खिलापतीसंबंधी व्याख्याने वगैरे देण्याचे प्रचारकांचे काम बजावित असता त्यांच्यावर कारवार जिल्ह्यात १२४ अ कलमाप्रमाणे सटला होऊन त्यांना शिक्षा झालेली होती. हे गृहस्थ देखिल मूळचे पंजाबमधील पेशावरकडलेच रहिवासी आहेत, व अनेक वर्षे त्यांनी पंजाबमध्ये सरकारच्या फौजेत रिसाल्याच्या एका रेजीमेंटमध्ये नोकरी बजावलेली आहे. नोकरी सोडल्यानंतर ते निवृत्त हेदाबादेकडे कंघाटाचा वगैरे धंदा करीत असत. खिलाफतप्रकरण सुरू झाल्यानंतर ते खिलापतीसंबंधी उपदेश व जागृति उत्पन्न करण्याचे काम प्रचारक यानात्याने कानडी मुळसामध्ये व कारवार वगैरे प्रांती करीत होते तेव्हा स्यांच्यावर सरकारने राजद्रोहाचा सटला केला व त्यांची जेलात रवानगी झाली. हे पूर्वी लष्करातील घोडेस्वार असल्यामुळे जेलमधील सत्ताध्याःत्सर्षी कधी कधी बऱ्याच दांडगाईने आणि

हिरवटपणाने बोलत म्हणून यांना खोलीचे दार लावून दिवसभर देखील कोडून ठेवावे असा हुकूम सु. डॉलच्या कारकीर्दीमध्ये एकदा झाला होता. मध्यंतरी एकदा भाजी फार वाईट येऊ लागली म्हणून त्यांनी ५।६ दिवस खाणेच अजीबात बंद करून उपास केला होता व या उपासाच्या दिवसांतच ते पुन्हा काही उद्धटपणाने बोलले अशा काही कारणास्तव त्यांना हातकडीही चार दिवस देण्यात आली होती. हबीबुल्ला यांची खोली त्या वेळी पुरुषोत्तम वर्तक या आमच्या सत्याग्रही वीरांच्या शेजारी होती. हबीबुल्ला उपाशी असतांना पुन्हा त्याला हातकडी देण्यात आली हे पाहून पुरुषोत्तम या तरुण माणसाचे पित्त खवळले व तो सुपरिटेन्डेंटला म्हणाला “उपास करणाऱ्या माणसाला पुन्हा हातकडी देतां याची तुम्हाला लाज वाटत नाही काय ?” तेव्हा या उद्धटपणाच्या प्रश्नाबद्दल पुरुषोत्तम यालाच “काजी रोटी” चार दिवस खाण्याची सजा मिळाली. कारण एका कैद्याने दुसऱ्या कैद्याचा कैदार घेऊन त्याच्याबद्दल बोलणे किंवा त्याच्या वतीने जेलमधील अधिकाऱ्यांशी भांडणे हा देखील जेलमध्ये शिक्षा देण्यास योग्य असा शिस्ताचा अतिक्रम मानण्यात येतो. पुरुषोत्तम याजला काजी रोटी मिळाली व एकदा वॉर्डरशी त्याची बाचाबाची झाली तेव्हा वॉर्डर त्याला काही टाकून बोलला. पुरुषोत्तम वर्तक हा तरुण इसम असल्यामुळे त्याने वॉर्डर जरी त्याच्यापेक्षा शरीराने धिप्पाड होता तरी त्याच्या एक खाडकन् घोबाडीत मारली. त्यामुळे पुरुषोत्तम याला चार पांच दिवस, रात्रंदिवस कोठडीचे दार बंद करून कोठडीत एकसारखे कोडून ठेवण्याचा हुकूम झाला होता. यानंतर प्रो. शिवरामपंत यांनी व मी पुरुषोत्तम याजला चार गोष्टी समजाऊन सांगितल्या व वारक्या-सारक्या गोष्टीत वॉर्डर, वॉचमेन यांशी तंटा करून निरर्थक वरिष्ठ अधिकाऱ्यांकडून वारंवार शिक्षा खाण्याचा प्रसंग ओढवून घेण्यात अर्थ नाही असे त्याला सांगितले तेव्हापासून मग पुढे आपल्यालाच त्रासदायक होईल असा दुसरा एकादा प्रसंग त्याने आपल्यावर ओढवून घेतला नाही. जेलमध्ये वॉर्डर किंवा वॉचमेन यांच्या केवळ एखाद्या दुरुत्तराबद्दल कैदी तंटाबखेडा करू लागले तर पदोपदी तंटाबखेडा व मारामारी करण्याचा प्रसंग येईल; जेलमधील क्षुद्र अधिकाऱ्यांच्या दुरुत्तराकडे साधारणपणे दुर्लक्ष्यच करावयाचे असा ठराविक परिपाठ आहे. तुरुंगावरिल वरचे अधिकारी साधारणपणे दुरुत्तरें किंवा शिर्बागळी करित

नाहींत. परंतु खालचे छोटे अम्मलदार जे असतात ते आपले तोंड दुरुत्तराने व वाईटसाईट शब्दांनी केव्हां विटाळतील याचा नेम कोणी काय सांगवा ?

जेलमध्ये कैद्यांची हजामत करणारे न्हावी हे कैदीच असतात. वॉर्डर व वॉचमन सांगतील त्या बराकीत जाऊन तेथील कैद्याची हजामत या न्हावी कैद्याने करावयाची असते. म्हणजे न्हावी हा एक जेलांतील केवळ नोकर होय. कुंडा साफ करणारे भंगी ज्याप्रमाणे जेलांतील कित्येक कैदीच असतात किंवा अंगण व आवारें साफ करणारे झाडूवाले हे कैदीच असतात व आचारी आणि चाढपे हे कैदीच असतात त्याप्रमाणे जेलमध्ये हजामत करणारे न्हावी देखील कैदीच असतात. परंतु न्हाव्याचा संबंध प्रत्यक्ष आपल्या शरीराशी येत असल्यामुळे तुरुंगातील न्हावीदादाशी जरा नमूनच वागावे लागते. सेपरेटमध्ये आल्यानंतर मी १५१२० दिवसांनी एकदा हजामत करवून घेण्याचा नियम ठेविला. कारण हजामत करणारे जेलांतील न्हावी हे जातीचे न्हावी नसून जेलामध्ये कोणा तरी कैद्याला न्हाव्याचे काम सांगण्यांत येते व त्यांच्या जवळ दिलेली आयुधे देखील फारच जुजबी व बोथट असतात. त्यामुळे हजामत करतांना बराच त्रास होतो. मी एकदा हजामतीसाठी न्हाव्यासमोर बसलो तेव्हां न्हाव्याने माझ्या गळ्यातील जानवे पाहून तो मला म्हणाला “ का ! रे ! बामणा ! चोरीबिरी करून जेलांत आलास वाटते ? ” मी काहीच बोललो नाही. काहीं वेळाने न्हावी पुन्हां तसाच प्रश्न विचारू लागला. तेव्हां मी त्याला सांगितले की “ मुळशीप्रकरणांत सन्याग्रह केल्यामुळे मी जेलांत आलो आहे. ” मुळशीप्रकरण म्हणजे काय हे त्या वेळी जेलमध्ये सर्वांना माहित झाले होते. परंतु त्याला ते खरे वाटेना. तो म्हणाला “ मुळशी प्रकरणांत आलो म्हणून हल्लीं जो तो नवा कैदी सांगतो. मुळशीतला कैदी तूं नसशील बाहेर काहीं खोटानाटा कागद करून आला असशील. यामन व वकील अशींच खोटीं कामे करित असत्यात बाहेर. ” मी वकील आहे असे त्या न्हावी कैद्याला कोणी तरी पूर्वी सांगितले असावे. त्याचा ब्राह्मणावर व वकीलावर कटाक्ष व राग दिसला. नंतर मी त्याला काहींच उत्तर दिले नाही. तो मात्र तोंडाने काहीं वेढेवाकडे पुटपुटत होता. हजामतीच्या वेळी कैद्याने आपल्या डोक्यास पाणी धापणच चोळ्याबयाचे असते व न्हावी फक्त मग डोक्यावरून व दांडीवरून एकदा जोराने वस्तरा फिरवितो. मी पुन्हां एका हजामतीच्या वेळी पाणी धगेरे

चोळून न्हावीदादांची कृपा केव्हां एकदां होते म्हणून हजामतीसाठीं ओळीने बसलेल्या कैद्यांच्या रांगेत वाट पहात बसले होते. अखेर न्हावीदादा एकदां माझ्यावर कृपा करण्यास आले. तेव्हां माझ्या डोक्याचे पाणी अर्धवट सुकून गेले होते. तेव्हां न्हावी म्हणाला “ डोक्याला धव पाणीची चोळतां येत नाहीं आणि बाहेर बकीली कसली करीत होता ? ” बकीली करण्यापूर्वी न्हाव्याच्या दुकानांत पाणी फांसण्याची अग्रेसरिणी केली पाहिजे असे बहुधा या जेजातील न्हाव्याचे मत असावे. अर्थात् या दीर्घशहाण्याशीं बोलून किंवा उत्तरास प्रत्युत्तर देऊन आपली स्वतःची जास्त मानहानि करून घेण उत्त नसल्यामुळे अशा प्रसंगीं वाक्य-स्मन करण्यापलीकडे दुसरा कांहीं इलाजच नसतो हे बोणहिी जाणता माणूस कबूल करिस. तुरुंगामध्ये हजामतीची व्यवस्था आहे त्याचप्रमाणे दांत कोरून साफ करण्यासाठीं जेलमध्ये दांत घासून साफ करणारे कित्येक इसम ठेवण्यांत आलेले आहेत. हे कैद्यांच्या क्शेठडीशीं येऊन “ दांत साफ करायचे आहेत काय ? ” म्हणून मुंबईतील चाळींत येण्या येरीवाल्याप्रमाणे बराकी समोरून ओरडत येतात. अर्थात् दांत साफ करण्याचे सर्व सास्त्र वांनीं जेजातीच्या अनुभवानेच पैदा केलेले असते. त्यांच्याजवळ दांत कोरावयाची फक्त एकदोनच हत्यारे असतात व ते धसमुसळेपणा करून दांतांवरील जमणारे फीट कसेतरी खरडून काढून टाकतात. परंतु दांत स्वच्छ राखण्याच्या हे दांत कोरणारे इसम चांगले उपयोगी पडतात यांत संका नाहीं. भी महिन्यांतून दोन तीनदां दांत घासून घेत असे. असे दांत घासणारे इसम सधेर असतील तर मोठमोठ्या शहरांतून त्यांनीं Dental Saloons काढले तर त्यांचा धंदा देखील चालू शकेल असे वाटते. मात्र त्यांनीं विलायतेहून आलेल्या Dentist प्रमाणे नुसते दांत घासून काढण्याची फी १५ रुपये ठेवतां कामा नये. दर वेळेला चार आठ आणेच फी ठेविली तर मध्यम बयत्चे व उत्तर बयत्चे अनेक लोक महिन्यांतून एखादवेळे तरी अशा डेंटल सलूनचा उपयोग करून घेतल्याशिवाय राहणार नाहींत.

जेलमधील नवीन ओळख झालेल्या इसमांचीं नांवे देताना मि. महम्मद हुस्सेन, (सर्कल नं. १ मधील आमच्यावर असलेला बॉचमन) मि. औलियाखान, आणि बद्रिसिंग या तीन लष्करी कैद्यांचीं नांवे दिस्याशिवाय चालणार नाहीं. लष्करी कैदी याच अर्थ इतक्याच कीं, मेल्या युद्धाच्या वेळीं लष्करी नोकरांत असताना कांहीं गुन्हे केल्यामुळे या त्रिन्दी इसमांना शिक्षा झालेल्या

होत्या. महम्मद हुस्सेन हा अमर्दी तरुण इसम असून तो दोन तिन वर्षे कैदेत आहे तरी त्याचे वय आज जेमतेम २३।२४ वर्षांचे असावे. हा बॅरीसाल येथील म्हणजे पूर्व बंगालचा रहिवाशी असून त्याला बंगाली, थोडे हिंदी व थोडे इंग्रजी बोळतां येत असे. हा गेल्या जर्मन युद्धाच्या वेळीं घहन पळून जाऊन लष्कर-मध्ये भरती झाला होता. तेव्हां त्याचे वय फक्त १७।१८ वर्षांचे असावे. लष्करांत शिरल्यानंतर त्याची रवानगी मेसापोटेमियामधील रणक्षेत्राकडे झाली होती.

महम्मद हुस्सेन याचा वृत्तांतः—महम्मद हुस्सेन हा बंगालकडील मुसलमान असल्यामुळे त्याचा स्वभाव सरहद्दीकडील पटाणांप्रमाणे हिरवट नसून तो चेहेऱ्यावरूनच जात्या गरीब असावा असे दिसून येते. तो बंगालकडील असल्यामुळे त्याला जेलमधील इतर वॉर्डर, वॉचमेन “ ए बंगाली ” अशीच हांक त्याला मारीत असत. महम्मद हुस्सेन याचा पूर्ववृत्तांत त्याच्या तोडूनच मला जेलमध्ये इत्यंभूत कळला. तो फारच मनोरंजक असल्यामुळे थोडक्यांत पुढे देतो. तो वाचला म्हणजे Fact is stranger than fiction कल्पनासृष्टीपेक्षां वस्तुस्थिति कधीकधी जास्त चमत्कारिक असते या मूर्खी-मधील रहस्य प्रत्ययास येते. म्हणूनच ही हककित साधारण त्याने सांगितल्या-प्रमाणे आम्ही जशीच्या तशी देत आहो. महम्मद हुस्सेन हा मेसापोटेमिया-मध्ये गेला तो बगदाद शहर जनरल मॉडने घेतले त्या स्वारीच्या वेळीं गेला होता. तो प्रत्यक्ष लडाईंमध्ये फार दिवस नव्हता. परंतु तो सैन्याच्या ज्या तुकडीमध्ये होता ती अघाडीच्या पांच दहा मैल मागे म्हणजे दवाखाने, कमिसरिएटची ऑफिसें वगैरे असत अशा टाप्पूंमध्ये इस्पिताळाच्या वगैरे रक्षणाथ ठेवण्यांत येत असे. अशा प्रकारे तो अर्धवट लढण्याचे व अर्धवट पहान्याचे व रक्षकाचे परंतु लष्करी रक्षकाचे काम करीत असतांना त्याच्यावर एका तरुण गोऱ्या नर्सचे प्रेम जडले. इस्पिताळाच्या जवळपास लष्करी पहान्याच्या कामावर हा महम्मद हुस्सेन असल्यामुळे व इस्पिताळाच्या जवळपासच सर्व नर्ससना रहाण्यासाठी तंबू किंवा झोपण्या दिलेल्या असल्यामुळे कित्येक नर्ससचे व पहान्यावरील हत्यारबंद शिपायांचे थोडेबहुत दळणवळण चालू होई. महम्मद हुस्सेन हा वयाने तेव्हां २१।२२ वर्षांचा असल्यामुळे एका गोऱ्या नर्स तरुणाच्या मनामध्ये तो भरला व अनुकूल परिस्थिति अस-

ल्यामुळे त्या उभयतांमध्ये परस्परविषयक प्रेमसंबंध घडून येण्यास फारसा अवधि लागला नाही. महम्मद हुसेन हा ज्या मॉण्टेड इन्फंट्री (Mounted Infantry) च्या तुकडीमध्ये होता त्याच तुकडीवर एक मध्यम वयस्क ऑस्ट्रेलियन वसाहतवाला इंग्रज (Colonial) इसम लेफ्टनंटच्या हुद्यावर होता. ज्या तरुण नसेचे महम्मद हुसेन या काळ्या हिंदी तरुणावर मन बसले होते त्याच तरुणीवर या गोऱ्या लेफ्टनंटचा देखील डोळा होता. परंतु हा लेफ्टनंट गौरा त्या नर्सच्याच जातीगोताचा असून देखील साधारण मध्यम वयस्क किंवा उतारवयाचा असल्यामुळे अर्थात् तिच्या तरुण डोळ्यामध्ये तो भरला नाही. कारण जरी त्या लेफ्टनंटने तिच्याशी बऱ्याच वेळी लघळपणा करून लगट करण्याचा प्रयत्न केला होता तरी तिने त्याला झिटकावले होते. या कारणामुळे त्या तरुण नर्सवर त्या गोऱ्या लेफ्टनंटचा अर्थात् मोठा राग होता. पुढे आपल्यासारख्या गोऱ्या माणसाला व ऑफिसराला धिक्कारून त्या गोऱ्या युवती नर्सने एका काळ्या हिंदी शिपायावर फिदा होऊन त्याला आपले प्रेमसर्वस्व अर्पण केले ही गोष्ट त्या गोऱ्या लेफ्टनंटच्या नजरेस आली तेव्हा तर त्याच्या अंगाचा अर्दी मडका होऊन गेला व त्याच्या तळव्याची आग मस्तकास गेली व तो क्षणमात्र देहभान देखील विसरून गेला. नंतर शांत झाल्यावर या काळ्या इसमावर व त्या गोऱ्या नर्सवर आपला राग कसा काढावा याच्या विचाराला तो लागला. परंतु कोणत्याही प्रकारे त्याला या दोघांवर सूड उगवता येईना. युद्धाच्या वेळी नर्स वगैरे शुभ्र्या करणाऱ्या माणसांची अत्यंत जरूरी असून त्यांची पुरेशी संख्या नसल्यामुळे केवळ प्रेमविषयकदृष्ट्या त्यांनी गैरवर्तन केले अशा सबबीवरून त्या वेळी त्यांना नोकरीवरून काढता येण्याची देखील सोय नव्हती. बरे महम्मद हुसेन याला तंबी द्यावी तर नुसत्या तंबीला तो भीठ घालील असा स्वभावाने लेचापेचा किंवा दुबळा नव्हता. तेव्हा या दोघांपैकी कोणावरही तूने राग काढण्याचा बेत रहित करून त्या हलकट गोऱ्या लेफ्टनंटने दुसराच एक डाव मांडला. तो महम्मद हुसेन याला म्हणू लागला की, तुझे त्या नर्सवर चांगले वजन ओढे तर तू माझ्या वर्तने तिच्याशी बोलून माझा वशिला तिच्याकडे लाव आणि मला ती झिडकारणार नाही अशा प्रकारे तिचे मन वळव. अर्थात् गोऱ्या लेफ्टनंटच्या या हलकटपणाच्या वर्तनाने महम्मद हुसेन हा चिडला व मी असला कुटणपणाचा धंस

करीत नसतो असे त्या नीच मनोवृत्तीच्या गोऱ्या ऑफिसरला त्याने रोख ठोक उत्तर दिले. यावर तो गोराही गरम झाला व महम्मद हुस्सेन याला त्याने धमकी दिली की तुझे हे सर्व गुह्य प्रेमविलसित चंवाठ्यावर आणतो आणि तुझ्या विरुद्ध कमांडिंग ऑफिसरकडे रिपोर्ट करून तुला चांगले शासन करवितो. म्हणून नीट विचार कर आणि मी सांगतो त्याप्रमाणे कांहीं खटपट कर. त्या गोऱ्या लेफ्टनंटने महम्मद हुस्सेनविरुद्ध एकदम कोणताही रिपोर्ट न करता त्याला इस्पितळापासून लांब अंतरावर कांहीं ड्यूटीवर पाठविले व अशा रीतीने महम्मद हुस्सेनची व्याद लांब हांकून दिली म्हणजे आपण त्याच्या गैरहजेरीमध्ये त्या नर्स तरुणीशी संधान जमवू शकू अशी त्याला आशा वाटली. परंतु त्याच्या या कारस्थानांतील सर्व इंगित त्या चाणाक्ष नर्सच्या व महम्मद हुस्सेनच्या तेव्हांच लक्षांत येऊन चुकले व या पाताळयंत्रि गोऱ्याची कांहीं मात्रा चालू द्यावयाची नाही असा त्या दोघांनीही निश्चय केला. पुढे महम्मद हुस्सेन हा त्या इस्पितळाच्या ठाण्यापासून जरी दहा पंधरा मैल दूर अंतरावर व प्रत्यक्ष लडाई जेथे चाले त्या रणक्षेत्राच्या जवळ असा गेला होता तरी केव्हां केव्हां संधि साधून तो घोड्यावरून त्या इस्पितळाच्या ठाण्याकडे येत असे. अर्थात् घोड्यावरून १२।१५ मैल येण्याला त्याला कांहीं १॥-२ तासांपेक्षा जास्त वेळ लागत नसे. एका प्रसंगी तो रात्रीच्या वेळी इस्पितळाच्या ठाण्याकडे आला तेव्हा गोऱ्या लेफ्टनंटची व त्याचीच गांठ पडली, व एका रिकाम्या वार्डाच्या मोठ्या दालनांत हे दोघे रात्री विश्रांतीकरिता राहिले. या दालनामध्ये दिवा वगैरे कांहीं नव्हता, बहुतेक अंधारच होता. बाहेर असलेल्या एखाद्या दिव्याचा थोडा प्रकाश या दालनांत पडला होता. त्या गोऱ्या लेफ्टनंटने महम्मद हुस्सेनला पाहून “ तू नर्सला भेटण्यासाठी या टापून हुकुमाविरुद्ध आला आहेस. आता हुकूम तोडल्याबद्दल तुझ्याविरुद्ध रिपोर्ट करून तुझ्यावर कोर्टमार्शल भरवतो, नाही तर मी म्हणतो त्याप्रमाणे तुझ्या त्या नर्सशी माझे संधान जुळवून दे.” अशा प्रकारे पुन्हा त्या लेफ्टनंटने महम्मद याजपार्शी बोलणे लावले. त्यावरून महम्मद हुस्सेनला राग आला व तो त्या गोऱ्याला कांहीं टाकून बोलला तेव्हा त्याने रिव्हालवर काढला व महम्मद हुस्सेन याला गोळी घालण्याची धमकी दिली. महम्मद हुस्सेनजवळ देखील एक रिव्हालवर भरलेले होते. त्यानेही ते काढले व गोऱ्या लेफ्टनंटवर रोखले. अर्धवट

अंधार, व अर्धवट उजेड असलेल्या त्या इस्पितळाच्या दालनांत दोघांची झटापट झाली. दोघांच्या हातांतील रिव्हाल्वर उडाले. परंतु गोऱ्याच्या रिव्हाल्वर मधील गोळी कोठे भलतीकडेच उडून गेली व महम्मद हुस्सेनच्या रिव्हाल्वरमधील गोळ्या मात्र त्या लेफ्टनंटच्या छातीत व पोटांत फुसल्या. हा प्रकार केवळ यदृच्छेने झाला. लेफ्टनंटच्या रिव्हाल्वरमधील गोळ्याही महम्मद हुस्सेनला लागण्याचा संभव होता व या काळोखांतील एकमेकांच्या झटापटीत दोघेही मरून पडले असते. परंतु तो म्हातारा लेफ्टनंट दोन तीन गोळ्या छातीत व पोटांत गेल्यामुळे तात्काळ मुडदा होऊन जमिनीवर लोडला. गौरा लेफ्टनंट पडल्यानंतर महम्मद हुस्सेनने त्या दालनांतून निसटून जाण्याचा प्रयत्न केला. दालनांतून रातारात जर त्याला निसटून जातां आले असते तर गोऱ्या लेफ्टनंटला कोणी गोळी घातली याचा पत्ता देखील कोणाला लागला नसता. परंतु त्या दालनांतून महम्मदला निसटून जातां येईना. ते दालन रिकामे व ओसाड दालन होते व त्यांत कोणी नाहीं असे समजून एका पहारेकऱ्याने दालनाच्या बाहेर पडण्याचा दरवाजा बाहेरून बंद करून त्याला कुळूप ठोकले होते. आंत लेफ्टनंट व महम्मद हुस्सेन हे दोघे काहीं कुजबूज करित आहेत हे दार बंद करणाऱ्या पहारेवाल्याच्या लक्षांत सुद्धां आले नाहीं. गौरा लेफ्टनंट मारला गेला तेव्हां जवळ जवळ मध्यान्हीचा सुमार होता. अर्थात् राहिलेला रात्र महम्मदाने त्या भयाण दालनांत झोपेशिवाय आपल्या त्या दुष्मनाच्या मुडद्याच्या सानिध्यांतच कशी बशी काढली. अखेर उजाडले. उजाडल्यानंतर दालनाचा दरवाजा उघडून एक दोन लष्करी रखवालदार आंत आले तो गोऱ्या लेफ्टनंटचा मुडदा पडला असून महम्मद हुस्सेन मात्र कावराबावरा झालेला दालनांत बसलेला आहे असे भयानक दृश्य त्यांच्या दृष्टीस पडले. अर्थात् महम्मद हुस्सेन याला त्यांनीं ताबडतोब अटक केली व हा एकंदर प्रकार काय आहे ते विचारले. झेलेल्या लेफ्टनंटच्या मुडद्याच्या हातांत एक गोळ्या झाडलेले पिस्तूल होतेच. ते महम्मदाने दाखवून गोऱ्या लेफ्टनंटची व माझी या दालनामध्ये वांहीं काणावरून बाचाबाची व झटापट झाली आणि काळोखांत आम्ही एकमेकांवर पिस्तुले झाडलीं त्या वेळीं गोऱ्या लेफ्टनंटच्या गोळ्या चुकून भलतीकडे उडाल्या व माझ्या रिव्हाल्वरच्या गोळ्यापैकीं एक

दोन गोऱ्याच्या वर्मा लागल्यामुळे तो मरून पडला आहे असा महम्मद हुस्से-
नने सरळ सरळ जबाब दिला अर्थात् महम्मद हुस्सेन याची चौकशी लष्करी कोर्टे
मार्शलसमोर झाली. आणि त्याची एकंदर दृकांकित ऐकल्यावर त्याला प्रथ-
मच्या कोर्टमार्शली चौकशीत सदोष मनुष्यवधाबद्दल फक्त तीनच वर्षांची
सजा देण्यांत आली होती. परंतु पुढे गोऱ्याच्या वधाबद्दल काळ्याळा
इतकी थोडी शिक्षा झाल्याबद्दल कांहीं वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना ते न आवडून
तीन वर्षांची त्याची शिक्षा बदलून ती १० वर्षे करण्यांत आली. वास्तविक
अप्रीलांत शिक्षा वाढविण्याचा प्रसंग क्वचितच येतो. परंतु लष्करी न्यायाच्या
निवाड्यांत जे कायदे किंवा नियम असतात ते लष्करी खाक्याचेच असल्यामुळे
बिचाऱ्या महम्मद हुस्सेनच्या नशीर्ची ३ वर्षांच्याऐवजी १० वर्षांचा कारागृह-
वास आला. त्याच्या शिक्षेची ३-३॥ वर्षे मरून गेली आहेत. जेलांत माफ्या
वगैरे भिडून त्याची ३४ वर्षे वजा होतील व भाणखी ३-३॥ वर्षांनी तो बहुधा
बंधमुक्त होईल. त्याची घरची स्थिति चांगली असून त्याचे घरदार, शेती-
वाडी बारिसलजवळ आहे. त्याचा एक थोरला भाऊ त्या प्रांतांत मामले-
दारीच्या सरकारी हुद्यावर आहे, बाप मयत असून घरी म्हातारी आई आहे.
शाळेत तो साहवी सातवी यत्ता शिकत होता. केवळ तरुणपणच्या कांहीं
लहरीमुळे तो घरून पळाला व लष्करांत भरती झाला व लष्करी नोकरीत
आलेल्या नानाप्रकारच्या अनुभवांतून पार पडून अखेर तो
बगदाद, बसरा, या मुलखांत शिक्षा पाऊन सांप्रत येरवड्याच्या
माळावरील रुक्ष, स्वच्छ व कोरडी हवा खात पडला आहे, जेलांत
आल्यावर त्याने आपल्या भावाला व मातोश्रीला आपली समग्र दृकांकित कळवून
आपण सुखरूप असल्याचे वृत्त निवेदन केले आहे. आम्ही येरवड्यास जाण्या-
पूर्वी तो क्रिस्त्येक दिवस जेलच्या प्रेसमध्ये काम करीत असे. परंतु जेलच्या प्रेस-
मध्ये काम करण्याकरता बाहेरून जे बिनकैदी असे पगारी नोकर आहेत त्यांतील
एकाच्या मार्फत गैरकायदा व बिनपरवानगीने कांहीं लांबलचक पत्र बाहेर पाठवि-
ण्याचा प्रयत्न त्याने केल्याचा ठपका त्याच्यावर आल्यामुळे त्याचे प्रेसमधील काम
कळून घेण्यांत आले होते. जेलमध्ये जितके वॉर्डर व वॉचमेन माझ्या परिचयाचे
झाले त्या सर्वांमध्ये महम्मद हुस्सेन याच्या इतका स्वभावाने गरीब, सरळ, सज्जन
व समजूतदार असा दुसरा कोणीही मला आढळला नाही. वर दिलेली त्याची

हकीकत त्यानेच मला इंग्रजामध्ये निवेदन केली. ती कादंबरीतील एखाद्या कथानकाप्रमाणे विलक्षण व मनोरंजक वाटल्यामुळे ती बहुतेक त्याने सांगितल्या-प्रमाणे जशीच्या तशीच येथे नमूद करण्यात आली आहे. ह्याचे हे गुप्तकथानक त्याच्या चौकशीच्या वेळी उघडपणे कोर्टासमोरच पुराव्यामध्ये मांडले गेलेले असल्यामुळे त्याचा “गुप्तपणा” पूर्वीच नष्ट झालेला होता म्हणून ते प्रसिद्ध करण्यास हरकत नाही.

एक करमणुकीचे साधन:—जेलांत ते करमणुकीचे साधन काय असणार असा वाचकांच्या मनामध्ये साहजिकच प्रश्न उपस्थित होईल. परंतु जेलामध्ये-ही निरनिराळ्या प्रकारची करमणुकीची साधने उपस्थित होतात किंवा उपलब्ध होत असतात असा थोड्याच दिवसांत आम्हाला अनुभव आला. सेपरेटच्या आमच्या ५ बराकीमध्ये जे जवळजवळ ५० । ५२ कैदी होते त्यांत “सख्यातुळा” नावाचा कोळी किंवा महार कैदी होता. हा नाशीक जिल्ह्यातील दिंडोरीकडील राहणारा असून दरोडा, खून अशा प्रकारच्या अनेक आरोपांवरून त्याला बरीच लांबलचक म्हणजे जवळ जवळ २० । २५ वर्षांची शिक्षा झालेली आहे. त्याच्या शिक्षेतील ८ । ९ वर्षे पुरी झाली असून माफीचे वगैरे महिने वजा केले तरी त्याला अजून ७ । ८ वर्षे जेलांत काढावयाची आहेत. परंतु त्याचा स्वतःचा असा समज झालेला आहे की आपले शिक्षेचे दिवस पूर्वीच संपले असून सरकार आपल्याला विनाकारण कैदेत जास्त दिवस ठेवीत आहे. असा गैरसमज त्याच्या डोक्यामध्ये भरलेला असल्यामुळे तो जमादार, वॉर्डर, वॉचमन यांच्या पासून सुपरिटेण्डेन्टासारख्या वरिष्ठापर्यंत जेलमधील सर्व अम्मलदारांना मनसोक्त शिव्या देत असतो. सख्या हा भ्रामिष्ट व वेडसर झालेला आहे असा त्याच्या वृकामध्ये कायमचा शेरा मारलेला असल्यामुळे त्याच्या या शिव्याशापांकडे किंवा आरडाओरडीकडे कोणी लक्ष देत नाही. सख्या “पागल” झाला आहे म्हणून सर्व कैदी त्याच्याकडे करमणुकीचे एक साधन या दृष्टीनेच नेहमी पाहत असतात. त्याच्या डोक्यामध्ये एक अर्शा कल्पना रूढ होऊन बसलेली आहे की सरकारने त्याच्यावर खटला केला तेव्हा त्याच्या घरांतले लाखो रुपये जप्त करून नेले आणि ते रुपये पुन्हा “सख्या” जेलांतून परत आल्यावर मागेल म्हणून त्याला जेलांत जास्त दिवस काढून ठेवीत आहेत. या लाखो रुपयांच्या गोष्टीं तो सर्व निरनिराळ्या कैद्यांना नेहमी सांगत असतो. आणि सजा भरून गेल्या-

चा त्याचा समज जो झालेला आहे तो कशावरून असे त्याला विचारले म्हणजे तो सांगतो की माझ्या बिल्यावरचा नंबर तीनदा बदलला आहे म्हणून माझी सजा तीनदा संपली तरी पुन्हा पुन्हा नवा नवा नंबर घालून माझा बिल्ला बदलून देतात व माझी शिक्षा वर्षोवर्ष गैरकायदेशीर रीतीने जेलवरील अधिकारी वाढवितात. अर्थात् सख्या तुळा याच्या अल्पबुद्धीला असे वाटणे स्वाभाविक आहे. कारण त्याच्या बिल्यावरील नंबर खरोखरच तीनदा खोडलेला होता. परंतु त्याचे कारण असे असते की, दर तीन वर्षांनी जेलांत नवीन येणारे कैदी दहा-दहा हजारांवर होतात. दहा हजारांवर नंबर झाला म्हणजे पुन्हा नंबर १ पासून सुरवात करतात. अर्थात् सुमारे दर तीन वर्षांनी हे नवीन नंबर देण्याचे चक्र सुरू होते. तेव्हा तीन वर्षांच्या पेक्षा जास्त राहणाऱ्या कैद्यांचे नंबर तीन वर्षांनी पुन्हा पुन्हा बदलले जातात. ही ऑफिसाच्या सोयीसाठी होणारी नंबरांची बदलाबदली कां. होते त्याचे कारण सख्याच्या अल्पबुद्धीस समजणारे नसल्यामुळे तो म्हणतो की नंबर बदलला तो सजेची मुदत एकदा संपल्यामुळे हा जणू काय पुन्हा नवाच कैदी आला आहे असे भासविण्याकरतां कोणी लुच्चेगिरीने नंबर बदलतो. अशा प्रकारच्या भ्रामक कल्पनांचे काहूर डोक्यामध्ये वर्षोवर्ष माजल्यामुळे "सख्या" खरोखरच पिशाटसारखा वागू लागला व त्याच्या पागलपणाबद्दल आतां कोणाला फारशी शंका असेल असे वाटत नाही. परंतु तो निरुपद्रवी पागल असल्यामुळेच त्याला इतर कैद्यांप्रमाणे जेलमध्ये वागविण्यांत येते. त्याला खोलीत कायमचे केंद्रून वगैरे ठेवण्याची जरूरी सत्ताधाऱ्यांना देखील वाटत नाही.

लष्करांत गुन्हा केल्यामुळे शिक्षा झालेला दुसरा एक कैदी बर्द्रीसिंग हा होय. हा जातीचा रजपूत असून राजपुतान्यातील जोधपूर-बिकानेर या टापूतील रहिवासी होता. जर्मन महायुद्ध सुरू झाल्यानंतर जोधपूरचे रजिंट सर प्रतापसिंग यार्नी जे सैन्य इंग्रज सरकारच्या मदतीसाठी म्हणून पाठविले त्या सैन्याच्या रिसाल्याच्या एका तुकडीमध्ये बर्द्रीसिंग हा भरती झाला होता व फ्रान्समधील रणक्षेत्राच्या अघाडीवर हा रिसाला काहीं दिवस रवाना करण्यांत आला होता. पुढे हा रिसाला इजिप्तमध्ये असतांना वरिष्ठांशी काहीं बाबतींत तंटा किंवा भानगड उपस्थित झाल्यामुळे या बर्द्रीसिंगाच्या हातून कोणी एक गेरा ऑफिसर मारला गेला. तेव्हा त्याची कोर्टमार्शलमार्फत चवकशी होऊन त्याला पांच सप्त वर्षांची सजा झालेली आहे. त्याच्या भानगडीची इत्थंभूत हकी-

कत देखील त्याने एकदां मला निवेदन केली होती. परंतु ती त्याला बड स्पष्ट-पणे सांगतां आली नाहीं म्हणून ती माझ्या ध्यानांत सविस्तर कधीच राहिली नाहीं. सैन्यांत भरती होण्याच्या वेळच्या अनेक भजेदार गोष्टी ह्या बादांसिग सांगत असे. सैन्यांत भरती होण्याच्या वेळीं घरीं पाठविण्याला एक-दम शेदीडशें रुपये ताबडतोब नवीन रिकूटाला मिळत व दोन तीन महिन्यांचा आगाऊ पगार देखील त्याच्या पदरांत टाकण्यांत येई. शिवाय कपड्या-लत्ता सगळ्या सरकारी खर्चानें मिळे. दारू पाणी, गाजा वगैरे निश्या करण्याची ज्यांना संवय असेल त्यांना तें तें सर्व देण्यांत येई. परंतु मुंबईस नेऊन एकदां जहाजावर चढविले म्हणजे नव्या सैनिकाचे फारसे लाड पुढे चालविण्यांत येत नसत व बोटीवरील दुकानामध्ये ज्या खाण्यापिण्याच्या जिन्नसा किंवा सिगारेट तंबाखू वगैरे सैनिकांना विकत घ्यावी लागे त्या जिन्नसांच्या किंमती जहाजावर ठेवलेल्या दुकानांमध्ये भयंकर जबर अशा असत.

तिसरा एक लष्करी कैदी औलियाखान या नांवाचा होता. हा जातीचा पठाण असून पेशावरकडीलच मूळचा राहणारा होता. हा महायुद्धाच्या वेळीं फ्रान्समध्ये हिंदुस्थानांतून जो रिसाल्याचीं म्हणजे घोडेस्वाराची पळटणे पाठविण्यांत आलीं त्यांमध्ये एक स्वार होता. हा फ्रान्समध्ये अगदी प्रत्यक्ष रणांगणावर युद्धाच्या सुरभतीच्या वर्षी खास जर्मनांविरुद्ध लढलेला होता. फ्रान्समध्ये तो चांगला दोन अडीच वर्षे लष्करी नोकरीवर होना. त्याला फ्रेंच भाषेतील काहीं शब्द माहीत झाले होते व साधारण नित्याच्या व्यवहारापुरते फ्रेंच फ्रान्समध्ये असतांना आपल्याला बोलतां येऊं लागलें होतें; असें तो सांगत असे. औलियाखानला इंग्रजी देखील फारसें कळत नव्हतें. या औलियाखानला देखील बरिष्ठ अशा गोऱ्या अधिकाऱ्यावर गोळी झाडल्याबद्दलच शिक्षा झालेली होती. तथापि औलियाखान यानें ज्या गोऱ्यावर गोळी झाडली तो ठार झाला नव्हता. नुसता जखमी होऊन तो वांचला होता. म्हणून या कैद्याला सक्तमजुरी न होतां साधी कैद झालेली होती. त्यामुळे त्याला स्वतःचे घरचे कपडे घाण्याचीच परवानगी असे. तो नेहेर्मी झोकबाज मुसलमानां पोषाख करी. बूट, पायमोजे, विजार, तुर्की तांबडी टोपी, काट असा त्याचा जामाबेमा असे व साध्या शिक्षेचा कैदी असल्यामुळे तो वांक्मन, वॉडर व सरकारला नेहेर्मी शिष्या देत असे. जर्मनांवरोबर खास फ्रान्समध्ये जाऊन

कडले तरी हे सरकार माझ्या सारख्याला थोडक्यांशा गुन्ध्याबद्दल चार पांच-
 वर्षे तुरुंगांत काढून ठेवते. या सरकारच्या राज्यांत विलकुळ इन्साफ नसून सर्व
 बेइन्साफी फारभार चालला आहे असे तो नेहमी पुटपुटत असे. हा जेव्हा
 वेळां वॉडर, वॉचमन यांच्याशी भाडणे उकरून काढीत असे. हा पठाण व
 लष्करी माणूस होता, तथापि तो शरीराने मोठासा मजबूत किंवा विम्पाड
 नव्हता. उलट थोडा अशक्त व रोडकाच होता म्हटले तरी चालेल. परंतु
 लष्करी आणि पठाणी कडवी ऐट मात्र त्याच्या अंगी ओतप्रोत भरलेली दिसून
 येत असे. सेपरेटमधील सर्व कैद्यांना म्हणजे वृद्ध तरुणांना व सशक्त व
 अज्ञानांना एकच काम म्हणजे लोकरांचे सूत काढण्याचे असे. या कामामध्ये
 महम्मद घोस व अहम्मद या नावाचा धारवाडकडील खिलाफत व्हालंटीयर
 असे दोघे फारच तरबेज झालेले होते. ते २४ औंस किंवा दीड पौंड वज्र-
 नाचा घागा दीड दोन तासामध्ये काढून खुशाल गप्पा छोटण्याला भोकळे
 होत व ज्या कैद्यांना इतकाच घागा काढण्याला फार वेळ लागत असे त्यांची
 थट्टा करीत. तेव्हां एक दिवस औलियाखानाने त्यांची आत्मप्रीती ऐकून
 त्यांची चांगलीच खरड काढली. “ चरखा फिरवून खालीवर हात करून सूत
 काढावयाचे हा बायकी उद्योग आहे. त्याच्यांत काय मर्दानी बाणा आहे. मी
 म्हणे दोन तासांत १॥ पौंड सूत काढतो. बायका नाही का २ पौंड देखील
 काढणार? मर्दांचे काम म्हणजे रणांगणावर उभे राहून तरवार चालवण्याचे
 किंवा बंदूक झाडण्याचे आहे. मी अशी मर्दुमकी करून आलेला पठाणका-
 बच्चा है, माझ्या समोर १॥ पौंड सूत काढण्याच्या काय फुशारक्या मारतां ? ”
 अर्थात् औलियाखानचे काही वावर्तात हे म्हणणे खरे होते. परंतु हा जर
 एवढा पठाणका बच्चा व समशेर बहादर होता तर तुरुंगांत निःशस्त्र होऊन
 आलाच कशाला! बरिष्ठ गोऱ्याशी भानगड झाली तेव्हाच आपला ढाव
 फसला असे पाहिल्याबरोबर स्वतःच्या प्राणाची पर्वा न करता आपल्याच छाती-
 मध्ये गोळी घालून घेऊन भोकळे व्हवघाचे तर खरा लष्करी बाण्याचा मर्द
 गडी! आतां चरक्याने सूत काढण्याची तुळना समशेरबहादरीशी करावयास
 जाण्याइतका कोणी मूर्ख नाही हे उघड आहे. बाकी औलियाखान हा
 इतर मर्दानी गोष्टीत बहादर अपला तरी एरुदा एका वॉडरबरोबर जी ल्याची
 झटापट झाली तिच्यावरून तो भोकळ्यामध्येच विशेष बहादर होता असे दिसले.

सुपरटेमघलि बैद्याना भाजी भाकरा वाढण्याच्या कामावर एक कानडी कैदी होता. तो देखील मोठा पेहेलवान किंवा मजबूत होता असे नाही. परंतु जरा आढव्या अंगाचा होता. त्याच्याशी औलियाखान हा नेहेर्भी कांहीं तरी कुरापत काढून भाडत असे. म्हा भार्जाच तळांतली किंवा खराब घाबतोस, माझे मापच पुरे भरत नाहीस, अशा नाना प्रकारच्या तक्रारी तो या वाढपी वॉर्डरशी करी. एक दिवस सकाळी पाण्याच्या हौदावर या दोघांची जुंपली व औलियाखानाने त्या वाढप्याला द्वंद्रयुद्धास आव्हान केले. कानडी मलुअण्णाने औलियाखानाला नुसता धरला आणि जमिनीवर लोडवला, त्याचे फॅशनल कपडे मारताने भरले व मल्लाप्या वॉर्डर त्याच्या छातीवर बसला पण इतक्यांत जमादार वगैरे कोणी येईल म्हणून इतर वॉर्डरानी ही लढालट्टी सोडविली. जेलमध्ये शिस्त मोठी कडक असताना दिवसा ९ वाजतां एका बैद्याची व वॉर्डरची ही कुस्ती पाहून मी जरा थक्क होऊन गेलो. परंतु दोघेही कुस्ती खेळणारे गडी उदार मनाचे असल्यामुळे आणि जवळपासचे इतर वॉर्डर, वॉचमन यांपैकी कोणी चुगल-खोर नसल्यामुळे या पांच मिनिटे चाललेल्या कुस्तीची बातमी वरिष्ठाकडे गेली नाही. वरिष्ठानां अशा कुस्त्या चालतात हे कर्णोपकर्ण माहित देखील असेल परंतु प्रत्यक्ष तक्रार गेल्याशिवाय ते तरी या बाबतीत काय करणार ?

मजेखातर किंवा करमणुकीखातर कुस्त्या खेळण्यांत येतात हा जेलमधील प्रकार आम्ही पहिल्या महिन्यांतच सर्कल नं० १ मधील बराकीत देखील पाहिलेला होता. पांच वाजतां कैदी एकदां कोडले गेले म्हणजे जेलमध्ये कैद्याशिवाय इतर अम्मलदार फारसे फिरकत नाहीत. फक्त तासातासाने पहा-य्यावरील शिपाई बदलतात किंवा दर तीन तासांनी निजलेल्या कैद्यांची पुन्हा पुन्हा गणती करण्यांत येते. तेव्हा कायतो एक शिपाई दाराबाहेर उभा असतो. बराकीमध्ये कैद्यांबरोबर तीन चार वॉर्डर व तीन चार वॉचमेन देखील कोडलेले असतातच. वॉर्डर व वॉचमेन हे बरान्वि वर्षे जेलांत रावलेले कैदी असल्यामुळे ते बहुतेक चांगले मजबूत, व गलेलट्ट असतात. त्यांना आठवड्यांतून दोन वेळां मटन खाण्यास मिळते व ते साधारणतः तरुण किंवा भरजवानीतले गडी असल्यामुळे व तुरुंगांत सर्काचे ब्रह्मचर्य किंवा तुरुंगब्रह्मचर्य तरी त्यांना बाळावे लागत असल्यामुळे ते चांगले तगडे गडी दिसतात. एका

दिवशी सायंकाळी नेहेमीप्रमाणे बराकबंदी झाल्यानंतर आमच्या बराकीतील पांच सहा वॉर्डर-वॉचमेनांनी आपापसांत कुस्त्यांची दंगलच चालू केली. त्यांच्यामध्ये एक २५।२६ वर्षांचा वॉचमन चांगला तालीम केलेला मजबूत गडी होता. त्याने बहुतेक वॉर्डरांना हां हां म्हणता कुस्तीत लोळविले. अखेर एक चांगला पन्नास पंचावन वर्षांचा म्हातारा मांग कैदी वॉर्डर होता. तो म्हातारा होता तरी असा राठ व मजबूत दिसे की, त्याला पाहिले तर साधारण शहरातील शाळांतून जाणारी पोरेंसोरें भेदरूनच गेली असती. त्या म्हाताऱ्या मांग वॉर्डराने अखेर दंड थोपटले व इतर तरुण वॉर्डरांना हां हां म्हणता लोळविणाऱ्या वॉचमनला कुस्ती लढण्यास आव्हान केले. मग या वृद्धतरुणांची चांगलीच प्रेक्षणीय कुस्ती झाली. “ वृद्धतरुण श्रीध्मार्जुन परि न रणी न्यून अधिक ते गमले ” अशा प्रकारचाच हा जेलांतील मलाचा सामना झाला व पांच सात मिनिटांमध्ये त्या म्हाताऱ्या मांगाने तरुण वॉचमन मराठ्याला उचलून आपटला. कुस्ती संपते न संपते तोंच टेहेळणीवर दरवाजाशी उभे राहिलेले दुसरे वॉचमेन हवालदार हवालदार म्हणून ओरडले; त्याबरोबर हे कुस्त्यांचे टूर्नामेंट ताबडतोब बंद होऊन जिकडे तिकडे सामसूम झाले.

सेपरेटमध्ये एका प्रसंगी माझ्या खोलीच्या शेजारी एक अर्धवट वेडा व माथेफिरू कैदी होता. कैद्यांच्या खोल्या वारंवार म्हणजे दर रविवारी बदलण्यांत येतात. कोणाही दोन कैद्यांनी शेजारी शेजारी राहून फारशी दोस्ती करू नये व संगनमत करू नये या उद्देशाने दर रविवारी खोल्यांची आलटापालट होत असते. शिवाय बराकबंदी देखील होत असते. एका अर्थी हा प्रकार आमच्यासारख्या कैद्याला बरा वाटला, कारण या बदलाबदलीमुळे दर आठवड्याला दोन्ही बाजूस नवे नवे कैदी येऊन त्यांची ओळख होई; व त्यांचे नवे नवे अनुभव व त्यांच्या निरनिराळ्या हकीकती ऐकावयास सांपडत. आतां ज्या कैद्याची मी हकीकत सांगणार आहे तो जेलांत येण्यापूर्वी बाहेर केवळ एक मीक मागणारा भुटा भिकारी होता. इगतपुरांच्या स्टेशनाच्या आसपास तो मीक मागून पोट भरित असे. परंतु एका गवताच्या गंजीला आग लागली की चोरी झाली अशा काहीं भानगडांत पोलिसला त्याचा वर्दीम आल्यामुळे त्याच्याजकडून चांगल्या वर्तणुकीचा जामीन मागण्यांत आला. तो जामीन न

देता आल्यामुळे त्याला ६ महिन्यांची साधी कैद सांगण्यात आली होती. तो साध्या कैदेचा माणूस असून देखील त्याच्याजवळ धड कपडे नव्हते म्हणून तुरुंगातील सक्तमजुरीच्या कैद्यांचे कपडेच त्याला देण्यात आले होते. हा अडाणी माणूस आपल्या कैदेची मुदत जुन्या पद्धतीने शनिवार शनिवार आठ अशी बारांनी मोजा. अशा तऱ्हेने मोजदाद केली म्हणजे चार आठवड्यांत म्हणजे २८ दिवसांनीच महिना भरतो. परंतु इंग्रजी तारखांप्रमाणे महिन्याला ३० किंवा ३१ दिवस असतात त्यामुळे दर महिन्याला दोन तीन दिवस या अडाणी मोजदादीत कमी भरतात. अर्थात् सहा महिन्यामध्ये जवळ जवळ १७।१८ दिवसांचा फाक त्याच्या मोजणीत व इंग्रजी पद्धतीच्या मोजणीमध्ये पडू लागला. तेव्हा त्याला वाटे की आपली मुदत भरून गेली तरी आपल्याला अन्यायाने व गैरकायदा जास्त दिवस तुरुंगात ठरविण आहेत. अशा गैरसमजुतीमुळे तो वेतागलेला असे. त्याची सुटण्याची तारीख त्याच्या छातीवर लटकवलेल्या बिल्ल्यावर १७ सप्टेंबर म्हणून लिहिलेली होती. त्याचे बुक व बिल्ला पाहून मी त्याला नीट समजावून दिले की अमक्या दिवशी तू नकी सुटशील व त्या दिवसानंतर कोणी एक दिवस सुद्धा तुला येथे कोडून ठेऊ शकणार नाही. परंतु तो अडाणी असल्यामुळे माझ्या लागण्यावर देखील त्याचा विश्वास बसेना. हा कैदी वेळच्या वेळी स्नान करण्याचे वेगळे नियम पाळत नसे. तेव्हा एक दिवस दौदावर जाऊन तो स्नान करीता म्हणून वॉर्डर त्याला स्नान करण्यासाठी द्यावून हुकूम करित होता व तो कैदी म्हणे मला थंडी वाजने मी स्नान करित नाही. दोघांमध्ये बरीच वाचावाची झाल्यावर वॉर्डरने त्याला आपल्या दंड्याने एक दोन तडाके लगावले. तेव्हा हा कैदी आपल्या खोलीत जाऊन मोठमोठ्याने आरडाओरड करून शंख करू लागला. तेव्हा जमादार आला व ओरडण्याचे कारण विचारू लागला. तेव्हा वॉर्डरने दंड्याने मारल्याबद्दल तो तक्रार करू लागला. पुढे रोटी वरण वेगळे खाण्याचे जिनस आले. ते वाढपी कैद्याने त्याच्या थार्वीत घातले. परंतु तो त्या दिवशी काही खाईच ना व थार्वीतील वरण त्याने आपल्या खोलीच्या भिंतीवर सर्व भिरकावून फेंकून दिले व रोख्या दूर फेंकून दिल्या. तेव्हा गोरा सार्जंट थेऊन विचारपूस करू लागला. परंतु तो साध्या शिक्षेचा कैदी असल्यामुळे त्याला दांडगाई करण्याबद्दल विशेष शासन झाले नाही. अखेर तो ठरल्या तारखेस सुटण्याची तयारी

सुटण्याच्या आदल्या दिवशीं होऊं लागली तेव्हां त्याला मी सांगितलेले खरें वाटले व सुटण्याचा दिवस मी त्याला आगाऊ बरोबर सांगितला एवढ्याप्रीत्यर्थच तो माझ्या हातापायां पडून आभार प्रदर्शन करूं लागला. परंतु आभार मानण्यासारखे मी त्याच्या बाबतींत कांहींच केले नव्हते. फक्त आपल्याला शिक्षेची मुदत संपल्यानंतर देखील तुरुंगांत ठेवीत आहेत ही त्याची जी वेढगळपणाची समजूत होती ती मी घालवून टाकण्याचा प्रयत्न बेला होता. माझे सांगणे खरें होते हें अखेर सुटण्याच्या दिवशीं मात्र त्याला पटले.

जेलमधील अंतर्व्यवस्थेसाठीं जे पोलिसशिपाई, हवालदार, जमादार वगैरे आहेत त्यांना जेल पोलिस अशी संज्ञा आहे. बाहेरच्या पोलिसखात्याचा व यांचा कांहीं संबंध नाही. या जेल पोलिस बद्दल एक विशिष्ट गोष्ट जेलमध्ये माझ्या लक्षांत आली ती ही की या पोलिसांमध्ये मराठा वगैरे वरच्या जातीचा कोणी इसम शिरत नाही. या जेल-पोलिसांपैकीं बहुतेक कोंकणीतल अस्पृश्य वर्गाचे इसम आहेत व कांहीं मुसलमान आहेत परंतु तेही कोंकणी मुसलमान आहेत. ते कोंकणी आहेत हें त्यांच्या चेहेऱ्यांवरून व त्यांच्या विवाहित तऱ्हेनें मराठी शब्दांचे उच्चार करण्याच्या धाटणीवरून तेव्हांच लक्षांत येते. जेलच्या इस्पितामध्ये माझ्या वेळेला जो जमादार होता तो आपल्या जमादारीच्या हेसामध्ये असे तरी त्याच्या बोलणाऱ्याच्या हेलावरून तो कोंकणकडील आहे हे मी तेव्हांच ताडले व “तुम्ही कोंकणपट्टीतले ना ?” असा त्याला मी सवाल केला. तो म्हणाला “तुम्ही कशावरून मी कोंकणचा असे म्हणतां ?” मी म्हटलें मी कशावरून ही म्हणत असेन. पण तुम्ही कोंकणचे अहां कीं नाहीं ते सांगा.” तो म्हणाला “होय ! मी सावंतवाडीकडला आहे.” नंतर मी त्याला सांगितले कीं तुमच्या मराठी बोलण्याच्या हेलावरून मी तेव्हांच ताडले कीं तुम्ही मूळ कोंकणकडले अहां. कोंकणच्या कुणब्यांच्या भाषेत निराळा या शब्दाला नेहेमी “वायला” असा शब्द लावतात. अमुक कैद्याला सेपरेटमध्ये निराळा ठेवला आहे असें सांगावयाचें असलें म्हणजे हे कोंकणी पोलिस कोंकणच्या हेलांने “त्याला साहेबानं वायला ठेवलाय हो !” असें बोलतात. त्याबरोबर त्यांच्या मूळ गांवाचा बोध ताबडतोब होतो.

आम्ही सेपरेटच्या आवारांत असतांना कित्येक जुनें कैदी सुटून जात होते व कित्येक नवीन येत होते. बब्बन नांवाचा दिल्लीकडील एक तरुण मुसल-

मान कधी कधी माझ्या शेजारच्या खोलीत असे. हा चोरीच्या गुन्ह्यामुळे शिक्षा होऊन जेलमध्ये आलेला होता. याला फक्त चार महिन्यांची सजा होती. हा दिसण्यात चांगला संभावित दिसे. म्हणून मी त्याला एक दिवस तुम्हाला चोरीची शिक्षा फोडें व कशी झाली म्हणून विचारलें, अर्थात् पुष्कळ गुन्हेगार नेहेर्मीच म्हणतात त्याप्रमाणे त्याने मला सांगितलें कीं “ चोरीचा फक्त आठ आल्यामुळे मला सजा झाली. ” तेव्हां मी त्याला एकंदर तो प्रकार कसा काय झाला म्हणून विचारले. तेव्हां मुंबईहून दिल्लीस जाताना आगगाडीत एका माणसाचे १५० । २०० रुपये चोरीस गेले, म्हणून त्याने नाशिक व मनमाड या स्टेशनांच्या दरम्यान ओरड केली. बब्बन व त्याचा एक थोरला भाऊ यांच्या शेजारच्या उतारूची ही चोरी झालेली होती. अर्थात् उतारूने मनमाडला गाडी थांबल्याबरोबर पोलिसकडे तक्रार केली. तेव्हां पोलिस सर्वांची झडती घेण्यासाठी आले. या गडबडीत बब्बन म्हणाला कीं खऱ्या चोराने माझ्या भावाच्या सामानांत चोरलेल्या नोटा व आंगठ्या घुसडून दिल्या. पोलिसांनी डब्यातील सगळ्या पैसेजरांची एकामागून एक अशी झडती घेतली. तेव्हां बब्बनच्या भावाच्या एका गाटोब्द्यांत चोरलेल्या नोटा व अंगठ्या सापडल्या. अर्थात् बब्बनच्या भावालाच तेवढे पोलिसने चोर म्हणून पकडले. बब्बन ह् आपल्या भावाच्या मदतीसाठी म्हणून स्टेशनवर उतरला व पोलिसाशी माझ्या भावाला कां पकडतां? पलीकडच्या पैसेजराने चोरी करून आमच्या सामानांत ऐन झडतीच्या वेळेला आंगठ्या टाकल्या वगैरे तक्रार तो करूं लागला. तेव्हां पोलिसने चोर नाही तर निदान चोराचा साथीदार म्हणून त्यालाही पकडून अटकत ठेवले व नांदगांवच्या मामलेदारपुढे त्या दोघा भावांची चौकशी व खटला चालून त्या दोघांनाही शिक्षा झाल्या. थोरल्या भावाला एक वर्षाची व धाकट्या भावाला ४ महिने. बब्बनच्या या एकंदर हकीकतीवर माझा विश्वास बसेना. कारण सगळेच चोर गुन्हा उघडकीस आल्यावर तो केवळ आठ होता वगैरे बनावट कहाणी सांगतातच. तेव्हां मी त्याला काहीं जास्त सवाल एक दिवस विचारले व तू व तुझा भाऊ मुंबईस काय उद्योगाकरतां आला होतां म्हणून विचारले? तेव्हां आम्ही फर्निचरचा धंदा करतो असे त्याने सांगितले. मुंबईस सर्वे तऱ्हेचे फर्निचर स्वस्त मिळते ते खरेदी करून आम्ही दिल्लीस नेतो व दिल्ली हे हल्लीं वाढते शहर अपल्यामुळे तेथें ते फार मोठ-

मोठ्या किंमतला विकतो असे त्याने सांगितले. हजारों रुपयांचा व्यवहार आम्ही करतो अशा बढाया देखिल तो मारुं लागला. तेव्हां मी म्हटले मग तुम्ही चांगल्या वकील बॅरिस्टर देऊन सुटण्याचा प्रयत्न कां केला नाही. केवळ २०० रुपयांच्या चोरीचा चार्ज तुमच्यासारख्या मोठ्या पैसेवाल्या व्यापाऱ्यांवर लागू करण्याला पोलिसलाही बरेच जड गेले असते. तेव्हां तो म्हणाला, नुसते रुपयेच असते तर ते आम्ही चोरले असे कोणाला म्हणतांच आले नसते. कारण आमच्या-जवळ देखिल २००।३०० रोकड होती. परंतु क्रियादीने खाणाखुणा व वजन सांगितलेल्या पांच सहा आंगठ्या माझ्या भावाच्या सामानांत सांगडल्या ही त्याची हकीकत ऐकल्यावर या दोघा भावांनीच कोणा तरी पॅसेजरच्या पैसावर डब्ला मारला व खऱ्या चोराने ऐन झडतीच्या वेळी आपल्या सामानामध्ये नोटा घुसवून दिल्या हे त्यांचे म्हणणे केवळ बनावट हाने अशी माझ्या मनाची खात्री झाली व मी त्या संभावित दिसणाऱ्या बब्बनशी जास्त बोलणे सोडून दिले.

आम्ही सुटण्याच्या दोन मांहेने आधी नायडू नांवाचा एक मद्रासी तरुण इसम सेपरेटमध्ये आला. त्याला फक्त दोनच महिन्यांचा सजा होती. तो एका युरो-पियनाचा मद्रासमध्ये मोटार हॉरुणारा शोफर होता. तो आपल्या मालकाबरोबर मुंबईकडे मद्रासहून येत असतां आगगाडीत त्याच्या डब्यांत चोरी झाली. त्या चोरी करणारामध्ये नायडू हा सामील असावा अशा आरोपावरून वडगांव स्टेशनव पोलिसने त्याला पकडले व त्याला वडगांवच्या मामलेदाराने फक्त २ महिन्यांची शिक्षा दिली होती. या नायडूला फक्त तामील कळत होत. इंग्रजी थोडेसे तो बोलत असे. तो जेलमध्ये थोड्या मुदतीकरता आलेला नवा कैदी असून देखिल अत्यंत आनंदी असे. शरीराने तो चांगला धडवाफट होता, ब कोळशा इतका काळाकभिन्न होता. तो म्हणाला मी सेपरेटमध्ये आलो तरी चरक्याचे काम घेणार नाही. ते फक्त दुबळ्या व अशक्तांचे काम आहे. पंप खेचण्याचे काम म्हणजे जे सर्वांत कष्टप्रद असे कैदी मानतात—ते या मळ्याने आपण होऊन सुपरिटेण्डेंटकडून मागून घेतले. हा जेलातील शिस्त फारशी मानीत नसे. वाटेले तेव्हा वाटेले त्या दुसऱ्या कैद्य शी मोठ्यामोठ्याने बोलत बसे. बांदरासारख्या उळट्यामुळट्या उड्या मारी व हौदावर कोगाही वॉर्डर, वॉक-मनच्या परवानगीशिवाय खुशाल वाटेले तेव्हां जाऊन दोन तीन वेळा दिव-

सांतून स्नान करी. बरे एखाद्या वॉर्डरने दोन तीन तडाके दंड्याने लगावले तरी त्याळा त्याचा विधिनिषेध वाटत नसे. पंप खेचणारे कैदी म्हणजे “गिरण” कामावरले कैदी हौदावर जाताना माझ्या कोठडीसमोरून जाऊं येऊं लागले म्हणजे मी या नागडूला इंग्रजीत “कसे काय नागडू! मजेंत आहेस ना?” “I hope you are jolly?” असे विचारितेव्हां तो नेहेमी म्हणे “I like this jolly life! No bother no master trubling you.” त्याळा तुरुंगात थोडेच दिवस काढावयाचे होते म्हणून त्याला तुरुंगांतला अत्युप्यक्षम मजेचा वाटला असावा. जेलांतून सुटल्यानंतर पुण्यातच कोठे शोफरची नोकरी पाहान असे तो म्हणत असे.

नगर येथील Durham Light Infantry च्या नेटिव्ह सेक्शन-मर्घील एक नेटिव्ह शिपाई महम्मद हुस्सेन नावाचा आम्ही सुटण्यापूर्वी थोडेच दिवस सेपरेटमध्ये आला होता. त्याला काही लष्करी गुन्द्याबद्दल शिक्षा झालेली होती. हे जे जे लष्करी कैदी जेलांत भेटत ते तर सत्ताधाऱ्यांना फारच शिव्याशाप देत असतात. त्यांचे मुख्य पालुपद एकच असते की, युद्धांत जाऊन जिवावर उदार होऊन आम्ही जर्मन, तुर्क अशा शत्रूशी लढलो, शत्रूंचे काही लोक ठार केले तरी इकडे परत आल्यावर बारक्यासारक्या गुन्द्याबद्दल आम्हाला तुरुंगांत पाठविण्यांत येते हा केवढा अन्याय आहे. लष्करी कैद्यांच्या हा तक्रारीत काहीच राम नाही. कारण कोणी केवळ लढाईवर जाऊन आला म्हणजे त्याने इकडे आल्यावर खुशाल चोऱ्या मारामान्या कराव्या किंवा दरोडे घालावे अशी मुभा लष्करी पंडांना कधीच देता येणार नाही व तशी मुभा दिली तर सर्वत्र झॉटिंगपाच्छाईच होईल. हे लष्करी कैदी जेलांत असले तरी एकमेकांशी वाटेल त्या क्षुद्र कारणावरून वर्दळीवर येतात व एकमेकांशी लढालढी देखील करू लागतात. शिवाय शिवगिळी अस्खील भाषा याची तर त्यांना काहीच खातरजमा नाही. पूर्वी सांगितलेला औलियाखान हा फ्रान्समधून जर्मनांविरुद्ध लढून आलेला म्हणून बऱ्याच बढाया मारित असे. त्याला एकदा मी म्हटले की तूं एच्छाच काय हा बद्रासिंग देखिल जोघपूरच्या रिमात्यांत जाऊन फ्रान्स, एजिप्त वगैरे देशांत लढून आलेला आहे. तेव्हां औलियाखान म्हणाला, “हांजी! हमारे साथ बहुतसे लीद उठाने-वफ्ले, घाडेका नोकरी करनेवालेभी फ्रान्समें आये थे!” त्याच्या म्हणण्याचा झोक असा की, मी तेवढा खरा लढाईवर गेलेला व बद्रासिंग म्हणजे केवळ

घोड्याची लीद काढणारा एक नोकर. अर्थात् या बोलण्याने बर्द्रीसिंग रजपूत चिडला व बर्द्रीसिंग हा वॉचमन असल्यामुळे तो औलियाखानावर गरम झाला, व “ हमकू लीद उठानेवाले बोलता है ! ” असे म्हणून त्या औलियाखानावर त्याने शिवीगाळीचा वर्षाव करण्यास सुरुवात केली. दोघांची चांगलीच जुंपणार होती. परंतु मी मध्ये पडून जरा “ रामाय स्वति, रावणाय स्वति ” अशा प्रकारची मध्यस्थी करून त्यांना शांत केले.

जेलंतील एक युवराजः—आम्ही प्रथम जेलंतील सर्कल नं. १ च्या बराकमध्ये असतांना तेथे शौचचे कुंडे साफ करणारा एक तरुण भंगी होता. त्याची जात काही मंग्याची नव्हती. परंतु खालच्या अस्पृश्य अशा एका जातीचा तो होता. तो चांगला मजबूत असून मोठा आनंदी असे. त्याला तू जेलंत का आलास वगैरे हकीकत आमच्याबरोबर असलेल्या तरुण सत्याग्रही व्हालंटी-यरांनी विचारली. तेव्हां त्याने सांगितले की मी सात रकडला रहिवाशी असून माझ्या बापाने एक दोन साथीदार घेऊन दरोडा घातला. दरोड्यांत माझ्या बापाच्या वांटर्णाला चांगला पांच सात हजार रुपयांचा ऐवज आला. तो त्याने कोठे तरी पुरून ठेविला आहे. बाप थोडा म्हातारा असल्यामुळे त्याला जेलंत घालविण्याऐवजी या पितृभक्त मुलाने पोलिसच्या तपासाच्या वेळी दरबडा घालण्याची जबाबदारी आपल्यावर घेतली. त्यामुळे त्याच्या बापाला पकडण्यांत आले नाही. या पोऱ्याला मात्र ६।७ वर्षांची शिक्षा झाली. त्याच्यातली ३ वर्षे निघून गेलीच आहेत. आणखी तीन वर्षांनी तो सुटून बापाच्या मदतीस जाणार आहे. व बापाने पुरून ठेवलेला सहा सात हजारांचा ऐवज अजून जशाचा तसा असल्यामुळे तो आपल्याला मिळणारच अशी या तरुण कैद्याची खात्री आहे. सहा सात हजार रुपये किंमतीच्या इस्टेटीला वारस होणारा हा भंगी आहे असं दिसल्यामुळे आमच्या बरोबरच्या तरुण सत्याग्रही मुलांनी या तरुण रामोशी दरोडेखोराला “ युवराज ” अशी संज्ञा दिली होती. तो मोठा गमत्या असे. एकदां सकाळी कुंडे उठविले की सायं-काळपर्यंत त्याला काम नसे. मग दुपारी उन्हे तापण्याच्या वेळेला शौचकूपांच्या रांगेसमोर मार्ताचा मोठा ढांग असे त्या मातीवर सावलीत पडून एक दोन तास तो झोप ताणी. त्या वेळी एखाद्या युवराजाला गाद्यागिद्यांवर लोळतांना

जितका आनंद होत असेल तितका आनंद त्या तरुण कुंडेवाल्याच्या चेहेऱ्यावर दिसून येत असे.

यणेंप्रमाणें जेलमध्ये दृष्टोत्पत्तिसि आलेल्या व्यक्तिविषयक हकीकती सांगण्यांत आल्या. त्या वाचकांसही थोड्या मनोरंजक वाटतील अशी उमेद आहे.

प्रकरण ३ रें.

जेलंतील वाचन व विचारपरिभ्रमण.

जेलंतां गेल्यावर पहिल्या दीड महिन्यापर्यंत फारसे वाचन झालेंच नाहीं. सर्कल नं. १ च्या बराकींत आम्हाला फक्त ज्ञानेश्वरी, तुकारामचरित्राची पोथी, शनिमहात्म्य, हिंदी तुळशीरामायण असे कांहीं धार्मिक ग्रंथ वाचावयास मिळत. शिवाय बराकीमध्ये ५०।६० कैदी रात्रीं विश्रांतीच्या वेळीं एकत्र कोंडण्यांत येत. वाचनाला जी शांतता व एकांतवास लागतो तो या ठिकाणीं मिळणेंच शक्य नसे. बराकींत असतांना ज्ञानेश्वरीची केरळकोकिळकार रा. आठले यांची प्रत वाचावयास मिळे. तिच्यांतून कांहीं अध्याय मी वाचले. रा. आठले यांनीं साध्या, सोप्या व सरळ मराठी भाषेत ज्ञानेश्वरांच्या जुन्या ओव्यांचा अर्थ दिलेला असल्यामुळे ज्ञानेश्वरांच्या अध्ययनाला व ज्ञानेश्वरी समजून घेण्याला रा. आठले यांची ही एडिशन फार उपयुक्त आहे, असे आमचे मत झालें. सर्कल नं. १ मधून सेपरेटमध्ये आल्यानंतर पंधरा वीस दिवस मी वाचनाच्या वगैरे फारसा भानगर्बीत पडलोंच नाहीं. कारण बाहेर असतांना वाचन व लेखन यांचाच व्यवसाय उद्योग नेहेमीं जन्मभर चालू असल्यामुळे शरीरावर व भेदूवर या मानसिक श्रमांचा ताणच फार बसल्यामुळे अलीकडे प्रकृति क्षीण होऊन खालावत चालली होती. तेव्हां ज्याला Rest cure म्हणजे विश्रांतीने तनदुरुस्ती करण्याचा इलाज म्हणून अलीकडे इंजर्जीत म्हणतात, तशा प्रकारचा मानसिक Rest cure मिळावा म्हणून म्हणजे विश्रांति व आराम मिळवण्यासाठींच मी जेलचा आपण होऊन आश्रय केलेला असल्यामुळे कांहीं दिवस वाचनाला अजीबात टाळाच दिलेला उत्तम असे मी मनाशीं ठरविले होतें. ज्या लोकांना वर्तमानपत्री लेखकाचा धंदा करावा लागतो त्यांना वाचनाचा उद्योग तर इतका सततचा व सारखा

चालवावा लागतो कीं इतर लोकांना त्याची नीट कल्पना देखील करता येणार नाही. वाचन फार करावे लागते याचा अर्थ उत्तम ग्रंथांचे किंवा उत्तम विषयांचे वाचन किंवा अध्ययन वर्तमानपत्री लेखकांना करावे लागते असे मात्र कोणीही समजू नये. जे काहीं हातांत पडेल ते घर कीं वाच असाच परिपाठ आमच्यासारख्या मंडळीला नेहेमी ठेवावा लागतो कोणतेही पुस्तक असो, मासिक पुस्तक असो, वर्तमानपत्र असो, चिटोरे किंवा हस्तपत्रक असो, अमुक एक गोष्ट म्हणजे वाचलेली आपल्या धंद्याला उपयोगी पडणार नाही, असे वर्तमानपत्री लेखकाला (Journalist) कधींच वाटत नाही. “ सर्वभक्षस्तु वायुः ” म्हणजे सर्व काहीं खाणारा प्राणी म्हणजे एक कावळा होय, अशी म्हण आहे. परंतु छापलेली कोणतीही गोष्ट वाचणारा किंवा वाचणे ज्याला भाग पडते असा अभागी प्राणी कोणी म्हटला म्हणजे वर्तमानपत्रकर्ता किंवा वर्तमानपत्राचा लेखकच होय. आणि छापलेलेच काय पण लेखी देखील किति तरी भारूड वर्तमानपत्राच्या संपादकाला वाचावे लागते. त्याच्याकडे किति तरी बरे वाईट लिहिलेले लेख छापण्यासाठीं म्हणून येतात. ते वाचून किंवा वाचल्यासारखे करून ते छापण्यालायक आहेत किंवा न छापलेलेच बरे हें त्याला ताबडतोब ठरवावे लागते. इतर धंद्यांतील लोकांना वाचन हा एक मनोरंजनाचा किंवा करमणुकीचा प्रकार असा वाटतो. परंतु वाचन हें काहीं काळपर्यंत करमणुकीसारखे वाटले तरी ते सदेवित करावे लागले म्हणजे एका प्रकारे ते संकट असे वाटू लागते. अशा प्रकारे वाचनाचा कंटाळा काहीं दिवस आलेला असल्यामुळे जेलमध्ये लवकरच ते सुरू करावयाचे नाही असा माझा वेत होता. पुढे सेप्टेंमध्ये गेल्यानंतर जून १५।२० तारखेच्या पुढे मी लायब्ररींतून वाचावयास पुस्तक मिळण्याची परवानगी विचारली व नंतर मात्र आठवड्यांतून दोनदां निरनिराळीं पुस्तके लायब्ररींतून मागून मी तीं वाचू लागलों. अशा प्रकारे लायब्ररींतिल मी जीं पुस्तके जेलमध्ये वाचलीं त्यांची यादी प्रथम पुढे देतोः—

- १ खिवा आणि तुर्कस्थान (यांचा इतिहास एका रशियन लष्करी ऑफीसराने लिहिलेला.)
- २ Seekers after God (परमेश्वराचे शोध करणारे लोक) Dean Farrar यांचे.

- 3 Captain Cook's Voyages कॅप्टन कुक यांच्या सफरी.
- 4 Progress and Poverty by Henry George.
- 5 Equality by an American lady.
- 6 Les Miserables, Victor Hugo.
- 7 Dumas' Three Musketeers.
- 8 An English Girl in Paris.
- 9 Rabindra Nath Tagore's Sadhana.
- 10 Longfellow's Poems.
- 11 Rider Haggard's Account of Salvation Army Work.
- 12 Imitations of Jesus Christ by Thomas a Kempis.
- 13 Morley's Life of Gladstone.
- 14 World of Today.
- 15 Sale's Al Koran.
- 16 Col. Malleon's Sepoy Revolt.
- 17 Modern Marriage.
- 18 Abbott's Life of Napoleon.
- 19 Letters from High Latitudes by Lord Dufferin.
- 20 Ships that Pass in the Night.
- 21 Life of Rudyard Kipling.
- 22 A Millionaire of Yesterday.
- 23 Romance of Bureaucracy.
- 24 Kingsley's Westward Ho!
- 25 Richardson's Pamela.
- 26 उपनिषदे व त्यांचे मराठी भाषांतर.
- 27 गीतारहस्य.
- 28 महाभारताचा उपसंहार.

२९ लेडबीटर व अँनलवेझंट याँचे कलल्येक थलँसाफलक लेख व नलंबध.

याशलवाय ५।७ सटरफटर नलवलें वगैरेही वाचलीं. परंतु त्यांपैकीं सर्वाँचीं नलवें आतां आठवत नलहींत. जैलांत वाचनाचा वेळ म्हणजे सायंकाळीं काम संपल्यानंतर जेवणाच्या आधीं एक तास आणल खोलींत कोडल्यानंतर १।-१।। तास. जून, जुलै, आगस्ट या महलिन्यांमध्ये जेव्हा दिवस खूप मोठा असतो तेव्हा पांच वाजतां खोलीमध्ये कोडल्यानंतर चांगले दोन अडीच तास देखील वाचण्याला सांपडतात. कारण ७। वाजेपर्यंत दरवाजाच्या गजांतून वाचण्याला दिसेल इतका लहख उजेड खोलीमध्ये येत असतो. परंतु सप्टेंबरच्या पुढें दिवस लहान लहान होत चालला म्हणजे पांच वाजल्यानंतर जेमतेम १ तास वाचण्यासारखा उजेड असतो. काळोख पडल्यानंतर जेलच्या कोठडींत कोणत्याही प्रकारचा उजेड नसल्यामुळे पुस्तकांचा कांहीं उपयोग करता येणे शक्य नलहीं फक्त तीं उशाशीं घेऊन नलजण्याला उपयोगी पडतात.

जेलमध्ये वाचण्याचा वेळ थोडा असल्यामुळे आणल वाचावयास मलळणारीं पुस्तके देखील थोडींच असल्यामुळे तींच तीं पुस्तके पुरवून पुरवून वाचावीं लागतात. धरले पुस्तक कीं दिले अथपासून इतिपर्यंत चार पांच तासांत वाचून असें करता येत नलहीं. सावकाश वाचणेच जरूर असल्यामुळे चांगले लक्ष लाऊन काळजीपूर्वक वाचतां येते. शलवाय एकदां खोलींत कोडले गेल्यानंतर दुसरा कोणीही माणूस जवळपास फिरकण्याचा देखील संभव नसल्यामुळे वाचनाकडे मन अगदीं नलबंध लागते. आदलतवारीं तर वाचनाला वेळ देखील मुबलक मलळतो. कारण काम वगैरे करावयाचे नसल्यामुळे सकाळचे ९ - ९।। वाजल्यापासून तो सायंकाळीं काळोख पडेपर्यंत खुशाल वाटेल तलतके वाचावे. प्रथम प्रथम तर असे होत असे कीं रवलवारीं जें नवें पुस्तक वॉर्डर मला लायत्ररींतून आणून देई तें बहुतेक त्याच दिवशीं सायंकाळच्या सुमारास संगून जाण्याच्या मार्गास लागे. तेव्हा इतक्या घाईघाईने जेलामध्ये पुस्तके न वाचतां मग मी मुद्दाम सावकाश सावकाश आणल थांबत थांबत वाचण्याचा सराव केला.

जेलमध्ये कादंबऱ्या, नॅवलें वगैरे केवळ मनोरंजक पुस्तके वाचण्याकडे वलशेष प्रवृत्तल होत नलहीं. शलवाय कादंबऱ्या, नवलकथा वगैरे वाचण्याचा नाद तरुण वयामध्येच वलशेष असतो. ३५।४० वर्षांच्या वयानंतर कादंबरी-

वाचन हे फारसे कोणास आवडत असेल असे वाटत नाही. बाहेर असतांना देखील अलीकडे निव्वळ कादंबरीवजा पुस्तके मी क्वचितच वाचतो. इतिहास, राजकारण व तत्त्वज्ञान या विषयांकडे मध्यम वयामध्ये व उतार वयामध्ये मनुष्याच्या मनाचा साहजिक ओढा धांवतो. त्याचप्रमाणे अगदी उतार वयामध्ये म्हणजे वार्धक्यात शरीर अत्यंत थकू लागले म्हणजे तर फक्त धार्मिक व आध्यात्मिक आणि परमार्थविचारपर ग्रंथांची अवाढ दुणावत जाते. ज्याप्रमाणे तरुणपणामध्ये मनुष्याला जे अन्न व जे वस्त्रप्रावरण आवडते किंवा सोसते ते त्याला मध्यम वयात किंवा म्हातारपणामध्ये आवडत नाही किंवा सोसत नाही, त्याचप्रमाणे वाचनाच्या आवडीनिवडीमध्ये वयोमानाप्रमाणे फरक पडत जातो. केवळ शृंगाररसात्मक गोष्टी, काव्ये, नाटके किंवा लेख हे फक्त ऐन तारुण्यामध्येच कोणालाही वाचण्याला आवडतात. परंतु तीस पसतीस वर्षांच्या पुढे कोणीही चांगला सुशिक्षित माणूस शृंगारविषयक गोष्टीत किंवा कामचेष्टांच्या शाब्दिक वर्णनांचे अध्ययन करण्यांतच दंग झालेला दिसून येत नाही. त्याच प्रमाणे स्कांदसारख्या ग्रंथकाराच्या उत्तमोत्तम कादंबऱ्या देखील पुढे पुढे वाचावयास आवडेनाशा होतात व कंटाळवाण्या वाटू लागतात. आतां अत्यंत उदात्त प्रकारचे काव्य असे आहे ते केव्हांही नीरस किंवा कंटाळवाणे वाटत नाही. उदाहरणार्थ शेक्सपीयरच्या 'Tragedies' किंवा शोकर्पावसायी नाटके हीं केव्हां हीं कंटाळवाणी वाटणार नाहीत. त्याच प्रमाणे वर्डस्वर्थ कवीची काव्ये किंवा Tennyson महाकवीचे अत्यंत विचारपरिप्लुत व तत्त्वज्ञानविचारपूर्ण काव्य 'In Memoriam' हे केव्हांही कंटाळवाणे किंवा नीरस वाटणे शक्यच नाही. त्याचप्रमाणे कालिदासाचे "मेघदूत" काव्य हे कोणाही माणसाला एकदां प्रिय झाले कीं सर्वदा प्रियच राहणार! मेघदूतामध्ये जो करुणरस भरला आहे त्याची मनावर बसलेली छाप केव्हां ही ढिली होणे शक्य नाही. जेलामध्ये एखादे उत्तमशृंगाररसात्मक काव्य किंवा नाटक कोणी हातामध्ये दिले तर ते रागाने दूर भिरकाऊन घावे असे वाटते. मनुष्य ज्या ज्या परिस्थितीमध्ये असतो त्या त्या परिस्थितीप्रमाणे त्याची मनःस्थिति बदलत असते. एखादा माणूस शोकप्रस्त किंवा दुःखाने पीडित असतां जर त्याला कोणी "कामसेनरसिका" अथवा "शृंगारमंजरी" अशा नाटकांचा प्रयोग पाहण्यास निमंत्रण केले तर ते त्याला कितपत रुचेल? त्याचप्रमाणे तापाने

फणफणून गेलेल्या रोग्याला जर कोणी शिरापुरी खाण्यासाठी आग्रह करील अथवा चिवडा आणि भजी खा म्हणून सांगेल तर ज्याप्रमाणे त्याचे पित्त खवळेल त्याप्रमाणे जेलामध्ये कोणी केवळ मनोरंजक ग्रंथ वाचू म्हटले तरी ते फारसे शक्य नाही. कारण मनोरंजन हा शब्दच जेलमधील एकंदर शारीरिक व मानसिक परिस्थितीशी विसंगत व विसंवादी आहे. जितके जास्त गहन गहन विषयांवरील पुस्तक असेल तितके ते बंदिखान्यातील वाचकाला विशेष प्रिय वाटते. आगगाडीमध्ये आपण अनेक प्रवासी वाचनात अगदी दंग झालेले पहातो. विशेषतः सेकंड क्लास, फर्स्टक्लासमध्ये प्रवासी अगदी वाचनात चूर झालेले असे कधी कधी आढळतात. परंतु आगगाडीत बसून वाचणारांच्या हातांत साधारणपणे पुस्तके कोणती व कशा प्रकारची असतात याच्याकडे आपण लक्ष पुरवले तर काय दिसून येते ? भिकारटाकार गोष्टी, एकादे जुजबी प्रवासवर्णन, फारच झाले तर सचित्र मासिकपुस्तकाचा एकादा अंक या पलीकडे या वाचनाची मजल फारशी जात नाही. त्याचप्रमाणे निव्वळ वेळ घालविण्यासाठी जे लोक वाचनाचा थोडा आश्रय करितात त्यांची मजल देखील मनोरंजक ग्रंथांपलीकडे जाणे शक्य नसते. तथापि जेलमध्ये असे निव्वळ मनोरंजक ग्रंथ वाचण्यास फारसे आवडत नाहीत. जेलांतील सर्वसाधारण कैदीही धर्मविषयक ग्रंथ व ईश्वरभक्तिपर पुस्तके वाचण्याकडेच सहजरीतीने वृत्त होतात, म्हणूनच जेलच्या लायब्ररीमध्ये कुराणे, पुराणे व ख्रिस्तीधर्मविषयक पुस्तके व गोष्टी यांचा बराच भरणा आहे. शेक्सपीयरचे समग्र ग्रंथ वगैरे इंग्रजी वाङ्मयांतील नाष्ठावलेले ग्रंथहि तेथे आहेत. अर्थात् त्या त्या धर्माचे अनुयायी असे कैदी ते ते ग्रंथ वाचतात. परंतु जास्त सुशिक्षित कैदी असतात ते आपल्या धर्मापेक्षाहि अन्य धर्माचे ग्रंथ वाचल्याशिवाय रहात नाहीत. माझा ओढा विशेषतः ऐतिहासिक व राजकारणविषयक ग्रंथ वाचण्याकडे फार आहे. परंतु जेलच्या लायब्ररीमध्ये असे ग्रंथ फारच थोडे होत. Khiva and Turkestan असे एका ग्रंथाचे नांव पाहून तो प्रथम मी वाचावयास घेतला. परंतु हा ग्रंथ तीस चाळीस वर्षांपूर्वी कोणा रशियन लष्करी ऑफिसरने लिहिलेला असून मूळ रशियन वरून एका इंग्रज लष्करी ऑफिसराने त्याचे भाषांतर केलेले या पुस्तकामध्ये होते. अर्थात् त्यांतील सर्व माहिती जुनी व

इस्लामींच्या राजकारणाच्या दृष्टीने जवळ जवळ टाकाऊच होती. परंतु पीटर धिमेटच्या कारकीर्दीपासून सर्व युरोपियन राष्ट्रांचा हिंदुस्थानावर कसा डोळा आहे, हे या पुस्तकावरून चांगले सिद्ध होते. खिवा वगैरे मध्यएशियातील भिकार शहरांवर रशियानांनी प्रथम हल्ले केले ते त्या टापूमधून हिंदुस्थानच्या सुवर्ण भूमीपर्यंत सैन्याला जाण्याला मार्ग सांपडावा अशा दृष्टीनेच केलेले होते हे या पुस्तकामध्ये स्पष्ट नमूद केलेले होते. परंतु प्रथम प्रथम खिवापर्यंत येण्याचे रशियन लोकांनी जे प्रयत्न केले ते अयशस्वी झाले असे त्या पुस्तकांतच सांगितले आहे. शिवाय इंग्रजांनी हिंदुस्थानावर आपले साम्राज्य प्रस्थापित केल्यानंतर रशियाचे मध्यएशियातील सर्व डाव फलद्रूप जरी झाले तरी त्यांच्या योगाने हिंदुस्थानातील ब्रिटिश सत्तेला जाणवणारा असा शह कधीच बसला नाही. शिवाय अफगाणिस्तानमध्ये रशिया व इंग्रज या दोन्ही पाश्चात्य राष्ट्रांनी आपापल्यातर्फे आपल्याला अनुकूल अशीं कारस्थाने केलीं. परंतु इंग्रजांचीच कारस्थाने अफगाणिस्तानच्या घोटाल्यामध्ये ज्यास्त यशस्वी ठरली गेलीं. पन्नास साठ वर्षे रशियाचीं मध्य एशियामध्ये सारखीं कारस्थाने चालू आहेत व थेट बुखारा आणि समरकंद येथपर्यंत रशियाने झारशाहीच्या अम्मलाखाली असतानांच आपल्या रेल्वेच्या सडका आणून मिडविल्या होत्या. परंतु अफगाणिस्तानला “बफर स्टेट” म्हणून ठेवण्यामध्ये एकंदरीत इंग्रजांचेच डाव त्या टापूत यशस्वी झाले आहेत. अफगाणिस्तान प्रमाणेच इराणच्या अंतर्गत व्यवस्थेमध्ये देखील रशियाने झारशाहीच्या अमदानीत बराच हात शिरकविला होता. परंतु इराणच्या टापूतही इंग्रजांनी रशियाचीं जीं कारस्थाने बहुतेक हाणून पाडल्यासारखींच दिसत होती तीं केवळ हिंदुस्तानापर्यंत आपले हात-पाय पसरवे या हेतूनेच रशिया अंगीकृत करित होता हे उघड आहे. कारण अफगाणिस्तानच्या उत्तरेस बुखारा, समरकंद खिवा, खोकंद वगैरे शहरांच्या आसपास जो टापू आहे तो कोणत्याही प्रकारे सुपीक किंवा धनाढ्य नाही. त्या टापूत बकरे, ऊंट, शेळ्या भेंड्या या जनावरांच्या शिवाय दुसरी फारशी संपत्ति नाही व एकंदर मुलूख भिकार, रानटी आणि तुरळक वस्तीचा व अर्धवट ओसाड आहे. अफगाणिस्तान व इराण या देशांतील जमीन बरीच सुपीक आहे परंतु या दोन्ही देशांच्या उत्तरेचा टापू उत्पन्नाच्या दृष्टीने सर्वस्वी भिकार आहे.

त्या टापूमधून चैंगीझखान, तैमूरलंग, बाबर अशा प्रकारचे मोठमोठे पराक्रमी वीर आणि देशच्यादेश बेचिराख करून वावटळी प्रमाणे किंवा टोळधाडी प्रमाणे दूर दूरच्या प्रांतांवर जाऊन आदळणारे घोडदळांचे तांडे पूर्वी निर्माण झाले एवढेच काय ते या टापूला इतिहासामध्ये महत्त्व आहे. तुर्कमान लोक हे सध्याच्या घटकेला एक अर्धवट रानटी असे लोक गणले जात असून रशियाच्या झारशाहीने आगगाढ्यांचे जाळे येथे अफगाणिस्तानच्या सरहद्दीपर्यंत आणून भिडविल्या पासून हे पूर्वीचे गाजलेले लढवय्ये लोक सध्या रशियाचे पूर्ण अंकित झाले आहेत. आता बोलशेविकांच्या लोकसत्ताक व प्रागतिक अमला-खालीं खिवा, बुखारा, समर्कंद वगैरे सर्व टापू गेला आहे असे म्हणतात. या नवीन प्रकारच्या रशियन अमलामुळे या अडदाड लोकांच्या प्रांतांची कशी काय सुधारणा होते की जास्त धूळधाण उडते ते लवकरच दिसेल. एकंदर जगामध्ये प्रवासाची साधने जास्त मुक्त झाल्यापासून एका देशाच्या लोकांनी दुसऱ्या देशांत जाणे, व्यापार व्यवहाराप्रीत्यर्थ निरनिराळ्या देशांच्या लोकांनी एकमेकांच्या प्रांतांमध्ये वखारी, बंदरे, कंपन्या वगैरे स्थापणे हा सर्व खटाटोप चालतो त्याच्या योगाने पूर्वीसारखे जगाच्या निरनिराळ्या भागांतील लोकांचे एकमेकांविषयी असलेले अज्ञान दूर झालेले आहे. पृथ्वीतलावर एकंदर मनुष्यजात इंगून जी आहे ती सर्व एकाच प्रकारची आहे. या मनुष्य जातीचा कालांतराने एकोपा व्हावा, एक जूट व्हावी व मनुष्या मनुष्यामध्ये राष्ट्रभिन्नत्वामुळे किंवा देशभिन्नत्वामुळे किंवा भाषाभिन्नत्वामुळे अथवा धर्मभिन्नत्वामुळे भेदभाव किंवा वैरभाव राहू नये अशा प्रकारचा परमेश्वरी संकल्प असल्यामुळेच प्रवासाची जलद साधने, तारायंत्रे, विमाने व बिनतारी संदेश पाठविण्याच्या युक्त्या मानवाच्या बुद्धीच्या आटोक्यात परमेश्वरी सत्तेने आणून दिल्या अशी कल्पना केल्यास ती फारशी विसंगत दिसत नाही. न्यायी, सर्वज्ञ दयाघन असा जो परमेश्वर त्याची एकंदर मानव जातीकडे समदृष्टि असल्यामुळे प्रथम जरी एका देशांतला मनुष्यप्राणी किंवा एका खंडांतला मनुष्य प्राणी दुसऱ्या देशांतल्या मनुष्यप्राण्यापेक्षा निराळा असा वाटत असे, तरी आता प्रवास जलद करता याव-याला लागल्यापासून जर आपण पाहिले तर मनुष्य हा स्वभावाने, मनोधर्माने व देहधर्माने सगळीकडे सारखाच आहे असे व्यापक दृष्टीने विचार करणाऱ्या माणसाला तेव्हाच कवूळ करणे भाग पडते. भौतिक शास्त्रज्ञांना दरवर्षी साप-

इणाऱ्या नव्या नव्या युक्त्या व साधने यांचा उपयोग अशा एकाच दिशेने करण्यांत येत आहे कीं पृथ्वीवरील लांब लांब असलेल्या प्रदेशातील दळणवळण व व्यापार व्यवहार ज्यास्त जलद व सुकर व्हावा. इलींच तारायंत्राच्या बात-म्यांनीं कोठेही एका ठिकाणीं बसले तरी सर्व जगांत कोठे काय महत्त्वाच्या गोष्टी घडत आहेत याची बित्तंबातमी आपल्याला २४ पासून ४८ तासांमध्ये कळते तेव्हा मानव जातीची एकरूपता केव्हां तरी व्हावी असा परमेश्वरी संकेत असावा असे एकंदर मानव जातीच्या इतिहासाच्या निष्कर्षावरून अनुमान काढण्यास कांहीं हरकत दिसत नाही. अशाप्रकारे विचार करणाऱ्या माझ्यासारख्या माणसाच्या वाचनांत जेलमध्ये Captain Cook's Voyages Round the World. हे पुस्तक आले तेव्हां अर्थात् या विचारसरणीला दुजोराच मिळत चालला. कॅप्टन कुकचे प्रवास वाचले म्हणजे दक्षिण पासिफिक महासागराच्या अफाट पृष्ठभागावर ठिकठिकाणीं जीं लहान लहान बेटे आहेत त्या बेटांवरील नम्र स्थितींत राहणाऱ्या नरमांसभक्षक अशा माणसांशीं सुधारलेल्या जगाचा संबंध घडावा अशी परमेश्वराची योजना असल्यामुळेच त्या प्रदेशाकडे नवीन देशाच्या शोधार्थ घाडशी प्रवास करण्याची बुद्धि कॅप्टन कुकसारख्या निधब्बा छातीच्या दर्यावर्दी लोकांस झाली असे म्हणणे भाग पडते. कॅप्टन कुकने आपल्या सफरींची हकीकत स्वतःच बरीचशी लिहून ठेविली आहे. त्याच्या एका सफरीचे वर्णन वाचले म्हणजे दुसऱ्या सफरी वाचण्यामध्ये फारशी मजा वाटत नाही. कारण हकीकती त्याच त्याच पुन्हां पुन्हां येतात. अमक्या बेटांशीं माझे गलबत गेले. त्या बेटावरलिल नम्र किंवा अर्धनम्र लोक कॅनो बोटींतून म्हणजे एक लांकूड पोखरून तयार केलेल्या होडक्यांतून गलबताजवळ आले. त्यांना आम्ही अमुक अमुक प्रकारचे कांचेचे मणी, लहान सुऱ्या किंवा कुऱ्याडी दिल्या. व त्यांनीं आम्हाला इतकीं इतकीं मेढरें, बकरीं किंवा मासे दिले अशाच प्रकारच्या हकीकती वरचेवर येतात. या पासिफिक महासागरातील कित्येक बेटे फारच लहान म्हणजे पन्नास किंवा शंभर चौरस मैल क्षेत्रफळाचीं देखील आहेत. परंतु इतक्या लहान लहान बेटांवर देखील कॅनिबल सांपडतात. हीं बेटे म्हणजे अर्थात् मुख्य आशिया खंडापासून किंवा दुसऱ्या एखाद्या मोठ्या भूप्रदेशापासून भूकंपाच्या धक्याने तुटून अलग झालेले भूपृष्ठभागाचे तुकडे असावे. असे लहान भूपृष्ठभागाचे तुकडे प्रथम मोठमोठ्या खंडापासून तुटले गेले तेव्हां

मनुष्यप्राणी ज्या अवस्थेमध्ये होता त्याच अवस्थेमध्ये राहिलेले हे नरमांसभक्षक नम्र कॅनिबाल लोक आजपर्यंत अलग पडल्यामुळे राहून गेले असावे, असे अनुमान करण्याशिवाय गत्यंतर दिसत नाही. लहान लहान बेटांवर पडल्यामुळे अज्ञानांत रानटी दशेमध्ये राहिलेल्या या लोकांना काहीं सुस्थिति प्राप्त व्हावी व सुधारणेचा संपर्क त्यांना लागून त्यांची उन्नति व्हावी असा निसर्गाचा व परमेश्वरी नेमानेम असल्यामुळेच कॅप्टन कुकसारखे दर्यावर्दी पासिफिक महासागरामध्ये गलबतांमधून भटकावयास लागून त्यांचा व या छोट्या बेटांवरील नरमांसभक्षक रानटी लोकांचा संबंध आला व नंतर गोऱ्या लोकांच्या हलके हलके वसाहती ऑस्ट्रेलियासारख्या प्रचंड बेटांवर झाल्यामुळे पासिफिकमधील बारक्यासारक्या बेटांतील नम्र स्थितीत राहून पशूप्रमाणे आयुष्यक्रम घालविणारे रानटी लोक देखील आतां सुधारणेच्या कक्षेमध्ये ओढले गेले आहेत. या कॅप्टन कुकचा अखेर अंत या लोकांच्या हातूनच झाला व एका लहानशा बेटावरील कॅनिबाल लोकांनी त्याला मारून खाऊन टाकला अशा प्रकारचे त्यांचे इतिवृत्त त्याच्या बरोबरच्या नावाब्बांनी लिहून ठेविले आहे. कॅप्टन कुक वगैरे धाडशी प्रवाशी त्या भयाण व अज्ञात अशा निर्जन टापूमध्ये प्रथम गेले ते सर्वस्वी काहीं जगाच्या कल्याणा संतांच्या विभूति अशा कोर्टीले होते म्हणून काहीं तिकडे ते गेले नाहीत. नवीन मुलूख व बेटे सांपडावीं, तेथे आपल्या लोकांचे राज्य व्हावे, नवीन मुलखांतील फुकट भिळणारी संपत्ति व माल गलबतांत घालून आपल्या देशांत आणावा, आपण गबर व्हावे, आपल्या देशाच्या राजाकडून आपला मानसन्मान व बडेजाव व्हावा अशा स्वहितपर उद्देशानेच हे धाडशी नावाडी व दर्यावर्दी असल्या दूरदूरच्या व अज्ञात अशा महासागराच्या भयाण पृष्ठभागावर सकरी करीत. परंतु स्वार्थ साधतां साधतांच त्यांच्या हातून अज्ञात भूपृष्ठ भागाचे ज्ञान भिळणे व अलग पडलेल्या छोट्या बेटांशी सुधारलेल्या राष्ट्रांचे दळण वळण पडून पशूप्रमाणे राहणाऱ्या व वागणाऱ्या रानटी लोकांची प्रगति होणाऱ्या कार्मी मदत होणे अशा सारखी मानवजातीच्या कल्याणाची कृत्ये त्यांच्या हातून तसा हेतु मनामध्ये नसतानाही विधिघटनेप्रमाणे कां होईना पण घडत गेली हे निर्विवाद आहे. आतां ते नावाडी अर्धवट रानटी लोकांशी मोठ्या औदार्याने किंवा साधुत्वाने वागत असे स्वतः देखिल म्हणत नाहीत. मागाहून एखाद्या साम्राज्याच्या हुकमतीखाली जेव्हा

कित्येक प्रदेश येतात तेव्हां अशा साम्राज्याच्या सत्तेचीं सूत्रे हालविणारे मुत्सद्दी मात्र आम्ही दुसऱ्या देशांतील लोकांच्या कल्याणासाठी व सुधारणेच्या प्रसारासाठी आपला अम्मल दुसऱ्यांच्या देशावर बसवितो, अशी लुचे-गिरीची, फसवेगीरीची व ढोंगीपणाची भाषा वापरितात. सुधारणेच्या कामासाठी कोणात्याहि दुसऱ्या किंवा परक्या देशावर साम्राज्यसत्ता बसविण्याची गरजच नसे. नुसते दळण वळण वाढले म्हणजे रानटी लोकांना देखील सुधारलेल्या जगातील आयुधे, यंत्रे सोयी व इतर देहसौख्याचीं साधने कशी वापरावीं हे आपो-आप कळू लागते. तेव्हां प्रथम कॅप्टन कुकसारखे जे प्रवाशी नवीन प्रदेशाचा शोध लावण्यासाठी लांब लांब सफरी करित ते या नवीन सांपडलेल्या बेटांतील रानटी लोकांशी फक्त पदार्थांला पदार्थ द्यावयाचा व घ्यावयाचा अशा प्रकारची पदार्थांची प्रत्यक्ष अदलाबदल करून थोडासा व्यापार करित असत. एखाद्या ठिकाणचे रानटी व नग्न असलेले कॅनिबल कॅप्टन कुकच्या नावाबऱ्यापाशीं दांडगाई करू लागले तर त्यांच्यावर वचक बसविण्याकरिता बंदुकीच्या गोळीने या नग्न रानटी कॅनिबलांना ताबडतोब देहात शासन करण्याला कॅप्टन कुक मागेपुढे पाहत नसे. रानटी लोकांना सुधारण्यासाठी मी या सफरी करित आहे असे कॅ. कुक किंवा तेव्हांचा कोणी धाडशी प्रवाशी म्हणतच नसे, ही ढोंगीपणाची व साधुत्वाची भाषा पुढे लबाड मुत्सद्यांनी व राजकारणी लोकांनी अमलांत आणली.

कॅप्टन कुक यांचे पृथ्वीपर्यटनाच्या सफरींसंबंधी वर्णन वाचून झाल्या-नंतर थोडक्याच दिवसांत World of Today म्हणून जे एक नवीन पुस्तक किंवा जो एक नवीन वाचनीय व प्रेक्षणीय ग्रंथ जेलच्या लायब्ररींत आहे तो माझ्या वाचण्यांत आला. या ग्रंथाचे एकंदर ६।७ खंड असून निरनिराळ्या देशांची व खंडांची आज तागाइतची विश्वसनीय व आधारभूत माहिती त्यामध्ये दिलेली असून त्या देशांतील प्रेक्षणीय स्थलांची व इतर देखाव्यांची अत्यंत सुंदर व भरपूर अशी चित्रे त्या ग्रंथाच्या निरनिराळ्या खंडांत देण्यांत आली आहेत. त्यांमध्ये जावा, सुमात्रा, बोर्नियो वगैरे टापूतील लहान मोठ्या बेटांबद्दल जी माहिती दिली आहे व जी चित्रे त्या ग्रंथांत दिली आहेत ती पाहिलीं म्हणजे दूरदूरच्या बेटांत जाऊन वसाहती करण्याची हौस पाश्चात्यांनीं अलीकडेच उचललेली असून २५००-३००० वर्षा पूर्वापासून आमच्याकडे मात्र

च्या बेटांत जाऊन वसाहती करण्याचें साहस व धाडस पूर्णपणे वसत होतें असें दिसून येतें. जावा व सुमात्रा हीं बेटे हिंदुस्थानापासून कांहीं अगदीं नजीक नाहींत परंतु त्या बेटांमध्ये व विशेषतः सुमात्रा बेटामध्ये मोटमोठीं राममंदिरे व शिवमंदिरे आहेत त्यांचे फोटो व चित्रे जीं या पुस्तकामध्ये दिलेलीं आहेत तीं पाहिरीं म्हणजे हिंदुस्थानांतील आमच्या पूर्वजांनीं या दूरवर वसाहती इतक्या प्राचीन काळीं करून इतक्या भरभराटीस व उर्जितावस्थेस आणल्या याचें राहून राहून आश्चर्य वाटतें. या वसाहतीचीं स्मृति पुढें कां व कशी नष्ट झाली हें देखील इतिहासांतील एक मोठे गूढच आहे. परंतु आमच्याकडे समुद्रपर्यटण पूर्वी कधींच माहित नव्हतें व दूरच्या द्वीपांत जाऊन वसाहती करण्याचें साहस आमच्यांत कधींच नव्हतें असें मात्र झणतां येणार नाहीं. फार प्राचीन काळीं हें सर्व साहस व धाडस होतें. परंतु पुढें मात्र तें नष्ट होऊन आम्ही पुरे चुलकोंबडे बनलो हें मात्र खरें. कारण पूर्वी जावा सुमात्रा या दूरच्या द्वीपांमध्ये आमच्या वसाहती आहेत ही गोष्ट देखील आम्ही विसरून गेलो याचें फार आश्चर्य वाटतें. परंतु सुमात्रा व जावा बेटामध्ये कित्येक शतकेपर्यंत हिंदुस्थानांतील लोक जलमार्गानें जात येत असले पाहिजेत यांत शंका नाहीं. कारण खुद्द हिंदुस्थानांतील रामेश्वराच्या देवालयसारखीं अर्धा अर्धा मैल लांबी ज्यांची आहे अशीं उत्तम दगडी कमानी व स्तंभांचीं भव्य व विस्तीर्ण मंदिरे हुबेहुब हिंदुस्थानांतील अशाच देवळांसारखीं आमच्याच पूर्वजां-शिवाय तिसऱ्याच कोणा तैथे उठवून दिली असणें संभवनीयच नाहीं.

जगामध्ये खरोखर सुधारणा वाढविण्याचें काम पाश्चात्य राष्ट्रांपेक्षा हिंदुस्थाननें फार प्राचीन काळापासून आजपर्यंत किती केले आहे, याची योग्य कल्पना आपल्या देशामध्येदेखील पुष्कळ जाणत्या म्हणविणाऱ्या लोकांना नाहीं असें मोठ्या कष्टानें म्हणावें लागतें. रानटीपणा जाऊन जेणें करून मन सात्त्विक व सुसंस्कृत होत जातें अशा ज्या ज्या गोष्टी किंवा जे जे प्रयत्न मनुष्यप्राण्याच्या हातून होतात त्या सर्वांना सुधारणा असें नांव देणें उचित आहे. हिंदुस्थानामध्ये ज्या धर्मकल्पना निघाल्या त्या धर्मकल्पनांचें साम्राज्य आज जवळ जवळ वीस शतके म्हणजे दोन हजार वर्षे हिंदुस्थान, चीन, जपान तिबेट, ब्रह्मदेश व ब्रह्मदेशच्या दक्षिणचे सयाम, काँबोडिया, जावा, सुमात्रा वगैरे प्रदेश या विस्तीर्ण टापूतील जवळ जवळ ८० कोट लोकांवर आहे. जगाची एकंदर

लोकसंख्या जवळ जवळ १५० किंवा १६० कोट आहे असा अंदाज तज्ज्ञ करतात. तर एकंदर मानवजातीपैकी उदात्त धर्मकल्पना बुद्धकालीन पिढीपासून आजपर्यंत जगातील निम्मे लोकांना ज्या देशांतून मिळाल्या त्या देशाची सुधारणाविषयक कामगिरी आधुनिक युरोपच्या साम्राज्यसत्ता स्थापून कोट्यवधि परकी लोकांना आपले दास व अंकित करून टाकावयाचे अशा प्रकारच्या 'सुधारणे' पेक्षा खरोखर जास्त स्पृहणीय होती हे कोणीही कवूल करील. आता सध्याच्या काळी आगगाड्या, तारायंत्रे, तोफा, प्राण घेण्याची भयंकर शस्त्रास्त्रे असल्या आसुरी संपत्तीची "सुधारणा" युरोपियनांनी साऱ्या जगभर पसरून व फैलावून दिली आहे. तशी मात्र आमच्या पूर्वजांनी कोणतीही आसुरी व सैतानी सामुग्री जगभर फैलावून दिली नाही हे मात्र खरे.

कॅप्टन कुकच्या सफरीचे वर्णन वाचल्यानंतर थोड्याच दिवसांमध्ये चार्ल्स किंगस्ले यांचे Westward Ho! हे नॉवेल वाचले. अर्थात् या नॉवेलान्त देखील सर फ्रान्सिस ड्रेक वगैरे धाडशी इंग्रज नावाड्यांच्या वेळी स्पेनचे खलाशी व दर्यावर्दी आणि इंग्लंडचे धाडशी नावाडी व दर्यावर्दी यांची जी झटापट व चुरस अमेरिकेच्या जवळपासच्या समुद्रामध्ये नेहेर्मी चाले त्या संघर्षाचेच एक रम्य कथानक ग्रंथकाराने मुख्य संविधानक म्हणून गोविले असून अखेर स्पानिश आमॅंडाचा पराभव ड्रेक वगैरे इंग्रज खलाशांनी व नावाड्यांनी कसा केला याचे वर्णन देऊन हे नॉवेल संपले आहे. किंगस्लेचे हे नॉवेल पूर्वी एकदा मी अर्धवट वाचलेले होते. परंतु जेलमध्ये ते संधर्षण वाचावे लागल्यामुळे जणू काय पुन्हा किंगस्लेच्या एका ग्रंथाचे परीक्षेकरता अध्ययनच करित आहो की काय अशा तऱ्हेने मी ते सावकाश व काळजीपूर्वक वाचून काढले. इंग्रजी भाषेतील कादंबरी—सम्राट सर वॉल्टर स्कॉट यांची बहुतेक प्रसिद्ध नॉवेल मी पूर्वी वाचलेली आहेत. त्या मानाने किंगस्ले यांची कादंबरी रचना—शैली फारच गौण प्रकारची भासली परंतु किंगस्ले हा इंग्रज (स्कॉट नव्हे) असून त्याने इंग्लंडला प्रिय व इंग्रजांनाच विशेष आवडण्यासारखी अशी कथानके आपल्या कादंबऱ्यांतून गोवल्यामुळे तो इंग्रजांना विशेष प्रिय झालेला आहे व कित्येक इंग्रज प्रोफेसर, चार्ल्स किंगस्ले यांच्या कादंबऱ्या जवळ जवळ स्काटच्या कादंबऱ्यांच्या तोडीच्या आहेत असे सांगत असतात. परंतु कोणीही सर्वसाधारण वाचक सुद्धा सांगू

शकेल कीं किंगस्ले याच्या उत्तमोत्तम म्हणून मणल्या गेलेल्या कादंबऱ्या म्हणजे Hereward the Wake किंवा Westward ho! या स्कॉटच्या उत्तमोत्तम कादंबऱ्यांच्या पासंगाला देखील लागणे शक्य नाही. स्कॉटच्या धर्तीवर व स्कॉटचे अनुकरण करूनच आपली ग्रंथरचना सजविण्याचा किंगस्ले याचा प्रयत्न दिसतो. परंतु बुल्वर लिटनच्या बरोबरीला देखील किंगस्लेची लेखनशैली येत नाही. स्कॉटची भाषा भारदस्त व समजण्यास देखील प्रथम अवघड अशी वाटते. परंतु इतकी भारदस्त व अवजड भाषा देखील स्कॉट केवळ लीलेंने लिहू शकतो. किंगस्ले हा मुद्दाम दृढयोगासारखा प्रयत्न करून भारदस्त भाषा व लांबलचक वर्णने लिहिण्याचा खटाटोप करतो तेव्हा त्याची ती वर्णने बोजड, बेढब आणि ओढून ताणून बनवल्यामुळे नरिस व कंटाळ वाणी वाटू लागतात. परंतु किंगस्ले व स्कॉट यांची तुलना करण्यासाठी काहीं एखादा निबंध लिहिण्याचा सध्या उद्देश नसल्यामुळे जेलांतील वाचनामुळे सुचलेले हे केवळ वाङ्मयविषयक व विद्यार्थीदशेलाच शोभणारे विचार जास्त विस्ताराने सांगण्यांत स्वारस्य वाटणार नाही.

कादंबऱ्या व कादंबरीवाचन हाच ओघाओघाने विषय प्राप्त झाल्यामुळे जेलांत वाचलेल्या इतर कादंबऱ्यांचाही थोडा उल्लेख करून नंतर इतर गोष्टींकडे वळूं. विक्रम हृगोचे लेमिसराबल (les Miserables) हे कथानक व दूमा या ग्रंथकाराचे Three Musketeers अशी दोन फ्रेंच ग्रंथकारांची पुस्तके करमणुकीखातर मी जेलमध्ये वाचलीं. फ्रेंच ग्रंथकारांचे ग्रंथ वाचू लागले म्हणजे मला बंगाली ग्रंथकारांची आवठण होते. मराठी ग्रंथकारांनी किर्तीहि कल्पनाशक्ति लढविली किंवा किर्तीहि कादंबऱ्यांची बाडे खरडली तरी बंगाली लोकांच्या कल्पनांच्या भराऱ्यांची सर किंवा बंगाली कादंबऱ्यांत दिसून येणाऱ्या भरमसाट शब्दवैभवाची किंवा शब्दसौष्टवाची किंवा शब्दवैचित्र्याची सर ज्याप्रमाणे मराठी ग्रंथकारांना, कादंबरीकारांना किंवा कवींना करता येत नाही, किंवा साधत नाही, त्याप्रमाणे इंग्रजी कादंबरीकारांचे किंवा ग्रंथकारांचे इतर गुण कोणतेही असेत परंतु कथानकाचा अचाटपणा, अफाटपणा किंवा विस्तारवैचित्र्य आणि कथानकांतील निरनिराळ्या पात्रांचे स्वभाव, पात्रांच्या हातून घडणाऱ्या कृत्यांचा अतर्क्य व अघटित असा अन्योन्यभावसंबंध व उदारधी पात्रांचे कल्पना-

तीत मनोदार्य व नीच वृत्तीच्या पात्रांचे कल्पनेस मूढ बनवून टाकणारे नीच शैतानीपण इत्यादि अनेक बाबतीत फ्रेंच लेखक व ग्रंथकार हे कोणत्याही इंग्रज ग्रंथकारांवर विलक्षण ताण करून सोडतात यांत संशय नाही. फ्रेंच कादंबरी ग्रंथांचा विस्तार ही भरभक्कम असतो. भाषणशैली देखील जर भाषांतरावरून ठरवता येत असेल तर मूळ ग्रंथांमध्ये देखील भाषणशैली अत्यंत वाखाणण्यासारखी व फुललेल्या फुलांच्या भरगच्च ताटव्याप्रमाणे शोभणारी असावी असा भाषांतरावरून देखील भास झाल्याशिवाय राहणार नाही. भाषांतरावरून मूळ ग्रंथाच्या भाषाशैलीबद्दल अभिप्राय व्यक्त करणे हे जरा चमत्कारिक दिसते खरे, परंतु ते प्रथमतः सकृद्दर्शनी दिसते तितके चमत्कारिक खास नाही. एखाद्या सुंदर पुरुषाला अगर स्त्रीला तुम्ही मराठी पोशाख दिला काय, युरोपियन कॉलर नेकटाय, किंवा झगा, अथवा पेटिकोट दिलात काय मुंदराकृतीचे सौंदर्य कोणत्याही पेहेरावामध्ये खुलूनच दिसल्याशिवाय राहणार नाही; त्याप्रमाणे मूळांत उत्तम कल्पना व उत्तम भाषा शैली असेल तरच ती भाषांतरकर्त्याला आपल्या नव्या पेहेरावामध्ये चित्ताकर्षक करून दाखवितां येईल. भाषांतराने मूळ ग्रंथाची अस्सल शोभा व अस्सल दीप्ती आणि अस्सल भाषेचे स्वारस्य, व तेज जरी थोडे कमी होतें, तथापि भाषांतराच्या अनोळखी नवीन आणि म्हणूनच जरा अस्ताव्यस्त अशा पेहेरावामध्ये देखील ज्या ग्रंथकर्त्यांचा ग्रंथ मूळ ग्रंथाइतकाच मनोहर, चित्ताकर्षक, मननीय व सर्वस्वी वाचकांच्या चित्तवृत्ति उचंबळून टाकण्यास समर्थ होतो तो मूळच्या स्वरूपामध्ये तर खरोखर भाषांतरांत दिसणाऱ्या त्याच्या प्रतिबिंबापेक्षा फारच उज्वल असला पाहिजे हे उघड आहे. फ्रेंचभाषेमध्ये जितके नानाविध कल्पना व मनोविकार निर्दिशित करणारे प्रगल्भ व भरपूर असे शब्दभांडार व शब्दवैचित्र्य आहे तितके ते इंग्रजीमध्ये नसावे, अशी माझी कल्पना आहे व अशा प्रकारचे विधान कित्येक इंग्रजी वामडूय विषयक ग्रंथांतून मी वाचलेले आहे.

जेलच्या लायब्ररीमध्ये थॅकरेची कित्येक नॉवेलें आहेत परंतु डिक्सच्या विनोदी वाङ्मयांपैकी कोणतेच पुस्तक मला तेथे दिसून आले नाही, शिवाय अमेरिकन Humourist ह्याजें विनोदी लेखक Mark Twain याचा देखील ग्रंथ आढळला नाही. थॅकरेचे Pendennis हे नॉवेल जेलमध्ये

वाचावयास मिळाले. अलीकडे नुक्तेच निवर्तलेले कादंबरीकार चार्ल्स गार्डिंहस बांधी कित्येक नोंवेळें युरोपियन लायब्ररींत आहेत. परंतु गार्डिंहसची एकंदर नोंवेळें मुख्यतः क्षंगाररसात्मकच असल्यामुळे जेलमध्ये सहसा ती वाचण्याकडे मनाची प्रवृत्ति होत नसे. गार्डिंहसचें नाव्हेल म्हणजे मुंबईपासून पुण्यास जाताना मेलमध्ये सेकंडक्लासमध्ये गर्दी नसल्यास तीन तासांत वाचून संपवून टाकल्यास कदाचित् मनोरंजक वाटेल. जास्त लक्ष्य लावून वाचण्याइतकी गार्डिंहसची कथानके गंभीर किंवा भारदस्त नसतात. ऐतिहासिक किंवा तत्त्वज्ञानविषयक असे फारसे ग्रंथ तुहंगाच्या युरोपियन लायब्ररीमध्ये नसल्यामुळे जीं पुस्तके यादींत दिसतील त्यांतलेच कोणते तरी घेऊन वाचावयाचे अशा परिपाठ असे. त्यामुळे Romance of Beureaucracy हिंदुस्थानांतील इंग्रज नोकरशाहीच्या आयुष्यक्रमांनील एक मनोरंजक कथानक या नांवाचें एक भिकार व टाकाऊ चोपडे देखील एक दिवस वाचनासाठीं मी मागविले होते; व ते अगदींच नरिस व गचाळ ठरले.

महान विषयावरील पुस्तक वाचावें म्हणून जीं त्या यादींत आम्हास सांपडलीं तीं Bunyan's Pilgrim's Progress, Thomas a Kempis:--Imitations of Christ आणि Dean Farrar's: Seekers after God. यांपैकी प्रथम उल्लेखिलेले पुस्तक प्रसिद्धच आहे. परंतु तें फारसे कोणी वाचत नसेल. जेलमध्ये भीही तें काहीं वेळ उडत उडत चाळले. केम्पिसचें Imitations of Christ हें अत्यंत वाचनीय आहे. परंतु सबंध पुस्तक वाचणें फारच कंटाळवाणें होईल म्हणून त्याच्यांतील काहीं भाग तेवढेंच मी वाचले. महात्मा गांधी यांच्या विचारसरणीमध्ये व केम्पिसच्या बोधप्रद वचनांमध्ये विलक्षण साम्य आहे. परंतु टामस ए केम्पिस किंवा जॉस क्राइस्ट यांचे विचार युरोपियन लोकांना प्रथमच नवीन वाटल्यामुळे त्यांची प्रथम तिकडे म्हणजे युरोपमध्ये जितकी तारीफ झाली तितकी इकडे सध्यां होणे शक्य नाहीं. कारण आमच्याकडे जीझसच्या पूर्वी कित्येक शतके बुद्धासारखे ज्ञाति-ब्रह्माचे अवतार व निर्वाणाचा मार्ग दाखविणारे संपुष्य होऊन गेलेले आहेत. इनि फारर यांचें Seekers after God हें पुस्तक वाचनीय आहे. परंतु त्याला Seekers after God परमेश्वराचा शोध करणारे संपुष्य असें त्यांनीं कां नांव दिले आहे तेंच कळत नाहीं. कारण या पुस्तकामध्ये सेनेका,

एफिक्टेटस, मार्कस औरेलियस या तीन रोमन पुरुषांची चरित्रे, मते व त्यावर डीन फरार यांचे काही टीकात्मक विचार इतकाच विषय आलेला आहे. सेनेका हा एक कोट्याधीश रोमन होता, व रोमन बादशहा टायबेरियस याच्या कारकीर्दीमध्ये त्याचे दरवारांमध्ये बरेच वजन देखील असे. परंतु एका गुप्त कटा-मध्ये समील असल्याचा संशय त्याच्यावर आल्यामुळे बादशहाने त्याला एका बेटावर रहावयास सांगितले म्हणजे हद्दपार केले. तेथे तो बरीच वर्षे वनवा-वासांत होता. हा अज्ञातवास त्याने मोठ्या कष्टाने घालविला. परंतु सेनेका हा एवढा मोठा विचारी पुरुष व तत्त्ववेत्ता म्हणून गात्रलेला होता तथापि त्याला हा वनवास अत्यंत दुःसह होऊन टायबेरियस बादशहाची परोपरी विनवर्षी करून व त्याला नाना प्रकारची अत्यंत करुण वाणीने पत्रे पाठवून आपली हद्द-पारी संपविण्याबद्दल सेनेका विनवीत असे. परंतु टायबेरियसने त्याची गव केली नाही. टायबेरियसच्या मृत्यूनंतर सेनेका परत रोममध्ये आला व नंतर त्याला आपल्या पत्नीचे व पुत्राचे दर्शन घडले. सेनेका हा मोठा धना-ढ्य सावकार असे व तो सरदारी धाटाने राही. परंतु त्याने साधी रहाणी, अल्पसंतुष्टतेचे महत्त्व, गरीबीतील सुखे वगैरे विषयांवर चांगले निबंध लिहिले आहेत व कोणत्याही परिस्थितीमध्ये संतुष्ट राहून आत्मानंदांमध्ये तळीन होणा-ऱ्यांना जगामध्ये कष्टप्रद व तापदायक अशी कोणतीच गोष्ट वाटणार नाही. एतदर्थ मनाला कोणत्या प्रकारच्या नियंत्रणांने घट्ट करावे याविषयी ग्रीस देशा-तल्या ' स्टोइक ' नांवाच्या तत्त्वज्ञानी ग्रंथकारांच्या पद्धतीस अनुसरून त्याने बरीच वाचनीय अशीं वचने आपल्या ग्रंथांमध्ये लिहून ठेविली आहेत. यामुळे सेनेकाचे नांव Seekers after God म्हणजे परमेश्वराचा शोध किंवा पाटलाग करणाऱ्या महापुरुषांमध्ये डीन फरारसारख्याने गोंविले आहे. मेकॅले वगैरे क्लियेक आधुनिक इंग्रज ग्रंथकारांनी सेनेकाच्या परोपदेशाची उघड उघड टरच उडविली आहे. दोन हजार वर्षांपूर्वीच्या प्राचीन काळी रोमशहरामध्ये देखील हद्दोच्या मानाने पुष्कळच स्वस्ताई असे. अशा काळी १२।१५ लक्ष रुपये १५।२० टक्के दराने व्याजी लावून दर वर्षाला दोन तीन लक्ष रुपये उत्प-न्नावर सरदारी बेनीमध्ये व राजासारख्या विलासामध्ये राहत असता इतरांच्या हिताकरता साधो रहाणी व अल्पसंतुष्टता यांचे गोडवे गाण्याला व गरिबीमध्ये संतुष्ट राहणाऱ्यांनाच खरे सुख लाभणार आहे असे शाब्दिक सिद्धांत ठोकून देण्याला

फारसे कठिण नाही. सरदारी ऐश्वर्यामध्ये नांदत असतांना बादशहाचा राग होऊन सेनेकावर कित्येक वर्षे वनवासांत घालविण्याची पाळी आली व सर्व संपत्ति, तरुण पत्नी व त्याचा लाडका व छोटा मुलगा यांची रजा घेऊन त्याला वनवासाला जावे लागले व तो वनवास त्याने विचारी पुरुषाला शोभेल अशा धैर्याने आणि शांतवृत्तीने काढला व वनवासामध्ये असतांना देखील आपले लेखन, वाचन व गहन विचार व उदात्त ध्येये हीं सर्व कायम राखलीं म्हणून सेनेकाला तत्कालीन रोमन लोक बराच मान देत तो सर्वस्वी योग्यच होता. परंतु आमच्याकडे बुद्धासारखे तरुण राजपुत्र राज्यैश्वर्य, तरुण पत्नी, नुक्ताच जन्मलेला मुलगा या सर्वांचा निराप घेऊन जेथे तपश्चर्या करण्यास वनवास अपखुशीने स्वीकारून जगाच्या कल्याणाकरतां धर्मसंस्थापना करतात व संपात्त, पुत्र, कांता, या पसाऱ्याच्या मोहाला जन्मांत केव्हांच बळी पडत नाहीत असे महापुरुष फार प्राचीन काळापासून आजपर्यंतही केव्हां केव्हां प्रादुर्भूत होत असल्यामुळे आमच्याकडचे भगवान् बुद्ध, तुकाराम, शंकराचार्य यांच्यासारखे Seekers after God म्हणजे तत्त्वज्ञानी, व ब्रह्माचा शोध लावण्यासाठीं प्रयत्न करणारे थोर पुरुष हे डीन फरारच्या सेनेका सारख्या पाश्चात्य Stoic तत्त्वज्ञान्यांपेक्षा फारच उच्च दर्जाचे आहेत हे कोणाही निःपक्षपाती पाश्चात्याला सुद्धा कबूल करावे लागेल.

सेनेकाच्या पेक्षा एपिक्टेटस (Epictetus) या प्राचीन सत्पुरुषाचे जे चरित्र व बोधवचने डीन फरार याने आपल्या ग्रंथामध्ये सांगितली आहेत तीं बोधवचने सांगण्यासारखा अधिकार एपिक्टेटस या सत्पुरुषाचा होता यांत शंका नाही. एपिक्टेटस हा एक ग्रीक माणूस असून तो एका श्रीमान् रोमन गृहस्थाचा गुलाम होता, व गुलामगिरींतील सर्व दुःखे, कष्ट व हाल त्याने लहानपणापासून अनुभवलेले होते. परंतु त्याच्या धन्याने लहानपणा पासून त्याला शिक्षणाचा लाभ दिला होता. त्यामुळे एपिक्टेटस याला लिहिण्या वाचण्याचा नाद व हौस कायमची जडली होती. तो लहानसा मुलगा असतांनाच त्याच्या धन्याने त्याला एका क्षुल्लक अपराधाबद्दल इतकी भयंकर शिक्षा केली होती कीं त्याचा पाय एका खोड्यांत अडकवून त्याने मुरगळला होता व अशा मुरगळण्याने त्याचे तंगड मोडले व तो जन्माचा लंगडा झालेला होता. पुढे मोठा झालावर त्याच्या धन्याने त्याची विद्वत्ता व

साधुत्व पाहून त्याची गुलामिरींतून मुक्तता केली होती. त्याचा उपदेश ऐकण्याला रोममधील पुष्कळ जिज्ञासूलोक गोळा होत असत. त्याचे Discourses म्हणजे उपदेशपर बोल त्याच्या शिष्यांनी लिहून ठेविले आहेत. व या त्याच्या ग्रंथावरूनच त्याचे नांव अजरामर झालेले आहे. आपल्या कडील तुकाराम, एकनाथ, रामदास वगैरे सत्पुरुषांच्या बोधवचनांप्रमाणेच एपिक्टेटस याची ही बोधवचने आहेत. एपिक्टेटस हा साधुपुरुषाप्रमाणे अल्पसंतुष्ट व निरिच्छ असून एका छोट्या झोंपडीत राहत असे व त्या झोंपडीचे दार तो सदा बाहेर गेला तरी उघडच टाकून जाई. बंद करित नसे. त्याने एकदा रात्री लेखन वाचन नीट व्हावे म्हणून एक पितळेचा दिवा घेतला होता. परंतु तो दिवा एपिक्टेटस हा आपल्या झोंपडींतून कोठे बाहेर भेला असतांना एका चोराने लांबविला. तेव्हा एपिक्टेटसने दुसरा दिवा मातीचाच घेतला व तो म्हणाला की आतां पुन्हा एखादा चोर दिवा चोरण्यास आला तर त्याला पितळेचा दिवा सांपडावयाचाच नाही. ही मातीची पणती दीड दमडीची देखील नसल्यामुळे ती कोणी चोर देखील चोरून नेईल अशी भीति बाळगावयास नको. अशा प्रकारे सर्वस्वी निष्ठाचन अवस्थेमध्ये राहून त्याने आपले सर्व आयुष्य विरक्त सन्याशाप्रमाणे घालविले. अर्थात् सेनेकाच्या बोधवचनांपेक्षा एपिक्टेटसच्या बोधवचनांची योग्यता वाढ्यामध्ये सुद्धा जास्त मानिली जाते यांत आश्चर्य नाही. कारण एपिक्टेटस हा 'बोले तैसा चाले' या कोर्टीतलि सत्पुरुष होता व सेनेका हा केवळ परोपदेशाच्या वेळी पाण्डित्य कसे उत्तम शब्दांनी करावे हे जाणणारा शब्दशुद्धित होता.

तिसरा सत्पुरुष मार्कस ऑरेलियस हा होय. हा तर खुद्द रोमन साम्राज्याचा एक बादशहा होता. परंतु बादशहा असून देखील तो एक मोठा सत्पुरुष होता अशी त्याची ख्याति आहे. आपल्याकडे ज्याप्रमाणे पूर्वी जनकासारखे महाज्ञानी असे राजघराण्यांत देखील पुरुष असत व त्यांना राजर्षि अशी संज्ञा असे त्या प्रकारचाच मार्कस ऑरेलियस हा एक राजघराण्यांतिल पुरुष असून देखील मोठा देवमाणूस होता अशी इतिहासामध्ये त्याची चिरंतन कीर्ति होऊन गेलेली आहे. मार्कस ऑरेलियसची बोधवचने त्याच्या Meditations नांवाच्या ग्रंथामध्ये आहेत. बादशहा असून देखील असे

सत्पुरुष असलेले सज्जन या जगामध्ये फारच थोडे झालेले आहेत. रोमन साम्राज्य म्हणजे विस्तीर्ण साम्राज्य होते व रोमन बादशहांची सत्ता देखील अचाट असे. शिवाय रोमन बादशहांमध्ये केवस कॅलिंगुला, नीरो, ओघो, अशा प्रकारचे अत्यंत निर्दय, व्यसनी, दुष्ट, अन्यायी व नीच मनोवृत्तीचे जुलमी बादशहा अनेक होऊन गेले. त्याच रोमन बादशाही घराण्यामध्ये मार्कस औरेलियस याच्यासारखा सत्पुरुष निर्माण झाला हे एक मोठे आश्चर्यच समजले जाते. नुसता Meditations या नांवाचा एक बोधप्रद वचनार्नी भरलेला ग्रंथ तयार केला एवढीच महती मार्कस औरेलियसची असती तर ती फारशी स्पृहणीय अशी कोणास वाटली नसती. परंतु नुसते शाब्दिक पाण्डित्य न करता त्याप्रमाणे शुद्ध आचरण व न्यायीपणाचे वर्तन ही या मार्कस औरेलियस बादशहाकडून घडली म्हणून त्याची महती विशेष आहे. जेलच्या लायब्रररिंतून जेलच्या कोठडीमध्ये वाचण्याला Seekers after God सारखा ग्रंथ किंवा Imitations of Christ सारखा ग्रंथ मिळाले, किंवा रवीन्द्रनाथ टागोर यांचे 'सावन' या पुस्तकासारखे पुस्तक मिळाले अजर. गीतारहस्यासारख्या ग्रंथातील एखादे प्रकरण वाचित असले म्हणजे आपण जेलमध्ये नसून एखाद्या आश्रमांतच आहो असा क्षणभर भास होई. परंतु "पांचवी वाला हौदपर पानीकु चलो" अशी वॉर्डरची दुरुन येणारी आरोळी ऐकू आली म्हणजे हा भास लयास जाऊन, थार्लिपाट घेऊन चला किंवा फर्मावलेली वर्दी म्हणजे तयार केलेले सुताचे कुकडे बरोबर वजनाचे झाले आहेत की नाही हे पहाण्या करता तागडीत घालण्यास आणा असा हुकूम कार्नी पडला म्हणजे वाचनाने उपास्थित झालेले कल्पनासाम्राज्य विरघळून जाऊन जेलच्या भोंवतालच्या त्या भेसूर दगडी भिती पुन्हा ढोळ्यांपुढे उभ्या राहत व वस्तुरिथतीचे खडतर स्वरूप कसे आहे त्याची आठवण करून देते.

Equality या नांवाची एक गोष्ट किंवा कादंबरी येरवडा जेलच्या युरो-पियन वार्डीतील लायब्ररीमध्ये आहे. Equality समता ही कादंबरी आमच्या सेपरेटच्या आवारातील बहुतेक सर्व राजकीय व सुशिक्षित कैद्यांनी एक एकदा तरी वाचून काढलेली आहे. Socialist म्हणजे समाजमतवादी या नांवाचा जो एक समान हक्कासाठी झगडणारा पंथ अलीकडे सर्व पाश्चात्य देशांमध्ये

प्रामुख्याने पुढे आलेला आहे त्या पंथाच्या विचारांचा प्रसार करण्यासाठी जे अनेक ग्रंथ लिहिले जातात त्यांपैकी Equality हा एक चांगला ग्रंथ आहे. अर्थात् कल्पित कादंबरीच्या स्वरूपाने लिहिलेला हा ग्रंथ आहे. व समाजामध्ये सारखी सुखे व सारख्या सोयी गैरसोयी समाजातील सर्व व्यक्तींना कशा मिळतील याबद्दलची एक काल्पनिक समाजव्यवस्था ठरवून ती प्रत्यक्ष अम्मलामध्ये कशी आणता येईल हे या गोष्टीत दाखविले आहे. गोष्ट किंवा संविधानक असं या पुस्तकांत फारसे नाहीच. सध्याच्या युगातील एक माणूस काही चमत्कारिक औषध घेऊन झोपी गेला किंवा मेल्यासारखा पडला तो २३५० साली पुन्हा भानावर आला व नंतर तो तेव्हांच्या अमेरिकेतील सृष्टीकडे व समाजव्यवस्थेकडे पाहू लागला तेव्हा त्याला प्रथम भावावल्यासारखे झाले व अनेक गोष्टींचा त्याला उमजच पडेना. मग त्याच्या जवळच्या एका माणसाने बदलेलल्या समाजव्यवस्थेचा त्याला हलके हलके माहिती सांगण्यास सुरवात केली व १९००-१९२० च्या सुमारास अमेरिकेतील समाजव्यवस्था व राभ्यव्यवस्था कोणत्या प्रकारची होती हे त्या २३५० च्या सुक्षिक्षित गृहस्थास इतिहासाच्या अव्ययनावरून चांगले माहित असल्यामुळे तो १९०० सालच्या सुमाराचे समाजव्यवस्थेतील प्रकार कशा प्रकारचे असत त्यांच्याशी तुलनात्मक दृष्टीने २३५० सालांतील अत्यंत सुधारलेले प्रकार पडताळून पाहून नंतर त्या प्रकारांमधील साम्य व भेद या जुन्या पुराण्या १९०० सालच्या सुमारास झोपी गेलेल्या अडाणी माणसास समजावून सांगे. १९०० साली झोपी गेलेला माणूस हा या काळचा चांगला जाणता, सुशिक्षित, विद्वान व धनाढ्य माणूस होता, परंतु तो १९१० साली बेशुद्ध होऊन एकदम २३५० साली देहभानावर आल्यामुळे मध्यंतरी ३००१४०० वर्षांमध्ये अमेरिकेत घडून आलेल्या स्थित्यंतराचे व शास्त्रीय शोधांचे त्याला काडीमात्र ज्ञान नसल्यामुळे १९००-१९१० या सालांतला जाणता व विद्वान आणि धनाढ्य असा अमेरिकन गृहस्थ त्याच देशामध्ये २३५० साली अगदी अडाणी, वेडगळ आणि कीव करण्यासारखा अप्रबुद्ध असा ठरला. १९१०-११ च्या सुमारास चमत्कारिक रसायन किंवा औषध प्याल्यामुळे जो हा अमेरिकन बेशुद्ध होऊन झोपी गेला तो त्याच्या खोलीत जेथे त्याच्या इस्टेटीचे कगदपत्र, बँकवुके सरकारी

कर्जाचे बॉण्ड (रोखे) वगैरे ठेवण्याची त्याची मजबूत तिजोरी असे त्या तिजोरी (Safe) च्या जवळ आपल्या खोलीत निजलेला होता, व त्याचे घर पुढे त्या खोलीवर पडल्यामुळे तो जशाचा तसा त्या कोठडीत शाबूत गाडला गेला होता. पुढे २३५० साली तेव्हाच्या लोकांनी काही कारणाकरिता ती जागा उकरली तेव्हां हे ३५० वर्षापूर्वी हे निद्रिस्त झालेले अडाणी मुनि त्यांना या क्षयनगृहांत सांगडले. तेव्हां जागे झाल्याबरोबर त्याला १९९०-१९ साली बंद वलेली आपली सेफ जागच्या जागे आहे की नाही हे पाहण्याची आठवण झाली. व ती जागच्याजागी आहे असे पाहून त्याला मोठा हर्ष झाला. कारण त्या सेफमध्ये १०-२० लक्ष रुपयांचे सरकारी बॉण्डस होते, व शेअर सर्टिफिकेटे, डिबेंचर्स कागदी नोटांची भंडोळी व पुढकी त्याने मोठी जपून त्या सेफमध्ये ठेविली होती. सेफच्या किल्ल्याहि त्याने सेफजवळ एका कपाटांत ठेविल्या होत्या. तेव्हा सेफ उघडून त्याने ती नोटांची पुढकी काढली व २३५० सालच्या माणसाला तो म्हणाला, “ ही पहा २०-२५ लक्ष रुपयांची माझी इस्टेट जशीच्या तशीच आहे. ” त्याचे हे उद्गार ऐकून २३५० चा माणूस आश्चर्यचकित झाला. त्याने ते कागद पाहिले व तो म्हणाला “ इतिहासावरून खासगी इस्टेटी ३००-४०० वर्षापूर्वी असत व त्या इस्टेटी दाखविण्याचे छापील कागद असत व त्यांच्या किमतीचे आंकडे कागदावर छापून ठेवीत अशा प्रकारची अडाणी व रानटी प्रकारची संपत्तीची काही व्यवस्था पूर्वी असे हे मला माहीती आहे. परंतु पूर्वीच हे कागदपत्र आतां कोठे म्युझियममध्ये व प्राचीन व पुराणवस्तुसंशोधक मंडळाच्या कार्यालयांत ठेविलेले आळतात. कारण हल्ली “ खासगी इस्टेट ” या शब्दांना अर्थच नाही व कागदी नोटांच्या पुढक्यांनी संपत्ती मोजावयाची व रक्षण करावयाची हा पूर्वीचा अडाणीपणाचा मार्गही आतां कुचकामाचा म्हणून नष्ट झालेला असून आतां आम्हांला असल्या अडाणीपणाच्या उपायांची जरूरीही नाही. ”

२३५० सालच्या माणसाचे हे भाषण ऐकून १९९० सालचा माणूस वेळ्यासारखा इकडे तिकडे पाहू लागला व त्याला या भव्या शतकांतल्या माणसाच्या बोलण्याचा अर्थच कळेना, व तसे त्याने त्याला उघड रीतीने सांगितले. १९५० सालचा माणूस १९९०-१५ सालच्या माणसाची उडा-

सेली ही त्रेधा पाहून जरा आश्चर्यचकित झाला. १९१०-१५ सालच्या माणसाला २३५० सालामधील साध्या गोष्टी देखील कटू नथेत याचें त्याला आश्चर्य वाटलें व १९१०-१५ सालच्या माणसाची कीवच करावी, असे त्याच्या मनानें घेतलें. मग २३५० सालच्या माणसाने त्या काळची सुधारलेली समाजव्यवस्था १९१० च्या माणसाला बराच वेळ समजावून सांगितली. तेव्हां १९१० च्या माणसाच्या डोक्यामध्ये कांहीं थोडा प्रकाश पडूं लागला. मग आपण खरोखरच एका मागासलेल्या काळामध्ये जन्मलेले असून नवीन ३००।४०० वर्षांमध्ये झालेल्या अपरिमित सुधारणा नटि मुकाटयाने समजावून घ्याव्या असा विचार करून तो २३५० सालच्या सुधारलेल्या माणसाबरोबर त्या काळचें बदललेले जग पहावयास निघाला. तेव्हां १९१० व २३५० या निरनिराळ्या युगांतील माणसांचा साधारण संवाद झाला तो पुढें दिलेल्या स्वरूपाचा होता.

२३५० च्या माणसाला १९१० चा माणूस अनेक नवीन नवीन प्रकार व गोष्टी पाहून सवाल करी व २३५० चा माणूस त्यांची समर्पक उत्तरे देई. तो संवाद म्हणजे विसाव्या शतकाचा चोविसाव्या शतकाबरोबर झालेला संवाद असेच समजून पुढीलप्रमाणें तो आम्ही देतो.

१९१० म्हणालाः—तुमच्या या नवीन व्यवस्थेमध्ये लष्कर, आरमार व फौज, तोफा, लडाऊ जहाजे, किल्लेछोट, दारूगोळा वगैरे युद्धाची व्यवस्था कोणत्या प्रकारची आहे ?

२३५० याला हा प्रश्न ऐकून आश्चर्यच वाटले. मग थोडा विचार करून तो म्हणालाः—हां ! हां ! समजलों. तुमच्या त्या काळीं वारंवार भाडणें होऊन युद्धें होत असत; नाहीं का ? हो ! एका देशाने दुसऱ्या देशाशीं भांडावयाचें व भाडणें विकोपास गेलें कीं, एकाने आपल्या देशातील दहा वीस लाख तरुण जवान शिपाई गडी प्राणघातक अशीं भयंकर आयुधें देऊन त्या दुसऱ्या देशावर पाठवावयाचे व त्या दुसऱ्या देशानेही पगार देऊन जीव देण्याचेण्यास तयार असे केलेले आपले दहा वीस लक्ष नोकर तशाच प्रकारचीं प्राणघातक यंत्रें बरोबर देऊन भैदानावर लभे करावयाचे व या १०।२० लक्ष लोकांनीं एकमेकांचे खासगी बाबतीत कांहीं एक वैर नसताना देखील एकमेकांचे जीव घ्यावयाचे व ज्या देशाचे जास्त लोक मरतील त्याचा पराभव झाला असे समजावयाचे अशा प्रकारची रानटी व मनुष्यत्वास काळिमा लावणारी एक शक्ति तुमच्या काळीं

प्रचलित होती; परंतु आतां आफ्रिका खंडामध्ये कांहीं रानटी लोक अशा तऱ्हेने एकमेकांचे जीव घेऊन खेरखोटे ठरवितात. परंतु सुधारलेल्या देशामध्ये ही जुनाट, रानटी पद्धति आतां त्याज्य ठरल्यामुळे फौज, दारूगोळा वगैरे तुमच्या काळचे रानटी प्रकार कोट्यावधि रुपये खर्च करून जय्यत तयार ठेवण्याचे कारण आतां उरले नाही. पुराणवस्तुसंप्रहामध्ये तुमच्या काळच्या हत्यारांचे नमुने न्यू यॉर्क, शिकागो वगैरे शहरांनी मोठमोठ्या भव्य आवारांमध्ये ठेविलेले आहेत. आमच्या युनिव्हर्सिटींतील विद्यार्थ्यांना इतिहासाचे अध्ययन चालू असतांना ही जुनी शस्त्रास्त्रे व यंत्रे गतकालांतील रानटी प्रकारांचे नमुने व वस्तुपाठ म्हणून दाखविण्यांत येतात. इल्लीं सर्व सुधारलेल्या राष्ट्रांची एकजुट झालेली असून कोणी मागसलेले रानटी राष्ट्र दंगा करील अथवा ४५ शे वर्षांपूर्वीप्रमाणे माणसे मारण्याचा उद्योग करील तर त्याच्यावर इतर सुधारलेलीं राष्ट्रे बहिष्कार घालतात आणि अग्निप्रेरक अत्र अशा भांडखोर देशावर पाठविण्याची त्याला इशारत दिली की, दंगखोर अडाणी राष्ट्र गप्प बसते.

१९१०:—हे अग्निप्रेरक यंत्र म्हणजे काय ?

२३५०:—सर्व सुधारलेल्या देशांनी मोठमोठी लष्करे व आरमार मोडून एक मोठे अग्निप्रेरक यंत्र तयार करून ठेविले आहे. बहुधा त्याचा उपयोगच करावा लागत नाही. परंतु वेळच पडला व अडाणी व रानटी लोक अविचार करून जर एकमेकांचे जीव घेण्यास उद्युक्त झाले तर या अग्निप्रेरक अस्त्राचा उपयोग सुधारलेलीं सर्व राष्ट्रे एकमताने करतात. सुधारलेलीं राष्ट्रे किंवा देश हे आपापसांत आतां कधी लढत नाहीत.

१९१०:—बरं! ते असो पण तुमची शिक्षणपद्धति कशी काय आहे ?

२३५०:—ती फारच सुधारण्यांत आलेली आहे. सध्यांची शिक्षणपद्धति तुम्हाला घड कळणार सुद्धा नाही. माणसाच्या मेंदूचा एकेक विवक्षित भाग एकेका निरनिराळ्या विषयांचे ग्रहण करतो असा पूर्ण शोध लागला असल्यामुळे सध्या ज्या माणसाला ज्या विवक्षित विषयाचा अभ्यास करावयाचा असेल त्या विषयाचे ज्ञान मेंदूच्या ज्या विवक्षित भागां साठविले जाते त्या जागी विद्वच्छक्तीने एका प्रकारचे इंजेक्शन दिले की तो मनुष्य इच्छित विषयांत पारंगत होतो. वैद्यविद्याविशारद व्हावयाचे असेल तर वैद्यविद्येचे ज्ञान मेंदूच्या ज्या विवक्षित भागामध्ये साठविले जाते त्या मेंदूच्या भागावर ऑपरेशन किंवा इंजेक्शन

केले म्हणजे तो वैद्यविद्याविशारद बनतो. पूर्वी दहादहा बाराबारा वर्षे तुमच्या कार्की शेंकडो पुस्तके विकत घेऊन व पढ करून तुम्ही जितके ज्ञान भोव्या कष्टाने मिळवीत होता त्याच्या चौपट ज्ञान या एका इलेक्ट्रिक ऑपरेशनने एका क्षणात कोणाही माणसाला प्राप्त करून देता येते.

१९१०: - म्हणजे आतां प्रोफेसर, युनिव्हर्सिटीया यांची कांहीं जरूरीच नाही वाटते ?

२३५०:—छे! आतां तो अडाणीपणाचा सर्व खटाटोप बंद झाला.

१९१०:—बरे! प्रवाशाचीं तुमचीं साधने कोणतीं आहेत. आमच्या वेळीं तासाला ५०।६० मैल चालणाऱ्या आगगाऱ्या, व तासाला १०० मैल हवेतून जलद धांवणारीं विमाने होती! आतां तुम्ही प्रवास कसा करता? तेव्हां आम्ही अमेरिकेंतून इंग्लंड किंवा जर्मनीला सात दिवसांत जात होतो.

२३५०:—हां! समजलों! तुमचीं तीं गलबते आणि आगगाऱ्या! कोण यातयात, आणि त्रास! ते आगगाऱ्यांचे रस्ते बांधा, ते उभे तयार करा आणि गलबते बांधा! शिवाय प्रवास करतांना कोण दगदग आणि त्रास तुमच्या वेळीं होई? ते जुने प्रकार आतां सगळे रद्दी ठरले आहेत. आतां फक्त एक एलेव्हेटर elevator व एक Depressor म्हणजे एक ऊर्ध्वगामी व एक अधोगामी असे दोन दांडे असले की, पृथ्वीवरील वाटेला त्या ठिकाणाहून वाटेला त्या ठिकाणीं आम्ही २४ तासांत जाऊं शकतो.

१९१०:—म्हणजे २४ तासांत सध्या पृथ्वीप्रदक्षिणा करता येते!

हो त्यांत काय आश्चर्य? हें पहा माझे प्रवासयंत्र, असे म्हणून त्याने एका यंत्राची सर्व रचना १९१० सालच्या अडाणी माणसाला समजावून दिली.

या प्रवासयंत्राच्या एका १०५ चौरस फूट अशा जागेत मनुष्य बसला व त्याने ऊर्ध्वगामी दांडा दाबला की, ते यंत्र हवेत उंच उडत उडत ठरलेल्या उंचीपर्यंत वर जाई व जितक्या वेळेचा प्रवास करावयाचा असेल तितक्या वेळेपर्यंत अंतराळांत लोंबत राहून मग अधोगामी दांडा दाबला की, ते खाली येई. अर्थात् इतक्या वेळांत पृथ्वी जितकी धांवते (वाटोळी फिरतांना) तितक्या अंतराचा प्रवास त्या प्रवासयंत्रातील माणसाना करता येई. पृथ्वी २४ तासांत आपल्या आसामोवती फिरते. पृथ्वीचा परिघ जवळ जवळ २४ हजार मैल आहे. म्हणजे तासाला हजार मैल पृथ्वी चालते. त्याच हिशे-

बांने प्रवासयंत्र पृथ्वीवरून उड्डाण करून आकाशांत एक तास स्थिर केले म्हणजे पृथ्वीच्या वातावरणापलीकडे उंच नेऊन उभे केले व एक तासाने ते पुन्हा खाली आणले कीं, मूळ स्थानापासून एक हजार मैल अंतरावर हे यंत्र जाऊन उतरू शके. अशा प्रकारे पृथ्वीतलावरून आपण न धांवतां पृथ्वीच्या धांवण्याचा उपयोग आपल्या स्थलांतराकरतां करून घ्यावयाचा अशा अजब युक्ति २३५० सालीं अमेरिकेमध्ये आस्तित्वांत आलेली होती किंवा (आलेली भसेल.)

हे सर्व नवीन नवीन प्रकार पाहून १९१० सालचा माणूस फारच चकित झाला व आपण व्यर्थ १९०० सारख्या रानटी व अडार्णी काळीं जन्मास आलों असे म्हणून तो आपल्याच मनार्शी अत्यंत खर्जील झाला. तरी इतर कांहीं गोष्टी देखील या २३५० सालच्या समाजव्यवस्थेत फारच चमत्कारिक अशा भासूं लागल्यामुळे त्याच्याने त्यांचा खुलासा विचारल्याशिवाय राहव-लेच नाहीं. मग तो आपल्या नव्या मित्रास म्हणाला “ तुमच्या येथे कांहीं कौटुंबिक व्यवस्था दिसत नाहीं. बायका मुले वगैरेची या तुमच्या समाजामध्ये काय व्यवस्था आहे ? ”

२३५० म्हणाला “ कौटुंबिक अशी व्यवस्था ज्याला तुमच्या काळांतल लोक मानीत असत तसा कवळ खाद्यगी सुखाचा सध्या कांहींच निराळा प्रकार राहिलेला नाहीं. सगळा समाज हेच एक कुटुम्ब असे आतां मानण्यांत येते. “ वसुधैव कुटुम्बकं ” अशा तुमच्या काळीं केवळ कविकल्पना मानण्यांत येत असत. परंतु लहान घरांमध्ये राहणारीं माणसें हे एक कुटुम्ब अशी समाजाच्या हितास विघातक आणि समाजाचे लहान लहान परस्परविरोधी तुकडे तुकडे करणारी जुनां व टाकाऊ पद्धति आतां नष्ट होऊन एका न्यूर्यॉर्क किंवा शिकागो या शहराचा जो कॅम्प्यून (समाज) तोच एक कौटुंबिक घटक असा मानण्यांत येतो. तुमच्या समाजव्यवस्थेमध्ये एका माणसाने एका स्त्रीशीं जन्माचा संबंध जोडून प्रजात्पादन करावयाचे व या दोन माणसांच्या मुलांनी त्या आईबापांबरोबर एकत्र राहून या एक एकत्र राहणाऱ्या मनुष्यप्राण्यांच्या समुदायाला “ कुटुम्ब ” (family) असे नांव द्यावयाचे अशी तुमची रीत होती. पण या व्यवस्थेमुळे खासगा घर, खासगी एका कुटुम्बाच्याच मालकीच्या जमिनी, घरे, बंगले शेतवाड्या असा अन्यायाचा प्रकार होऊन

एक कुटुम्ब अनेक इतर कुटुम्बांशी भांडे व यामुळे “कोटें” अशी ज्याला खंजा होती तेथे इस्ट्रीसंबंधी वाद चालत व शुष्क वाद भांडणारे भाडोत्री बॅरिस्टर व कायदेपंडित तुमच्या काळी असत. तो सर्व त्रासदायक व अन्यामूलक प्रकार आतां बंद झालेला आहे. वाटेल त्या स्त्रीपुरुषाला वाटेल त्या बयोमर्यादेपर्यंत प्रजोत्पादन करण्याची मोकळीक पूर्वी असे. त्यामुळे टाफाऊ प्रजा व रोगी मुले अतोनात जन्मास येऊन मरत व कित्येक जगती तरी ती जन्मभर रोगी व पंगु अशीच रडतकडत जगत असत. आतां फक्त २५ ते ३५ वर्षांच्या दरम्यान जे स्त्री पुरुष समाजांत असतील त्यांनी आयुष्यांत फक्त दहावर्षे पर्यंतच प्रजोत्पादनाचा व्यवसाय करावयाचा असतो. समाजातील म्हातारे व ज्ञानवृद्ध असे डॉक्टर २५ ते ३५ अशा समाजांतिल स्त्रीपुरुषांची कसो-झीने प्रकृति तपासून ताफ्याच्या भरामध्ये असलेल्या या पास झालेल्या स्त्रीपुरुषांपैकी ज्या स्त्रीपुरुषांना एकमेकांबरोबर जितक्या दिवस राहणे पसंन असेल ती मुदत म्हणजे कर्मांत कमी निदान ३ व फार तर अति म्हणजे दहा वर्षांची ठरवून एकत्र राहू देता येते. ही जोडणी इतर समाजापासून सुप्रजाजननकार्यालयामध्ये निराळी राहतात. अशा जोडण्यांपासून जीं मुले होतात तीं समाजाची व्यवस्था पाहण्याच्या पंच-कमेटीच्या हवाली करण्यांत येतात, व शिशुसांगोपनकार्यालय म्हणून समाजाचे जे एक मोठे मंदिर किंवा आश्रम आहे त्या ठिकाणी हीं मुले योग्य प्रकारे वाढविण्यांत येतात. सध्याच्या पद्धतीप्रमाणे जन्मलेलीं मुले लहानपणीं फारच थोडीं मरतात. सर्व मुले निरोगी व धर्तीकरीं अशीं जन्मात येत असल्यामुळे हजारत एखादे तीन वर्षांच्या आत मरते. बाकी पांच वर्षांचीं मुले झाल्या-नंतर पन्नासाव्या वर्षापर्यंत अपघाताने मृत्यु आल्यासच कोणी मरते. बाकी पांच वर्षांच्या बयापासून पन्नाशी उलटपर्यंत कोणी स्त्रीपुरुष आमच्यांत मरत नाही.

१९१० सालचा माणूस म्हणाला:—बरे ! दहा वर्षे किंवा तीन वर्षेपर्यंत केवळ प्रजोत्पादनासाठीं एकत्र राहणारीं जोडणीं हीं कोठे राहतात ?

२३५० चा माणूस: या जोडण्यांकरतां निराळे आश्रम बांधून दिलेले आहेत. ते समाजाच्या खर्चानेच चालतात. त्या आश्रमांना सुप्रजाजनन आश्रम असे नांव आहे. आमच्या समाजाच्या मालकीच्याच सर्व संस्था

असतात. सर्व घरे, सर्व जमीन, व घरांतिल सर्व सामान सुमान हे समाजाच्याच मालकीचे असते. खाण्यापिण्याचे भिन्नस तुमच्यासारखे सतरा पंधरा आम्हाला लागत नाही. कपडेदेखील अगदी थोडे. ते समाजाच्याच स्वार्थाने व व्यवस्थेने सर्वांना सारखे वेळच्या वेळी मिळतात.

१९१० सालचा माणूस:—हो; हल्लीं तुम्हीं खातां काय ? मलाही फार भूक लागली आहे. मला कांहीं खावला पाहिजे.

२२५० चा माणूस:—हो ! ते मी अगदींच विसरलों. १९१० सालच्या सुमारास व २२५० सालापर्यंत सुधारलेले अमेरिकन लोक देखील दिवसांतून ४।५ वेळा नानाप्रकारचे पदार्थ वच्चे घेऊन ते प्रत्येकाच्या घरीं विस्तवावर किंवा गॅसच्या उष्णतेनें उकडून, शिजवून, नंतर तोंडांतून पोटांत कोर्बात असें मला इतिहासज्ञान आहे. आतां इतका खटाटोप कोण करीत बसतो ? तुम्ही ज्याला ख षे, पिणे म्हणतां तसे सध्या कांहीं राहिले नाही. खाणे, पिणे हे सर्रासची “व्हायटालिटी” (जोम) कायम ठेवण्याला जरूर होते. तेव्हां सध्या Vitality-Injection म्हणून एक प्रकार आहे तो एकदां केला कीं कांहींना सहा महिनेपर्यंत व कांहींना वर्षपर्यंत थकवा वाटत नाही. Vitality-Serum म्हणजे जीवनशक्तीच्या मूलभूत तत्त्वाचा अर्क किंवा रस घेऊन त्याचा एकाद्याला Extra-Strong Dose म्हणजे भरपूर असा डोस टांचून दिला कीं कांहीं कांहीं माणसांना तर तीन तीन वर्षेपर्यंत दुसरे इंजेक्शन लागत नाही. किंवा त्याला थकवा वाटत नाही. आतां कांहीं लोक अद्यापि तोंडांतून अन्नरसही पोटांत घेतात. पण हे आमच्यातील मागसलेले व डिप्रेस्ड क्लासेसचे असेच लोक समजले जातात. त्यांच्यासाठीं Scientific food Essentials तयार करून तीं त्यांच्या तोंडांत नळीने ओतलीं कीं त्यांना एक आठवडा-भर पुन्हा कांहीं खावेसे वाटत नाही. बरे तुम्हाला वर्ष दोन वर्षे टिकणारे Vitality Serum चे इंजेक्शन पाहिजे कीं food Essentials चा एक स्ट्रॉंग डोस पाहिजे ?

१९१० चा माणूस हे सर्व प्रवचन ऐकून कुंठितच झाला. त्याला सडकून भूक लागली होती. तेव्हां तो काकुळतीस येऊन म्हणाला “मला फार भूक लागली आहे. मला चांगले भरपूर जेवण पाहिजे. दिवसांतून निदान तिनदां तरी मला खावला पाहिजे”

२३५० चा माणूस:—दिवसांतून तिनदां खाणार! माकडे तर सर्व दिवस-भर खात असतात! असा रानटी माणसांचा प्रकार आतां कोण चाळू देणार! चला माझा बरोबर म्हणजे स्टेट ऑफिस मध्ये तुमचे नवीन नागरिक म्हणून नांव नोंदून तुम्हाला Vitality Bureau जीवन संरक्षक कार्यालयांत नेऊन तुम्हाला फक्त आठ दिवस टिकगारें Food Essentials चें जेवण देतो. पण मग तुम्हाला आमच्या Depressed Class च्या म्हणजे मागसलेल्या वर्गाच्या “लोकेशन” (वसतिस्थान) मध्ये राहावें लागेल.

१९१० म्हणाला:—मला कोठेही राहण्यास सांगा. पण मला आधीं पोटभर जेवायला घाला. तुमच्या या नवीन जगांत मला धड खायला मिळेल असे दिसत नाही.

परंतु मूक लागल्यामुळे तो आपल्या नवीन सोबत्याबरोबर गेला व एका मोठ्या इमारतींत त्याला Food Essentials चा म्हणजे अन्नरसाचा एक डोझ पाजण्यांत आला. अन्नरस न म्हणतां त्या द्रव्याला अत्यंत आवश्यक असे अन्नसत्व म्हटलें तरी चालेल. अर्थात् या पेयाला चव त्रिव काहीं एक नव्हती. अन्नसत्त्वाचा डोझ प्याल्यानंतर १९१० सालचा माणूस चांगला ताजातवाना झाला. मग त्याला एका मोठ्या ऑफिसांत नेऊन त्याचें नांव नोंदण्यांत आलें व स्टेटच्या हिशेबखात्यांत त्याच्या नांवचें एक खाते निराळें टाकण्यांत आलें. त्याला एक बिल्ला मिळाला व एक Identification Ticket म्हणजे ओळखीचा दाखला देण्यांत आला, व त्याला, एन्जीनीयरचें काम येत असल्यामुळे एका यांत्रिक खात्यांत काम करण्यासाठीं त्याची नेमणूक होऊन एका मोठ्या इमारतींत एक खोली त्यास राहण्यास मिळाली. तो आतां निरनिराळ्या माणसांकडे लक्ष पूर्वेक पाहू लागला तों प्रत्येकाच्या गळ्यांत एक एक नंबराचा बिल्ला होता. या नवीन संस्थानांत खानेपुमारी कधींच करावी लागत नाही. कारण सर्व नागरिकांची नोंद दररोज संस्थानच्या वरीष्ठ कचेरींत होतच असते. कोणी मेला म्हणजे तो इसम मेला असे त्याच्या नंबरावर लिहिण्यांत येतें. व त्याचा नंबर कमी करण्यांत येतो. २३५० सालची ही समाजव्यवस्था पाहून १९१० चा माणूस भांबावून गेला व या सुधारलेल्या समाजामध्ये आपल्याला कांहीं सुखाने रहाता येण्यासारखें नाही व या नंबर-

वारीने ठरविलेल्या यांत्रिक राहणीपेक्षां मरण पुरवले असे वाटून १९१० च्या माणसाने एक दिवस विषाचा एक चांगला डोस घेऊन जीव दिला. परंतु ही समाजव्यवस्था १९१० च्या अन्यायमूलक व्यवस्थेपेक्षा उत्तम आहे यांत शंका नाही, असे त्याने आपले स्पष्ट मत जीव देण्यापूर्वी लिहून ठेविले व ते आपल्या मित्रांना आगाऊ कळविले, Equality या ग्रंथाचा लिहिण्याचा श्लोक ज्या प्रकारचा आहे त्या प्रकाराला धरून वरील संक्षिप्त हर्किकत आम्ही लिहिली आहे. अर्थात् केवळ स्मरणशक्तीवरच मदार ठेऊन आम्ही हे लिहीत असल्यामुळे अक्षरशः एखाद्या प्रकरणाचा सारांश आम्ही वर गोंविला आहे असे मात्र कोणी समजू नये. Equality समन्याय हा ग्रंथ अर्थात् विचारशक्तीला मोठी चालना देणारा (Thought provoking) आहे याबद्दल शंका नाही. एका विवाक्षित समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला सारखे सुख, सारखे अन्नवस्त्र, व सर्व बाबतीत सारखी वागणूक मिळावी हे म्हणणे सरळ व न्यायाचे दिसते. परंतु प्रत्यक्ष व्यवहारामध्ये असा एखादा लढानसा समाज अस्तित्वात आणता येईल की काय ? हा प्रश्न आहे. असे प्रयोग कित्येक मोठमोठ्या सौशालिस्टांनी केले. परंतु ते यशस्वी झाले नाहीत. तथापि हे प्रयत्न केव्हाही यशस्वी होणार नाहीत असे मानण्याचे कारण नाही. कदाचित् १०००१५०० वर्षांनी असा काळ येईल की श्रीमान गरिब हा भेदभाव नष्ट होऊन समाजातील सर्व चीजवस्त ही एकंदर समाजाच्या मालकीची ठरवून समाजाच्या नियंत्रणांनी प्रत्येक माणसाला सारखे वागवावयाचे व सर्व माणसांच्या भेहेनतीने जे जे काम होईल व जे जे द्रव्य किंवा जे जे जिनस निर्माण होतील ते ते सर्व समाजाच्या मालकीचे ठरवून व उत्पन्न होणारे धान्य, दाणागोटा, जिनसा या सर्व समाजाच्या संयुक्त मालकीच्या होत व कोणालाही जरूरीपेक्षा जास्त द्रव्य, जिनसा किंवा चीजवस्त साठवू द्यावयाची नाही व कोणत्याही पदार्थावर किंवा स्थावर जंगम इस्टेटी वर कोणाचा खासगी मालकीहक्क नाही अशी व्यवस्था अमलांत आली तर हल्लींची संपत्तीच्या बाबतीत दिसून येणारी विषमता नष्ट होऊन समनतेचे साम्राज्य तेवढ्या लढानशा समाजावर वसेल अशी कल्पना करण्यास हरकत नाही. परंतु लढान लढान शहरांच्या अशा समाजांना पूर्ण स्वतंत्रतेचे हक्क पाहिजेत. लाख पन्नास हजार वस्तीच्या शहरांमध्ये असे एक पूर्ण समान हक्कांचे एखादे नमुनेदार “ रिपब्लिक ” म्हणजे प्रजासत्ताक संस्थान त्यास-

ल्यास काहीं दिवस किंवा काहीं काळपर्यंत तरी नमुनेदार अशी एक समान हक्कांची सामाजिक संस्था म्हणून समानतेच्या तत्त्वावर ते चालविता येईल. परंतु अवाढव्य देश व प्रांत यांचे एक बलाढ्य राज्य किंवा साम्राज्य अशी लष्करी बलाच्या जोरावर जेथे राज्यघटना उभारलेली असते अशा देशांमध्ये समानतेचे साम्राज्य बसणे शक्य नाही. Equality या ग्रंथाच्या वाचनाने जे विचार सुचले ते अशा प्रकारे थोडक्यांत नमूद केले आहेत. Equality या पुस्तकातील विचारसरणी सविस्तर समजावून सांगायची झाल्यास २००।३०० पृष्ठांचे एक स्वतंत्र पुस्तकच लिहून छापवे लागेल. परंतु इतक्या भानगर्डीत पडण्याचा साध्यां तरी आमचा विचार नाही.

Equality या पुस्तकासारखेच दुसरे एक विचारशक्तीला चालना देणारे पुस्तक म्हणजे Modern Marriage या नांवाचा लहानसा ग्रंथ होय. Equality या ग्रंथातील विचारांतके Modern Marriage (आधुनिक विवाहपद्धति) या पुस्तकातील विचार गहन नाहीत, परंतु आधुनिक विवाहपद्धतीबद्दल म्हणजे अर्थात इंग्लंड वगैरे पाश्चात्य देशांतील विवाहपद्धतीबद्दल पुष्कळच महत्त्वाच्या गोष्टी या पुस्तकामध्ये नमूद केलेल्या आहेत. अर्थात ईंग्लंडी या ग्रंथातील विचारसरणीबद्दल सेपरेटमधील आम्ही बहुतेक सुशिक्षित कैदी सायंकाळी फिरण्याच्या वेळेला मोकळेपणाने वादविवाद करीत असू. फिरावयाची वेळ हे शब्द ऐकून वाचकांस थोडे आश्चर्य वाटेल. म्हणून त्याचा थोडा अर्थ सांगितला पाहिजे. सप्तमजुरी असली तरी ज्यांना केवळ सूत काढण्यासारखे बैठे काम करावे लागते अशा कैद्यांना पाय मोकळे करण्याची सांधे फारशी मिळत नाही. साध्या कैद्यांना तर नुसते कोठडीत बसून रहावयाचे अडल्यामुळे त्यांना तर काहींच व्यायाम होत नाही तेव्हा प्रथम साधा कैदवाल्यांना सेपरेटच्या आवारांमध्ये सकाळी व सायंकाळी एक तास सहूल करण्यासाठी हिंडण्याची परवानगी डीलसाहेबांच्या कारकीर्दीमध्येच मिळविली होती. पुढे आम्हीहि फिरण्यास निघण्याची परवानगी मिळविली. सेपरेटच्या पांच बराकींचे मोकळे आवार चांगले मोठे व प्रशस्त आहे. त्या आवारांत वाटोळी फेरी करून त्याच त्याच रंगणावरून फिरण्याची आम्हाला परवानगी असे. प्रथम असा " कायदा " असे की, फिरतांना कैद्यांनी एकमेकांशी बोलावयाचे नाही. एकमेकांशी कैद्यांनी बोलू नये म्हणून एकमेकांमध्ये दहा पंधरा

फूट अंतर सोडून एका पाठांमागून दुसरा अशा प्रकारे चालावयाचे असा रिवाज असे. पुढे दोघां दोघांनी जोडीने चालण्यास हरकत नाही इतक्या मजलेंपर्यंत पहिला सक्त “ कायदा ” दिला करण्यांत आला, व पुढे पुढे फिर-
ण्याच्या वेळेला आम्ही वाटेला तितके वैदी एकत्र जमून देखील सहूल करीत असूं किंवा फिरण्याचा एकाद वेळेस कंटाळा आल्यास गवतावर बसून आम्ही कांहीं वेळ गप्पा देखील छायीत होतो. अशा वेळीं वाचलेल्या पुस्तकांतील अनेक गोष्टींबद्दल वादविवादही चाले व एकाने एक पुस्तक वाचलें तर ते दुस-
ऱ्यांनीही वाचावे अशी शिफारस आम्ही एकमेकांत करीत असूं.

इंग्लंड वगैरे देशांमध्ये विवाहबंधन हल्लींच्यापेक्षां जास्त शिथिल व दिलें करावे अशा प्रकारची आवश्यकता तिकडील सुधारणाप्रिय अशा सर्व स्त्रीपुरुषांना वाटूं लागली आहे असे म्हणतात. हल्लींची पद्धति बदलून नवी पद्धति कोणत्या प्रकारे अमलांत आणावी याविषयी ज्या निरनिराळ्या कल्पना किंवा योजना पुढे मांडण्यांत येतात त्यांचा विचार Modern Marriage या पुस्तकामध्ये करण्यांत आलेला आहे. हें पुस्तक एका इंग्रज विदुषीने लिहिलेले आहे. एका स्त्रीने लिहिलेले पुस्तक असून देखील त्यामध्ये अत्यंत धाष्ट्याच्या किंवा धिटाईच्या अशा वैवाहिक बंधनाविषयी सुधारणा व फेरफार सुचविण्यांत आलेले आहेत व या सर्व सूचनांचा ऊहापोह करतांना या इंग्रज ग्रंथकर्त्रीने जी स्पष्टोक्ती व निर्बाडपणा दाखविला आहे ता खरोखर आश्चर्य करण्यासारखा अवर्णनीय आहे. पाश्च त्यांमध्ये नवराबायकोच्या दरम्यान विघाड व वेवनाव झाल्यामुळे कोर्टांत जाऊन ढायव्होर्स किंवा घटस्फोट करण्याचे फार मुकदमे चालतात व कित्येक प्रकरणे कोर्टांत गेलीं नाहींत तरी खासगी रीतीने पूर्वी पतिपत्नी असलेली स्त्रीपुरुषांची जोडपीं परस्परांमध्येच करार मदार करून निराळीं राहूं लागतात व दोघांच्याही बाबतींत वैवाहिक दृष्टीने जन्माचे मातेरे होऊन जाते. अशा प्रकारचे अनिष्ट प्रकार टाळण्यासाठीं जे उपाय म्हणून या ग्रंथामध्ये सुचविण्यांत आलेले आहेत ते अनेक प्रकारचे आहेत. एक तर कांहीं विवक्षित मुदतीची लग्ने करून तीन किंवा पांच वर्षांपुरताच एकमेकांनी पति-पत्नीप्रमाणे राहण्यास एकमेकांस बांधून घ्यावे व त्या मुदतीपर्यंत नटि जमल म्हणजे तहाहयात विवाहसंबंध इष्ट तर कायम ठेवावा व न जमलें तर दोघांनीहि पुन्हां त्या बंधनांतून मुक्त होऊन दुसरी

लगे करावी असा एक उपाय सुचविण्यांत आलेला आहे. शिवाय समाजामध्ये पुरुषांपेक्षा बायकांची संख्या जास्त असते व युद्धानंतरच्या परिस्थितीत तर बोकडा ६० बायका तर ४० पुरुष असे विषम प्रमाण झाल्यामुळे एका पुरुषास एकीपेक्षा जास्त बायका करण्याची मोकळीक देण्यांत यावी व अशी मोकळीक मिळाली तर ज्या अनेक बायका वैवाहिक सुखाशिवाय राहिल्यामुळे जन्मभर दुःखीकष्टी राहतात तशा त्या न राहता त्यांना वैवाहिक सुखाचा लाभ मिळेल. शिवाय लग्न लावण्यापूर्वी कांहीं दिवस केवळ “ प्रयोगावस्थेचा परस्पर संबंध ” म्हणून वर्ष सहा महिने एकमेकांनी एकमेकांबरोबर पातिपत्नीप्रमाणे दिवस काढावे व या वर्ष सहा महिन्यांमध्ये दोघांचे स्वभाव व आवडीनिवडी चांगल्या जुळतात असे दिसून आले तरच कायमचे लग्न करावे अशा तऱ्हेचे निर-
निराळ्या तऱ्हेचे उपाय या ग्रंथकर्त्रांनी आपल्या पुस्तकांत सुचविले आहेत. प्रयोगावस्थेच्या प्रथमच्या सहवासाला या बाईने आपल्या ग्रंथांत Preliminary Canter असे नांव दिले आहे. हा शब्दप्रयोग तर मला स्वतःला व आमच्याबरोबर जेलमध्ये असलेल्या प्रो. शिवरामपंत परांजपे रा. जोशी वकील व इतर सर्व सुशिक्षित राजकीय कैद्यांना अत्यंत आक्षेपाई व किडस-
वाणा वाटला. Preliminary Canter हा शब्दप्रयोग शर्यतीच्या घोड्यांची परीक्षा करण्याच्या बाबतीत वापरण्यांत येतो. म्हणजे शर्यतीमध्ये एखादा घोडा कसा काय धावेल याची नीट कल्पना यावी म्हणून व त्याच्या धावण्याच्या शीघ्रगतीची बरोबर परीक्षा व्हावी म्हणून त्याला जे धावडण्यांत येते त्या प्रकाराला लावतात. तेव्हा वैवाहिक बंधनांत कायमची व पूर्वी जखडल्यानंतर आपण एकमेकांबरोबर वैवाहिक बंधनाचा गाडा ओढतांना कशी काय धावू हे प्रत्यक्ष अनुभवाने पाहण्यासाठी वर्ष सहा महिने तो प्रयोग करून पहावयाचा व दोघांचे नीट जमते व बिघाड होत नाही, असे प्रत्यक्ष अनुभवाने दिसून आल्यास नंतर विवाहाच्या कायमच्या बंधनाने एकमेकांस निगडित करून टाकावयाचे अशा प्रकारची ही वैवाहिक सुधारणा सुचविण्यांत आलेली आहे. असा प्रकार चालू झाला म्हणजे लग्न झाल्यानंतर वर्ष सहा महिन्यांत किंवा दोनतीन वर्षांच्या अल्पावधीतच ज्या जोडप्यांमध्ये बिघाड होऊन म्हणजे कोर्टांमध्ये जाऊन Divorce घटस्फोट मागण्यापर्यंत मजल येते तसले प्रकार तरी टक्तील असे ग्रंथ लिहिण्याच्या इंग्रज विदुषांचे मत

आहे. अर्थात् पाश्चात्यांच्या वैवाहिक किंवा सामाजिक अथवा नीतिविषयक कल्पनांशी आपला प्रत्यक्ष परिचय नसल्यामुळे आपल्याला या सुधारणा जितक्या विलक्षण वाटतात तितक्या त्यांना त्या अर्थात् वाटत नसल्या पाहिजेत हे उघड आहे. आपल्याकडे प्रौढविवाह किंवा बालविधवांचे पुनर्विवाह करण्यासंबंधी जेव्हां वाद माजले तेव्हां देखील जुन्या समजुतीच्या लोकांना हे प्रकार किति नित्य किंवा गर्हणीय वाटले याची ज्यांना माहिती आहे त्यांना पाश्चात्यांच्या वैवाहिक व्यवस्था सुधारण्याच्या वर निर्दिष्ट केलेल्या निरनिराळ्या युक्त्या किंवा योजना किति भयंकर वाटतील हे सांगणे नको.

विचारशास्त्रास जोराने चालना देणारे असे तिसरे पुस्तक जे कैदेत असताना आम्ही वाचले ते Henry George या ग्रंथकाराचे Progress and Poverty हे पुस्तक होय. हे पुस्तक देखील एका अमेरिकन ग्रंथकाराने लिहिलेले असून ते कॉलेजमध्ये परीक्षासाठी अर्थशास्त्राचे अध्ययन करतांना देखील सुमारे चोर्गस पंचर्वास वर्षापूर्वी आम्ही एकदा वाचले होते. हा ग्रंथ फारच उत्तम प्रकारे लिहिलेला असून सुधारणेच्या बरोबर जगामध्ये भयंकर दारिद्र्य, व दैन्य सुधारणेच्या प्रगत बरोबरच वाढत चाललेले आहे त्याचा नायनाट कशा प्रकारे करता येईल याचा या ग्रंथामध्ये लेखकाने सविस्तर विचार केलेला आहे. प्रथम माल्थस नांवाच्या इंग्रज अर्थशास्त्रज्ञाचे सिद्धांत मि. हेन्री जॉर्ज याने सोडून काढले आहेत. जगातील लोकसंख्येची वाढ भूमितिश्रेढीप्रमाणे म्हणजे Geometrical Progression च्या नियमाप्रमाणे होत असून पृथ्वीवरील एकंदर अन्नाचा जो पुरवठा आहे त्याची वाढ फक्त अंकगणिताश्रेढी प्रमाणे म्हणजे Arithmetical Progression च्या नियमाने होत असल्यामुळे दिवसानुदिवस जगातील लोकसंख्येच्या वाढीच्या मानाने अन्नाचा पुरवठा होणे शक्य नाही म्हणून दारिद्र्य व दैन्य वाढत जाणे हा निसर्गाचा नियम आहे व दारिद्र्य वाढू द्यावयाचे नसेल तर प्रजात्पादनाच्या प्रवृत्तीस आळा गालून जेणे करून पोरें फार निपजणार नाहीत अशा कांहीं तरी युक्त्या किंवा तजविजी अभलांत आणिल्या पाहिजेत हा माल्थस या नामांकित अर्थशास्त्रज्ञाच्या Essay on Population म्हणजे प्रजाभिवृद्धीवरील निबंध या ग्रंथाचा सारांश आहे. माल्थसचा मुख्य सिद्धांत जो असा की, लोकसंख्येची वाढ भूमितिश्रेढीप्रमाणे म्हणजे $2 \times 2 \times 2 \times 2$

$\times 2 = 32$ अशा नियमाने होते व अन्नाची वाढ फक्त $2+2+2+2+2=10$ अशा प्रकारे होते यास्तव सुधारणा व प्रगति यांजबरोबर दारिद्र्याची वाढ होणे अपारिहार्य आहे, तोच सिद्धांत मुळांत चुकलेला, निराधार व सर्वस्वी लटपटीत व पुराव्याच्या अभावी अग्राह्य आहे असे हेन्री जॉर्जने निरनिराळ्या प्रकारांनी सिद्ध केले आहे. वाढत जाणाऱ्या प्रगतीबरोबर व सुधारणेबरोबर दारिद्र्य हे भयंकर वाढत जाणे हा केवळ निसर्गाचा नियम आहे व प्रजेची वाढ खुंटविणे, लग्ने न करणे आणि लग्ने केली तरी होता होईल तों मुले होऊं न देणे अशा प्रकारचे उपाय माल्थसने दारिद्र्याला व उपासमाराला आळा घालण्याकरता सुचविले आहेत. दारिद्र्य वाढले याबद्दल गरीब व दरिद्री लोक व नजूरच तक्रार करतात, व त्याच्यामुळे असंतोष वाढतो. तेव्हां दारिद्र्य वाढते यांत धनाढ्य श्रीमंतांचा किंवा भांडवलवाल्यांचा कांहीं एक दोष नाही, फक्त दरिद्री लोक उगाच अविचाराने लग्ने करतात व तशाच अविचाराने प्रजोत्पादन करून पोसण्यास सामर्थ्य नसतांना आपल्याला पोरें होऊं देतात हा गरीब व दरिद्री लोकांचाच मोठा अपराध आहे व प्रजोत्पादनाला निरनिराळ्या उपायांनी आळा घातल्याशिवाय सुधारलेल्या देशांतल दारिद्र्य नष्ट होणे शक्य नाही हा माल्थसच्या सर्व युक्तिवादाचा इत्यर्थ आहे प्रजोत्पादनास आळा घालण्याचे निरनिराळे उपाय आहेत त्यांना त्याने Preventive checks and Positive checks अशी नावे दिलेली आहेत. लग्न न करणे व होता होईल तितके ते लांबणीवर टाकणे व लग्न झाल्यानंतर देखील गर्भधारणा होणार नाही अशा तजविजी अमलांत आणणे इत्यादि प्रकारचे प्रतिबंधक व नियामक उपाय त्याने सुचविलेले आहेत. माल्थसने प्रथम आपला निबंध छापून प्रसिद्ध केला तेव्हां इंग्लंडमध्ये त्याची सर्वत्र मोठी वाहवा झाली व अर्थशास्त्राच्या प्रत्येक पुस्तकामध्ये माल्थसच्या मतांचें उद्धाटन व विवरण केलेले असतें. माल्थसचे विलक्षण सिद्धांत प्रथम कांहीं दिवस इंग्लंडमध्ये जरी सर्वमान्य झाल्यासारखे होऊन बसले होते तरी त्याच्या सिद्धांतातील हेत्वाभास व सदोष विचारसरणी ही लवकरच जास्त विचार करणाऱ्या अर्थशास्त्रज्ञांच्या लक्षांत येऊन चुकली व हळीं तर माल्थसच्या सिद्धांतांना फारसे महत्त्व देण्यांत येतच नाही. माल्थसच्या सिद्धांताचा भलताच अर्थ करून तरुण व चैनी स्त्रीरुष मुले होऊं न देणे हा मोठा प्रशंसनीय मार्ग समजून

विषयोपभोग घेऊन सुद्धां प्रजोत्पादन होणार नाहीं अशा प्रकारचे किळसवाणे उपाय अमलांत आणू लागलीं व पारिससारह्या चैनी लोकांनीं गजबजलेल्या शहरामध्ये व फ्रान्समध्ये लभ्रे न करणे व केलीं तरी मुलें होऊं न देणे हा एक मोठा स्तुत्य व दारिद्र्यनाशनाचा परिणामाकारक उपाय म्हणून प्रजोत्पादनाच्या नैसर्गिक प्रवृत्तीचा निषेध करण्यांत येऊं लागला. फ्रान्स देशाची लोकसंख्या अशा विलक्षण कल्पनांच्या प्रसारामुळे वाढण्याच्या ऐवजीं कमी होऊं लागली. परंतु दारिद्र्याचें उच्चाटन कांहीं देशामधून झालें नाहीं.

हेन्री जॉर्ज याचें म्हणणें असें आहे कीं माल्यसचे सिद्धांत सर्वस्वी सदोष व निराधार असल्यामुळे प्रजोत्पादन बंद करणें किंवा त्याला आळा घालणें हा दारिद्र्यनिराकरणाचा खरा उपायच नसून सुधारलेल्या देशांमध्ये धनाढ्य व भांडवलवाले थोडे लोक राष्ट्राची संपत्ति आपल्याच ताब्यांत ठेऊन बळकाऊन बसतात तसे त्यांनां करून देतां राष्ट्राची जी एकंदर संपत्ति म्हणजे मुख्यतः जमीनजुमला वगैरे स्थावर मिळकत तिच्यावर कोणाही व्यक्तीचो खासगी मालकी न ठेवतां जमीन ही एकंदर सर्व राष्ट्राच्या किंवा समाजाच्या मालकीची समजून कोणत्याही राष्ट्रांमध्ये किंवा समाजामध्ये जमीन, कारखाने वगैरे सर्व प्रकारच्या धनोत्पादक साधनांपासून जें धन जास्त जास्त उत्पन्न होत जातें त्याची विभागणी सर्व लोकांना सारखी मिळेल तर धनविभागाच्या विषमप्रमाणामुळे सध्यां जें दारिद्र्य वाढत चाललें आहे त्याचा बंदोबस्त होऊन धनाची वांटणी सर्व समाजामध्ये सारखी होईल. हे उपाय अमलांत आणले म्हणजे दारिद्र्य, दैन्य व उपासमार (Poverty, Pauperism & Starvation) या आधुनिक जगाच्या त्रिविध तापापासून मानवजातीची सुटका होईल. हेन्री जॉर्ज यानें आपल्या पुस्तकाच्या उत्तरार्धामध्ये आपण मुचविलेल्या उपायांचें सविस्तर स्पष्टीकरण व व्यवहार्यता सांगोपांग सिद्ध करून दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. हेन्री जॉर्ज यांची लेखनशैली फारच वाखाणण्यासारखी असून ग्रंथाच्या अखेर अखेरच्या कित्येक प्रकरणांमध्ये कार्लोइल किंवा रस्किन या नांवाजलेल्या इंग्रज ग्रंथकारांच्या अत्यंत उदात्त विचारसरणीच्या तोडीची विचारसरणी व वक्तृत्वपूर्ण लेखनकौशल्य या ग्रंथकारानें प्रकट केलेलें दिसतें. परंतु Nationalisation of Land आणि Nationalisation of all Production म्हणजे सर्व स्थावर मिळकत व जमीन आणि कारखाने

यांच्यापासून उत्पन्न होणारे सर्व पदार्थ व संपत्ति यांच्यावर सर्व समाजाची समाईक मालकी ठेविली व समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला सारखे अन्नवस्त्र मिळावे, कोणालाही द्रव्यसंचय करता येऊं नये व जमीनजुमला व घरेदारे आपल्या मालकीचीं करता येऊं नयेत अशी व्यवस्था करण्याचा प्रयत्न केला तरी प्रत्यक्ष व्यवहारामध्ये संपत्तीच्या समविभागाची ही वांटणी कशी काय अमलांत येईल; व कायमची टिकेल हा मोठा वादग्रस्त व बिकट प्रश्न आहे. कारण समाजातील प्रत्येक व्यक्तीच्या अंगचे शारीरिक गुण व बौद्धिक आणि मानसिक सामर्थ्य हीं सारर्थां नसतात. एक न्यूटन, शंकराचार्य किंवा हर्वर्ट स्पेन्सर यांच्यासारखा युद्धिवान् असतो तर शेंकडो लोक केवळ शंख असतात. एक सँडोसारखा किंवा राममूर्तिसारखा बलाने केवळ हत्ती असतो तर अनेक अशक्त किंवा लुलेपांगळे असतात. एखादा कवि शेक्सपीयर, मिल्टनसारखा उच्च प्रतिभासंपन्न कवि असतो तर हजारों लोक नीरस असून दगडासारखे मूढ व भावनाशून्य असतात. एखादा शिवाजीसारखा पराक्रमी असतो तर लक्षावधि लोक भेकड व अजागळ असतात; एखादा महात्मा गांधी यांच्यासारखा निःस्वार्थी व सर्वसंगपरित्याग करणारा उदारधी पुरुष असतो तर दुसरे सर्व स्वार्थी व आपमतलबी असतात, अशा प्रकारे निसर्गसिद्ध विषमता (Inequality) जेथे परमेश्वरी प्रेरणेंच निर्माण झालेली दिसून येते त्या जगामध्ये मनुष्याने कृत्रिम उपायांनीं तीं कितिही समता किंवा समसमानता उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न केला तरी तो निष्फल झाल्याशिवाय रहाणार नाही असे व्यवहारज्ञ व जगाच्या रहाटीचे प्रत्यक्ष अनुभवाने व कटु अनुभवाने ज्यांना कळून चुकले आहे अशा लोकांना प्रामाणिकपणे वाटते म्हणून खासगत मालकीहक जरी कायद्याने नष्ट केले व कांहीं दिवस एखाद्या देशांतलें धनधान्य, व संपत्ति जरी सारखी वांटून दिली तरी थोडक्याच काळामध्ये पुन्हा नानाप्रकारच्या युक्त्याप्रत्युक्त्यांनीं हुषार कपटपटु, व कावेबाज लोक इतर साध्याभोळ्या लोकांना फसवून पुन्हा इतरांवर आपला वर्चस्व ठेविल्याशिवाय रहाणार नाहीत हे देखील स्पष्ट दिसत असल्यामुळे कबूल करणे भाग आहे.

जेलमध्ये आमच्या मंडळीमध्ये जीं पुस्तके विशेष उत्सुकतेने वाचण्यांत येत होती त्यांमध्ये मोलें यांचे Life of Gladstone व Abbot's Life of Napolen व लोकमान्यांचे गीतारहस्य हीं विशेष सांगण्यासारखीं होत.

ग्लॅडस्टनचे चरित्र हे पुस्तक बेळगांवकडील राजकीय कैद्यांपैकी रा. मजली यांनी मागविलेले होते व ते आम्ही आर्ळीपार्लीने त्यांच्याकडून मागून घेऊन वाचीत असू. ग्लॅडस्टनच्या चरित्राचे एकंदर तीन भाग आहेत. हे चरित्र बाहेर असताना भी एकदां वरवर चाळले होते, परंतु विशेष लक्षपूर्वक वाचले नव्हते. तुरुंगात तिन्ही भाग मला वाचावयास मिळाले नाहीत. परंतु पाहिला व तिसरा असे दोन भाग भी बरेच लक्षपूर्वक वाचले. त्यामध्ये एक गोष्ट माझ्या विशेष लक्षांत राहिलेली आहे. तुरुंगातील वाचन चालले असताना त्या वाचनार्थी काहीं टांचणे किंवा टिप्पणे करता यावी म्हणून कागद व पेन्सिल वगैरे मला द्यावे म्हणून भी सुपरिटेंडेंट जोन्स यांना एकदां विनंति करून पाहिली होती. परंतु सक्तमजुरीच्या कैद्यांना लेखनसाहित्य देण्याचा मला अखत्यार नाही. इन्स्पेक्टर-जनरल किंवा खुद्द मुंबई सरकार यांच्या स्पेशल परवानगीशिवाय लेखनसामुग्री देतां देणार नाही असें ते म्हणाले. तेव्हा तीन चार महिन्यांसाठी अशी परवानगी मागण्याचा द्राविडी प्राणायाम करण्याच्या भानगडीत भी पडलो नाही. वाचीत असलेल्या पुस्तकांची टिप्पणे किंवा टांचणे करण्याचे साधन नसल्यामुळे जेलंतील दोनचार महिन्यांमध्ये जे काहीं वाचन झाले ते जवळ जवळ फुकट गेल्यासारखेच झाले आहे. परंतु एखाददुसरीच विलक्षण किंवा महत्त्वाची गोष्ट वाचनार्थींच्या नांदांत राहिलेली असते. ग्लॅडस्टनसाहेब पार्लमेंटांत असताना सन १८५०-५१ सालच्या सुमारास ते इटाली देशामध्ये प्रवासासाठी गेले होते, त्या वेळीं नेपल्स शहराचा राजा व त्याची प्रजा म्हणजे राज्याची सुधारणा व्हावी असे म्हणणारी त्याची प्रजा व तिचे पुढारी यांचा काहीं बाबतीत झगडा चालू होता व प्रजासत्ताक पक्षाचे कित्येक पुढारी त्यावेळीं नेपल्सच्या राजाने कैदेमध्ये अडकवून ठेविले होते. यांमध्ये Poiero नांवाचा एक मोठा नामांकित कवि व लेखक होता. या राजकीय कैद्यांना जेलमध्ये राजाचे अधिकारी अत्यंत निष्ठुरपणे वागवितात असा बराच बोभाटा झालेला असल्यामुळे व ग्लॅडस्टन साहेब हे लिबरल पक्षाचे व इंग्लंडमधील लोकपक्षाचे एक मोठे पुढारी असल्यामुळे नेपल्स. येथील तुरुंगांत जाऊन त्यांनी कैद्यांची हालहवाल. समक्ष पाहिली व Poerio यांचे व ग्लॅडस्टन यांचे नेपल्स येथील जेलाच्या कोठडीमध्ये बराच वेळ संभाषण देखील झाले व नंतर ग्लॅडस्टनसाहेबांच्या मध्यस्थीमुळेच या राजकीय कैद्यांना

बरे वागविण्यांत आले व कांहीं दिवसांनी त्यांची सुटका देखील झाली अशा प्रकारची बरीच हकीकत या ग्रंथांत दिलेली आहे. ही हकीकत वाचून, विशेषतः आम्ही त्या वेळी ग्लॅडस्टनसाहेबांच्या जातभाईच्या कैदेत असल्यामुळे इंग्रजांच्या दोगीपणाचें व आपल्या पायांखाली काय जळते आहे याचा कांहीं एक विचार न करता इतर देशांतिल जुलमी व अन्यायी प्रकारांबद्दल तेवढ्या नसत्या उठाठेवी व अव्यापारेपु व्यापार करण्याच्या इंग्रज मुत्सर्थांच्या परस्पर भूतदयेचे मोठे हंसू येऊं लागते. तुर्की सत्ताधारी आर्मेनीयामधील ख्रिश्चनप्रजेवर जुलूम व अत्याचार करतात म्हणून तुर्कीची उचलवांगडी युरोपमधून झाली पाहिजे व ख्रिस्ती प्रजा तुर्कीच्या सत्तेखाली बिलकुल राहतां कामा नये अशा मताचे ग्लॅडस्टन महाशय हे मोठे पुरस्कर्ते होते. त्याच प्रमाणें इताली देशांतील नेपल्सशहराचा राजा आपल्या विरुद्ध चळवळ करणाऱ्या राजकीय पुढाऱ्यांना तुरुंगांत कां टाकतो व तुरुंगांत निरर्थक कां छळतो याची चौकशी, वास्तुपुस्त, व उठाठेव करण्याला इंग्रज मुत्सर्थांची उदारमनस्कता व दयाई बुद्धि अगदी उचंबळून येते व उतबळी होते. परंतु हिंदुस्थानांत आपल्याच हुकमतीखाली असलेल्या ३० कोटी हिंदु प्रजेवर आपले क्षुद्रक सत्ताधारी कांहीं जुलूम किंवा अन्याय करतात कीं नाहीं यांच्याकडे क्षणमात्र लुकून पाहण्यास देखील ग्लॅडस्टनसाहेबांस कधी बुद्धि झाली असें मालेसाहेबांच्या पुस्तकावरून दिसून येत नाहीं. खुद्द मोलें हे मोठे उदारमतवादी पंडित म्हणून गाजलेले, व पुढे पुढे पांचदहा वर्षे हिंदुस्थानचे स्टेट सेक्रेटरी म्हणजे पार्लमेंटचे प्रधान देखील होते. परंतु त्यांच्या स्वतःच्या कारकीर्दीमध्ये नोकरशाहीने तुरुंगांत टाकलेले अनेक राजकीय कैदी हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या प्रांतांमध्ये असताना त्यांनीं हिंदुस्थान मध्ये येऊन या राजकीय कैद्यांच्या हालहवालीची वास्तुपुस्त कधी केली काय ? मोलें ह्यात असतांना हिंस्थानांत आज लालालजपतराय, म. गांधी व इतर १५।२० हजार कैदी हिंदुस्थानांतल्या निरनिराळ्या प्रांतांमध्ये खितपत पडले आहेत. मग इंग्लंडमधील एकही उदारधा व ग्लॅडस्टनच्या तोडीचा वजनदार मुत्सद्दी हिंदुस्थानांतील राजकीय कैद्यांची तुरुंगांतील हालहवाल प्रत्यक्ष पाहण्याला इकडे येऊं नये हें आश्चर्य नव्हे काय ? इंग्रजांनीं पंजाबांत इतके भयंकर अत्याचार ओडवायरच्या कारकीर्दीत केले आहेत कीं तसे अत्याचार दुसऱ्या एखाद्या देशाच्या हानून झाले असते तर इंग्लंडमधील उदारमतवादी

म्हणविणाऱ्या अनेक लोकांनी नुसता आक्रोश करून हलकल्लोळ उडविला असता. परंतु हिंदुस्थानामध्ये चाललेल्या जुलमाबद्दल किंवा अत्याचारांबद्दल इंग्रजांची मने इतकी निगरगट झालेली आहेत की हिंदुस्थानांतील लोकांवर वाटेल त्या रीतीने अम्मल गाजविण्याची पूर्ण सनद परमेश्वरानेंच इंग्रजांना कायमची दिलेली आहे व हिंदुस्थानामध्ये इंग्रजांनी कोणतेही अन्याय, जुलूम व अत्याचार केले तरी इंग्रजांना दटावणारा किंवा जाव विचारणारा असा सर्व जगामध्ये हिंदुस्थानचा कोणाही वाली नसल्यामुळे इंग्रजांना आपल्या हातून द्योणाऱ्या अन्यायाबद्दल किंवा जुलमाबद्दल लज्जा वाटण्याचें देखील कारण नाही असे त्यांना स्वतःला वाटें लागले आहे.

इंग्लंड देश बलाढ्य असल्यामुळे इंग्लंडमधील एक वजनदार मुत्सद्दी ग्लॅंडस्टन हे नेपल्समधील राजकीय कैद्यांना भेटण्यास आल्याबरोबर त्यांना नेपल्सच्या राजानें देखील राजकीय कैद्यांना मोकळेपणानें भेटण्याची परवानगी दिली. परंतु आज हिंदुस्थानांतील नोकरशाहीचे अधिकारी एखाद्या वजनदार जपानी किंवा चिनी मुत्सद्याला हिंदुस्थानांतील मोठमोठ्या राजकीय कैद्यांची भेट मोकळेपणें घेऊं देतील काय? अर्थात् कोणत्याही परकी देशाच्या वजनदार मुत्सद्याला अशी परवानगी हिंदुस्थानांतील इंग्रज नोकरशाही कदापि देणार नाही. कारण इंग्लंडला दटावण्याइतका बलाढ्य देश आज पृथ्वीतलावर दुसरा कोणताही नाही.

ग्लॅंडस्टनच्या चरित्रांत एक ध्यानांत ठेवण्यासारखी गोष्ट म्हणजे अशी आहे की, ग्लॅंडस्टनचे वडील जॉन ग्लॅंडस्टन हे एक अत्यंत धनाढ्य गृहस्थ होते व त्यांनीं आपली सर्व संपत्ति गुलामांच्या मजुरीवर उसाचे मळे अमेरिकेच्या किनाऱ्याजवळील वेस्टइंडीज नामक बेटांमध्ये पुष्कळ करून त्या मळ्यांपासून निघणाऱ्या उत्पन्नावर ते गवर झालेले होते. गुलामगिरी नष्ट करण्याबद्दल इंग्लंडमध्ये प्रथम जे प्रयत्न झाले त्यांना जॉन ग्लॅंडस्टन यांचा अत्यंत जोराचा विरोध असे. परंतु या गुलामांच्या धन्याचे एक पुत्रच मोठे उदारमतवादी मुत्सद्दी म्हणून इंग्लंडच्या इतिहासामध्ये गाजले.

मि. ग्लॅंडस्टन हे १८९८ सालीं जवळ जवळ ९५।९६ वर्षांचे होऊन वारले. मृत्यूच्या पूर्वी फक्त २।३ वर्षेच ते पार्लमेंटच्या दगदगीतून कायमचे बाहेर पडले होते. ९० वर्षांच्या वयापर्यंत धडधाकट व निकोप शरीर

प्रकृति राखून इंग्लंडसारख्या मोठ्या अफाट साम्राज्याच्या राज्यकारभाराची धुरा अनेक वर्षे वाहणारे मुत्सद्दी आपल्याकडे क्वचित् सांपडतात ही गेष्ट खरी आहे. ग्लॅडस्टनचे चरित्रकार लॉर्ड मोल्ले हे देखील अजून जिवंत असून त्यांचा लेखनव्यवसाय चालू असतोच. प्रख्यात आधुनिक तत्त्वज्ञानी जेम्स मार्टिनो हा ९६ वर्षांचा होऊन वारला. त्याचप्रमाणे मि. फ्रेडरिक हॅरिसन या नांवाचे एक प्रसिद्ध लेखक व ग्रंथकार नुक्तेच ८४।८५ होऊन वारले. इंग्लंड-मधील थंड हवेमध्ये जितका माणसाचा देह जीर्ण न होता टिकतो तितका तो हिंदुस्थानांतील उष्ण कटिबंधांतील हवेत टिकणे शक्य नाही. कडक उन्हाळ्यांत पाने, फुले, फळे हीं देखील लवकर कुजतात नासतात व वाळतात. झाडे, झुडपे, सुकून जातात. त्याच प्रमाणे मनुष्याच्या देहाचे आहे. हिंदुस्थानांत निझाम-उल्लमुल्क हा एकच मोठा कर्तृत्ववान् गडी शंभरांच्या वर वाचल्याचा दाखला आहे. बाकी मराठे-शाहींत व पेशवाईत एकाही कर्तबगार माणसाने साठी उलटलेली पाहिली नाही. मात्र दुसरे दिवडे बाजीराव राज्य घालविल्या नंतर देखील ३३ वर्षे हयात होते परंतु पराक्रमी पहिले बाजीराव ऐन चाळीसीचे असतानांच वारले. दुसराही कोणी कर्ता पुरुष साठसत्तरी पर्यंत जगला नाही. अलीकडील खंड्या वीरांमध्ये न्या. रानडे हे साठीला तरी पोहोचले. लोकमान्य त्रेसष्ट वर्षांपर्यंत इतक्या दगदगी व धकाधकी मधून जाऊन पोहोचले. कांहीं पेन्शनर मात्र सकाळ संध्याकाळ ३।४ मैल सहल करून सरकारचे पेन्शन तीसतीस वर्षेपर्यंत घेत असलेले पुण्यांत दिसतात. ही सुखवस्तु मंडळी ८०।८५ पर्यंत जगलेली आढळते. परंतु ग्लॅडस्टनच्या इतके यांचे कर्तृत्व नसते. फक्त दर वर्षी सरकारी पेन्शनामधून किति हजारोंच्या जास्त प्रॉ. नोटा खरेदी केल्या किंवा पोर्टट्रस्ट बाँड खरेदी केले एवढीच काळजी त्यांना वाहावयाची असते. शिकलेल्या मंडळींत तर ४०।५० च्या आंतच मृत्यूच्या दरबारामध्ये जाऊन हजेरी देणारी बहुतेक मंडळी दिसते. वकील, बॅरिस्टांमध्ये फार वृद्धापकाळापर्यंत जगणारे थोडेच आढळतात पुण्यांतील कॅ. काशीनाथपंत गाडगीळ हे मात्र मृत्युसमयी बरेच वृद्ध म्हणजे ८०।८५ वर्षांचे होते. त्यांची बॅरिस्टरी व वकीली ४५।५० वर्षांच्या वर झालेली असून सुद्धा ते कधी कधी म्हणजे १९१५ सालापर्यंत आमच्या बरोबर फौजदारी खटले चालविण्याला ऑनररी मॅजिस्ट्रेट किंवा असि. क्लेक्टर

यांच्या समोर उभे राहत असत. तेव्हां आम्ही त्यांच्या या इतक्या वृद्धाप-
कालापर्यंत टिकणाऱ्या तरतरीची व दमदारपणाची तारीफ त्यांच्या समक्ष
अनेकवेळा केलेली आहे. परंतु इंग्लिश लोकांच्या मानाने आपल्याकडील वयो-
मान फार कोतें आहे यांत शंका नाही.

नेपोलियनच्या चरित्राबद्दल कॉलेजच्या अभ्यासाच्या वेळींच पुष्कळ ग्रंथ
व पुस्तके आम्ही वाचलेलीं होती व विशेषतः नेपोलियन बोनापार्टेचे प्रायव्हेट
सेक्रेटरी बुरिएन व डी. मेनेव्हाल या दोघांनीही नेपोलियन संबंधी जे सवि-
स्तर आठवणींचे ग्रंथ लिहिलेले आहेत ते काळजीपूर्वक पूर्वीच आमच्या अध्य-
यनामध्ये येऊन गेलेले होते. अंबट याने लिहिलेला चरित्रात्मक ग्रंथ
नेपोलियनच्या सर्वस्वी स्तुतिपर असा आहे. परंतु त्यामध्ये नेपोलियनच्या
जन्मापासून नेपोलियनच्या मृत्यूपर्यंत इतकेच नव्हे तर नेपोलियनचे सेंट
हेलेना येथील थडगे उकरून त्याचे शव तेथून काढून पुनः पारिसमध्ये नेऊन
पुरण्यांत आलं येथपर्यंतचा सविस्तर, क्रमवार, संगतवार व पद्धतशीर असा
वृत्तांत दिला असल्यामुळे नेपोलियनच्या वीररसप्रधान व हृदयगमं परंतु
शोकपर्यवसायी कथानकाची पुन्हा उजळणी करण्यास जेलमध्ये अंबटचा ग्रंथ
फार उपयोगी पडला. सकरचे दे. भ. विरूमल बेगराज यांनी हा ग्रंथ जेलमध्ये
वाचण्यासाठी घेऊन मागाविला होता. या ग्रंथावर जेलमध्ये देखील उपरेट-
मधील सुशिक्षित कैद्यांची उडी पडत असे व विरूमल यांनी तर या ग्रंथा-
वरून नेपोलियनचे सक्षित चरित्र सिंधीमध्ये लिहिण्याचे काम जेलमध्येच सुरू
केले होते. दे. भ. विरूमल यांच्या कैदेच्या मुदतीतील अखेरचे कित्येक
महिने साध्या कैदेचे असल्यामुळे त्यांना लेखनसाहित्य देण्यांत आलेले
होते. व ते दिवसभर कोणतें तरी पुस्तक वाचून, त्यांतील टिप्पणे करून
स्वतः नवीन ग्रंथरचना करण्याच्या व्यवसायांत गुंतलेले असत. नेपोलियन
सारखा अत्यंत पराक्रमी योद्धा व स्पेन पोर्तुगालपासून मॉस्कोपर्यंत सर्व युरोप-
खंड पादाक्रांत करून उलथे पालथे करणाऱा लोकोत्तर लढवण्या अखेर वॉटर्ल्-
च्या समरांगणावर एकच मोठी लढाई हरला व आपण होऊन इंग्लंडांच्या एका
जहाजावर जाऊन चढला तरी या पराक्रमी शत्रूला त्याच्या इन्नतीप्रमाणे व
योग्यतेप्रमाणे न वागविता सेंट हेलेनासारख्या भयाण बेटावर इंप्रजांनी कैदत
ठेविले व त्या भयाण बेटावर सहा वर्षेपर्यंत रखडल्यावर त्या महापुरुषाचा देह

अिजून अिजून तो तेथे यमसदनास गेला व त्याचे प्रेत देखील इंग्लंडचे प्रथम पारिस येथे फ्रेंच लोकांना किंवा त्याच्या आत्मस्वकीयांना अत्यविर्धासाठी नेऊ दिले नाही. या एकंदर निष्पत्ती व अनुदार प्रकाराचा तीव्र निषेध लॉर्ड रोझबरी-सारख्या आधुनिक ब्रिटिश मुत्सद्याने आपल्या Napoleon the last Phase म्हणजे नेपोलियनचे अखेरचे दिवस या ग्रंथामध्ये केला आहे. जैलमध्ये असताना नेपोलियनच्या कारागृहवासाच्या सहा वर्षांची हकीकत नेपोलियनने खुद्द सांगितलेल्या डायरीवरून अँबट याने जी आपल्या ग्रंथाच्या अखेरीस दिली आहे ती वाचली म्हणजे कोणाही सहृदय वाचकाच्या अंतःकरणाचे पाणी झाल्याखेरीज राहणार नाही.

नेपोलियनसारख्या विलक्षण पराक्रमी पुरुषाला ज्या राष्ट्राने सेंट हेलेनासारख्या एका खडकाळ बेटावर सहा वर्षे एखाद्या कैद्यांप्रमाणे वागवून यमसदनास पाठविले त्याच राष्ट्राच्या हिंदुस्थानांतील नोकरशाहीने हिंदुस्थानांतील प्रजापक्षाच्या मोठमोठ्या पुढाऱ्यांना म्हणजे लो. टिळक, महात्मा गांधी, लाला लजपतराय यांच्यासारख्या मोठमोठ्या पुरुषांना सहा सहा वर्षे तुरुंगात कोडून ठेवावे यात आश्चर्य वाटण्यासारखे काहीच नाही. इंग्रज लोकांना जेलरचे काम अत्यंत निर्दय व निष्पत्तीने करता येते. नेपोलियनवर देखरेख करण्यास नेमलेला अम्मलदार सर हडसन लो हा आपल्या नावाप्रमाणे अत्यंत नीच वृत्तीचा माणूस होता असे नेपोलियनच्या कारागृहवासाची जी हकीकत ला कासा या त्याच्या प्रायव्हेट सेक्रेटरीने दिली आहे त्यावरून स्पष्ट होते. सन १८१५ साली नेपोलियन इंग्लंडाच्या हवालती झाला. त्याचप्रमाणे सन १८१८ साली महाराष्ट्राचे अखेरचे पेशवे दुसरे बाजीराव हे इंग्रजांच्या स्वाधीन आपले राज्य करून ब्रह्मावर्तास इंग्रजांकडून वार्षिक आठ लक्ष रुपयांचे पेन्शन खात पडले होते. बाजीराव म्हणजे दुसरा बाजीराव हा नेपोलियनच्या मानाने अगदी गचाळ, टाकाळ व नादान पुरुष होता. पण लढण्याच्या बाबतीत इंग्लंडला त्याने फारसा त्रास न दिल्यामुळे त्याला इंग्रजांनी ब्रह्मावर्तास बऱ्या प्रकारे वागविले. म्हणजे त्याला फक्त राजकारस्थाने वगैरे करावयाची बंदी होती. परंतु त्याला पदोपदी छळण्यासाठी सर हडसन लो यांच्यासारखा एखादा दुष्ट व नीच कारागृहदरक्षक ब्रह्मावर्तास इंग्रजांनी ठेविला नव्हता. वास्तविक नेपोलियनसारख्या पराक्रमी योद्ध्याला इंग्रजांनी अत्यंत दिलदारपणाने वागवावयास पाहिजे होते. परंतु

दिलदारपणा व औदार्य हे अशा प्रसंगी दाखविण्याची उदारमनस्कता इंग्रज लोकांच्या ठिकाणी क्वचित्च दिसून येते हे त्यांच्यापैकींच अनेक विचारी पुरुषांनी कबूल केलेले आहे. सर्व युरोपखंडावर आपल्या लष्करी पराक्रमांनीं दरारा बसवून स्पेनपासून मास्कोपर्यंतच्या विस्तीर्ण प्रदेशावर सम्राट् म्हणून गाजलेला विलक्षण पुरुष केवळ दैवदुर्विपाकाने आपल्या हातीं सांपडला असतां त्याला वॉरंट हवेच्या एका खडकावर नेऊन कैदेत ठेवणे व त्याच्या बरोबरच्या मंडळीला भणंग भिकाऱ्याप्रमाणे वागविणे व खाण्यापिण्यास त्यांच्या इतमामा-प्रमाणे अन्नवस्त्रदेखील न पुरविणे अशा प्रकारच्या रानटी प्रकाराला काय नांव द्यावे हेंच समजणे मुश्किल आहे. सप्टेंबर १६, सन १८१६ च्या डायरीमध्ये ला कासा लिहतो:—

“ In the morning my servant came to tell me that there was neither coffee, sugar, milk nor bread for breakfast. Yesterday, some hours before dinner feeling hungry, I asked for a mouthful of bread & was told that there was none for me. Thus we are denied the very necessaries of life. This fact will scarcely be credited but I have stated nothing but the truth.

अशा प्रकारे नेपोलियनच्या बरोबर असलेल्या लाकासा वगैरे त्याच्या हाताखालच्या लष्करी अम्मलदारांना व पराक्रमी योद्ध्यांना कैदेत ठेऊन त्यांना कित्येक दिवस पुरेसें अन्न देखील न पुरविणे, अशा प्रकारच्या राक्षसी त-हेनें सर हडसन लो याने आपल्या ताब्यांतील वैद्यांना वागविले व सेंट हेलनाचे खडकाळ बेट हे युरोपपासून पांच सहा हजार मैल अंतरावर असल्यामुळे नेपोलियन व त्याच्या बरोबरचे इतर फ्रेंच सरदार यांची अटकमध्ये कोणत्या प्रकारची हालहवाल आहे याची समक्ष चौकशी करण्यास कोणी त्रयस्थ देखील तेथे जाणे शक्य नव्हते. अन्न पाण्याची देखील अशा प्रकारे पुरी तरतूद नसल्यामुळे नेपोलियनच्या जवळ जीं सोन्याचांदीचीं भांडीं कुंडीं होती तीं तीन महिन्यामध्ये विकून टिकून त्याच्या बरोबरीच्या मंडळीनें कसा तरी निर्वाह केला. सर हडसन लो याला असे वाटले कीं, नेपोलियनजवळ रगड

पैसा व सोने त्याने लपवून छपवून आणलेले आहे. म्हणून खर्चाकरता तो नेपोलियनच्या परिवाराला जास्त पैसे देत नसे, नेपोलियनची सोन्याचांदीची ताटे वाढ्या अशा प्रकारे मोडून तोडून गेल्यानंतर नेपोलियन हा साध्या लोखंडी किंवा जस्ती ताटांतून जेऊं लागला. ही गोष्ट सर हडसन लो याने पाहिली तेव्हा मग त्याचे डोळे थोडे उघडले व नेपोलियनजवळ पुष्कळ सोने नाणे लपविलेले आहे अशी कल्पना असल्यामुळे मी जास्त पैसे खर्चाला दिले नाहीत, परंतु नेपोलियन कैदेत असतांना आपली चांदी, सोन्याची ताटे वाढ्या विकण्याचा प्रसंग येईपर्यंत काहीं त्याचे हाल करण्याचा माझा मनोदय नव्हता असे हडसन लो या उलट्या काळजाच्या व क्षुद्र मनोवृत्तीच्या इंग्रजांने मागाहून मानभावीपणाने बोलून दाखविले. अशा प्रकारे नेपोलियनसारख्या महापराक्रमी व अखिल जगतास हलवून व हादरून सोडणाऱ्या लढवऱ्या वीराला व फ्रान्सच्या मार्जी बादशहाला तो आपण होऊन स्वार्थीन झाला असता ज्यांनी इतक्या नचि प्रकारे वागविले तेच लोक आपल्या प्रजाजनांपैकीं कायदेभंग करणारांना किंवा सत्याग्रह करून तुरुंगांत येणारांना कोणत्याही दयात्रे तऱ्हेने किंवा कमी निष्ठुरपणाने वागवितलिले अशी आशाच करणे नको. सेंट हेलना हे बेट हवापाण्याच्या बाबतीत इतके घाणेरडे आहे की त्या ठिकाणी कोणीहि युरोपियन सहसा आपखुशीने राहणार नाही. येरवढ्याचा तुरुंग हवापाण्याच्या बाबतीत सेंट हेलना बेटासारखा भयाण किंवा रोगट वातावरणाने भरलेला नाही. येरवढ्यांतलिले कैदी तर बोलून चालून शिक्षा झालेले कैदी होते. नेपोलियन हा काहीं कोणी गुन्हेगार किंवा इंग्लंडचा कायदा मोडणारा इंग्लंडच्या सत्तेखालचा प्रजाजन नव्हता. तथापि त्यालादेखील इंग्रजांनी इतक्या वाईट तऱ्हेने वागविले की, तो प्रकार होऊन गेल्यानंतर आतां इंग्रजांना त्याग्रहिल शरम वाटते व मुकाट्याने मान खाली घालावी लागते.

वास्तविक पाश्चात्यामध्ये महायुद्धांत सांपडलेल्या हतबल प्रतिस्पर्ध्यांना इतक्या निर्दयपणाने वागविण्याची चाल असतां युरोपियन लोक आपल्याला तेवढे सुधारलेले व संभावित (Civilised) म्हणवून घेऊन बाकीच्या म्हणजे आशिया खंडांतलिल लोकांना रानटी किंवा uncivilised असे म्हणत असतात. सेंट हेलना सारख्या बेटावर नेपोलियनसारख्या पुरुषाला झिजवून झिजवून मार-

श्यापेक्षां त्याला एकदम गोळी घालून मारणें देखील जास्त दयार्द्र प्रकारचे झाले असतें असले उद्गार नेपोलियनने सेंट हेलेना येथे अनेक वेळा काढले. परंतु युरोपियन लोकांच्या सुधारणेच्या गप्पा आमच्याकडे कांहीं दिवस मुका-
 थ्याने आम्ही ऐकिल्या झणूनच त्या ते वारंवार सांगू लागले. शिराज उद्भवल्याने कांहीं गोऱ्या कैद्यांना रात्री एका अंधारकोठडीत कोडून मारले अशी एक अर्धवट खरी व अर्धवट खोटी गप्पच ऐतिहासिक सत्य म्हणून दडपून सांगून या गप्पेच्या जोरावर तुम्ही हिंदुस्तानांतील लोक निर्दय व रानटी-
 पणाने शत्रूला वागविणारे म्हणून इंग्रज लोक आम्हांला हिणवित असत. परंतु गेल्या वर्षी मोपला कैद्यांना आगगाडीच्या एका डब्यांत कोडून जवळ जवळ ६० कैदी हवापाण्यावाचून तडफडत असल्यामुळे प्राणास मुकले असा अमा-
 नुष प्रकार या विसाव्या शतकामध्ये इंग्रजांच्या हातून झाला असता आतां सुधारणेच्या गप्पा व लोकांवर रानटीपणाचे आरोप कोणत्या तोडाने इंग्रज ग्रंथकार किंवा लेखक करूं शकणार ? नेपोलियनने युद्धांत सांपडलेल्या किंवा घरलेल्या साधारण नुस्त्या पायिक सोल्जराला किंवा नुस्त्या बारा पंधरा
 रुपच्या पगारासाठी लडणाऱ्या शत्रूच्या केवळ भाडोत्री लडवण्याला देखील कथा मुद्दाम निष्ठुरपणाने व क्रूरपणाने वागविलें नाहीं. परंतु त्याच नेपोलियनला इंग्रजांनी इतक्या निर्दयपणाने वागविलें.

आम्ही तुरुंगांत असतांना आगष्ट किंवा सप्टेंबर महिन्यांत अशी बातमी उठली कीं, कौन्सिलांत एक ठराव पास झाल्यामुळे तुरुंगांतील राजकीय कैद्यांना जर चांगल्या प्रकारे वागविण्यांत यावयाचे असून त्यांची रवानगी युरोपियन कैद्यांच्या यार्डमध्ये व्हावयाची आहे. या बातमीप्रमाणे कांहीं दिवसांनी धारवाडकडले १२४ व १०८ कलमाखालचे कैदी म्हणजे रा. विश्वनाथराव जोशी, प्रो. दिवाकर, हुक्केरीकर. रा मळेबिन्नर वगैरे ७८ कैदी यांना एक दिवस सकाळीं युरोपियन यार्डमध्ये राहण्यासाठी म्हणून नेण्यांत आले. त्या दिवशीं त्यांनी आमचा प्रेमाने निरोप घेतला कारण एकदा निराळ्या यार्डांत त्यांची रवानगी झाली म्हणजे ते किंवा आम्ही दोघेही सुटेपर्यंत जेलामध्ये पुन्हा एकमेकांस भेटण्याची संवि मिळण्याचा कांहींच संभव नव्हता. त्यांना आम्ही थेटने म्हटले, “ तुम्ही आतां युरोपियन कैद्यांच्या तोडीचे कैदी झाला. आम्ही मात्र आपले नेटिव्ह कैदी ते नेटिव्ह कैदी.” कारण आम्ही कांहीं राजद्रोहाबद्दल शिक्षा झालेले नसल्यामुळे

आमची गणना राजकीय कैद्यांमध्ये होत नसे. अशा प्रकारे कौन्सिलच्या ठरावाची अंमलबजावणी करण्याकरितां म्हणून ज्या कैद्यांना सकाळीं युरोपियन याईमध्ये नेण्यांत आले तेच कैदी पुन्हा सायंकाळीं आमच्या सेपरेटमधील बराकींत परत आले. तेव्हा असे कळले की, जेलचे सुपरिटेंडंट मि. जोन्स यांनी स्वतःच्या जवाबदारीवर कौन्सिलचा ठराव अम्मलांत आणण्याचा हा खटाटोप केला होता. परंतु नुबईसरकारचे एक कार्यकारी कौन्सिलर मि. हेवर्ड हे त्याच दिवशीं जेलच्या ऑफिसमध्ये आले होते व राजकीय कैद्यांना कौन्सिलच्या ठरावाप्रमाणे ताबडतोब युरोपियनांच्या बराकींत ठेवण्याची व्यवस्था जोन्स यांनी केलेली त्यांना आवडली नाहीं व वरिष्ठांकडून या बाबतीत स्पष्ट हुकूम येईल असे तुम्हांला या बाबतीत कौन्सिलच्या ठरावाप्रमाणे वागण्याची वृथा घाई करण्याचे कारण नव्हते असे हेवर्ड याने जोन्सला उलट बजावले. कौन्सिलचा प्रत्येक ठराव सरकारच्या अम्मलदारांनी पाळलाच पाहिजे असा कांहीं कायदा नाहीं. हेवर्ड या वरिष्ठाने अशा प्रकारे जोन्स या सुपरिटेंडेंटाच्या सौजन्यावर झेव्हा फिरविला व सकाळीं युरोपियन कैद्यांप्रमाणे वागविण्याकरितां म्हणून नेलेले कैदी पुन्हा सायंकाळीं सेपरेटच्या बराकीमध्ये परत आले. महात्मा गांधी व शंकरलाल बँकर यांनाही या दिवशीं सकाळीं युरोपियन बराकींत नेऊन सायंकाळीं पुन्हा सेपरेटमधील नं. ३ च्या त्यांच्या स्पेशल बराकींत आणून ठेवण्यांत आले. कौन्सिलच्या ठरावांना सरकार असे कस्पटाप्रमाणे लेखीत असतां कौन्सिलांत जाण्याबद्दल आल्यामधीलच कित्येक मोठमोठ्या व्यक्तींना इतका अनावर मोह कां सुटला आहे तें समजणें दुरापास्त आहे.

नेपोलियनच्या चरित्राप्रमाणे दुसरा ऐतिहासिक ग्रंथ म्हणजे १८५७ सालचा बंडाचा इतिहास कर्नल मॅलेसन याने लिहिलेला हा पुन्हा एकदां जेलांत वाचण्याची मला संधि मिळाली. के. मॅलेसन वॉरे इंग्रजग्रंथकारांनी बंडाच्या लिहिलेल्या सर्व हकीकती एकतर्फी अर्थात् इंग्रजांच्या बाजूने लिहिलेल्या आहेत. महायुद्धामध्ये इंग्रजी वर्तमानपत्रे व मासिक पुस्तके जर्मन लष्कराची सारखी चार पांच वर्षे सरशी होत असतांना किति थडवडीत खोठ्यानाठ्या हकीकती छापून प्रसिद्ध करीत असत याची आतां हिंदुस्थानांतील पोरामोरांना देखील माहिती झालेली आहे. जर्मनांनीच युद्ध सुरू केले, जर्मन हे तहनाम्यांना चिटीरी मानणारे, जर्मन हे राक्षस, जर्मन हे दूण, जर्मन हे नराधम, Bar-

barian क्रूर रानटी लोक अशी जर्मनांबद्दल किति वाईट भाषा इंग्रजांकडून वापरली जात असे ती आपल्या नित्य परिचयाची तेव्हा झालेली होती. जर्मनांनी वैमानिक हल्ला इंग्लंडवर करून घरे दारे जर्मनदोस्त घेली किंवा बेल्जियम देशांतील आपल्या शत्रूवर म्हणजे बेल्जियन लोकांवर करडा भम्मल बसविला की German Atrocities म्हणजे जर्मनांची राक्षसी व अमानुष कृत्ये म्हणून त्यांचे वर्णन करण्यांत येत असे. मात्र पंजाबातील मार्शल लॉच्या वेळी इंग्रज सैनिकांनी निःशस्त्र प्रजेवर केलेला जुलूम व अत्याचार मात्र Error of Judgment म्हणजे केवळ गैरविचाराने घडलेली चूक इतक्याच सौम्य स्वरूपाची ठरते. अशाप्रकारे केवळ स्वतःच्या कृत्यांना चांगले म्हणावयाचे व शत्रूच्या पराक्रमाला रानटी व राक्षसी अशी विशेषणे लावावयाची असा इंग्रजांचा स्वभाव या विसाव्या शतकांत देखील कायम आहे. तेव्हा बंडाचा व काळ्या लोकांनी आपल्या विरुद्ध केलेल्या युद्धाचा इतिहास हिंदुस्थानांतील इंग्रज अधिकारी सरळ किंवा निःपक्षपातबुद्धीने लिहितील हे संभवनीयच दिसत नाही. म्हणून मॅलेसन क के यांचे ग्रंथ वाचणे म्हणजे १८५८ च्या धामधुमीबद्दल इंग्रजी बाजूने लिहिलेले व त्यांचे दृष्टीने सजविलेले वर्णन वाचणेच होय. अर्थात घडलेल्या गोष्टी त्यांच्या ग्रंथामध्ये सांगितल्या असतात तेवढ्या घडल्या म्हणून धरून चालण्यास हरकत नाही परंतु इंग्रजांच्या नीतीच्या, दयार्पणाच्या न्यायाच्या दगैरे ज्या गोष्टी त्यांच्याच ग्रंथामध्ये सांगितल्या असतात त्यांच्यापैकी शेकडा ९० खोऱ्या व फक्त १० खऱ्या असे धरून चालल्याशिवाय गत्यंतरच नाही. नेपोलियन संबंधी खोऱ्यानाट्या गोष्टी इंग्लंडमध्ये किती प्रसिद्ध करण्यांत येत असत याची आपल्या लोकांना कल्पना देखील करवणार नाही. नेपोलियनचा पाडाव झाल्यानंतर नेपोलियनविषयी खोऱ्या कंठ्या पिकवून त्याच्या चारित्र्यावर नाही नाही ते घाणेरडे आरोप करून त्याची बदनामी व नाशस्ती करण्याचा इंग्लंडमध्ये सारखा खटाटोप चाललेला असे, गोल्डस्मिथ नांवाच्या एका भुरग्या लेखकाने (अर्थात हा गोल्डस्मिथ म्हणजे प्रख्यात कवि गोल्डस्मिथ किंवा त्याचा कोणी भाऊवंद नव्हे हे वाचकांना सांगणे अवश्य आहे.) (Secret history of the cabinet of Bonaparte) म्हणजे बोनापार्टच्या दरबारची गुप्तकृत्ये किंवा रहस्ये म्हणून एक भिन्न चोपडे प्रसिद्ध

केले होते. ते नेपोलियन सेंट हेलना येथे अटकेंत असतांना डॉ. ओमिरा या इंग्लंडच्या वतीने नेपोलियनच्या खिदमतीत असलेल्या डॉक्टरने लाकासा या नेपोलियनच्या सकेटरीस वाचण्यास दिले व नंतर ते खुद्द नेपोलियनने वाचले. तेव्हा हे कल्पित कथानक वाचून नेपोलियनची देखील बरीच करमणूक झाली. परंतु नेपोलियनच्या मातेच्या नीतिमत्तेवर देखील त्या पाजी इंग्रज लेखकाने कांहीं शोणखळा उडविण्याचा प्रयत्न केला होता. त्याची मात्र त्याला जरा चीड आली. नेपोलियनच्या चरित्रामध्ये याबद्दल पुढीलप्रमाणे उल्लेख आहे.

Las Casas borrowed of Dr. O'meara "The secret History of the cabinet of Bonaparte" by Goldsmith. Napoleon read the monstrous, indecent and obscene libel with surprise; sometimes he laughed heartily at the folly again he shrugged his shoulders amazed at its shamelessness and horrid calumny As he read the infamous attack upon his mother he exclaimed " Ah poor madam with her lofty character ! If she were to read this ! Great-God ! नेपोलियन हे पुस्तक वाचीत असतांच डॉक्टर ओमिरा हे त्यांच्या खोलींत आले तेव्हा नेपोलियन त्यांना उद्देशून म्हणाला : Doctor, I have just read one of your fine London productions against me. It is a very just remark that it is only truth which gives offence I have not been angry for a moment, but I have frequently laughed at it.

नेपोलियनविरुद्ध उठविलेल्या खोट्यानाट्या व पाजीपणाच्या कड्या यांचा येथे उल्लेख करणाऱ्यांचे कारण इतकेच की नेपोलियनसारख्या युरोपियनासंबंधी व त्याची सर्व कृत्ये युरोपातील बहुतेक लोकांना माहित असता तो कैदेत असतांना त्याच्या विरुद्ध घाणेरडीं पुस्तके छापून प्रसिद्ध करण्याला इंग्रज लेखक बिजकुल कचरत नसत हे दाखवावयाचे आहे. व जर्मन कायसर हा तर खुद्द व्हिक्टोरिया महारानीचा नातू असतांना व जर्मन आणि इंग्लिशराजघराण्याच नात्यागोत्याचे संबंध इतके निकट व महायुद्धाचे पूर्वी तरी अत्यंत जिव्हाळ्याचे व प्रेमाचे असतांना काय-

सरच्या दरबारसंबंधी देखील Secret History of the Prussian Court म्हणून महायुद्धाचे वेळी घाणेरक्या गोष्टींनी भरलेला कित्येक पुस्तके व चोपडी प्रसिद्ध झालेली होती. प्रत्यक्ष युरोपियन व हाडामामाने एक असलेल्या देखील गोऱ्या प्रतिस्पर्धीविरुद्ध खोटे नाटे आरोप करण्याचा इंग्रज ग्रंथकारांचा व लेखकांचा राजरोस परिपाठ आतां सर्वांना माहीत होऊन जगजाहिर झाला आहे; तर १८५७ सालीं इंग्रज सत्तेविरुद्ध नानासाहेब पेशवे, तात्याटोपी, झांशीची राणी वगैरे मंडळी उघड उघड युद्धासाठीं सिद्ध झाली त्यांच्या संबंधी ते खऱ्या खोऱ्याचा निर्णय करण्याची पर्वा करतील अशी आशाच करणें अजागळपणाचें आहे. शत्रूबद्दल खोऱ्या नाट्या अभिशयोक्तीच्या देखील कंठ्या उठवून त्याची सर्व जगभर बदनामी करून टाकावयाची हा पाश्चात्यांच्या राजनीतीतील एक मोठा धोरणी व धूर्तपणाचा डाव आहे. आणि खुद्द इंग्लंडमधील मोठमोठे मुत्सद्दी देखील व मार्ले गॅलडस्टन अशी उदारपणाची खोटी ढोंग व बतावणी करणारी लिबरल मंडळी देखील तसले प्रकार बेघडक करतात. तेव्हां अँग्लो इंडियनामधल क्लाइव्ह, हॅस्टिंग्ज यांच्या तालमेंत वाढलेले हस्तक व त्यांचे इतर नाच व खालच्या दर्जाचे भुरटे सत्ताधारी व भाडोत्री इंग्रजलेखक हे हिंदुस्थानातील काळ्या शत्रूबद्दल व त्यांच्या दृष्टीने “ बंडखोर ” अशा लष्करी पुढांबद्दल बुद्धिपुरस्सर खोऱ्या नाट्या वातम्या व कड्या पसरविण्यास व पिकविण्यास मागेपुढे पाहतील हें संभवनीय दिसत नाहीं. १८५७ सालच्या युद्धाचा इतिहास हिंदी लोकांच्या दृष्टीने खरा खुरा लिहिण्याचा प्रयत्न केल्यास सध्याचे नोकरशाहीचे अधिकारी त्याला तसें करण्यास परवानगी किंवा मोकळीक देत नाहींत. व. सावरकर यांनी लंडन येथें राहून १८५७ च्या धामधूमचा इतिहास हिंदी दृष्टीने लिहिण्याचा प्रयत्न केला, परंतु तो अशाच अडचणीमुळे निष्फळ ठरला. के. व मॅलेसन यांनी इंग्रजांच्या दृष्टीने जे इतिहास लिहिले आहेत हे केवळ इंग्रजी चर्च्यतून जशा गोष्टी दिसतात तशा सांगण्यासाठीं लिहिलेले असल्यामुळे हिंदी लोकांना ते इतिहास विश्वसनीय असे वाटणें शक्य नाहीं, परंतु मॅलेसन सारख्या ग्रंथकाराच्या हकीकती वाचल्या तरी देखील १८५७-५८ सालीं पलटणांतील शिपायांनीं जो इतकी धामधूम उडविली ती जवळ जवळ यशस्वी झालेली होती, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. फक्त मोठ्या संस्थानिकांपैकीं कोणी त्या

धामधुमीमध्ये सामील झाला नाही, यामुळे इंग्रजांना ती धामधूम मारून टाकता आली. झांशीची राणी झांशीस पडलेला इंग्रजांचा वेढा फोडून व तात्या टोप्याला बरोबर घेऊन जेव्हा ग्वालेर येथे शिंद्याची कुमक मागण्या करतां गेली तेव्हा शिंद्याची कुमक जर झांशीच्या राणीला किंवा तात्या टोप्याला मिळाली असती व दिल्ली, कानपूर व लखनौ या तीन ठिकाणच्या मुसलमान लढवण्यांना जर या नवीन सैन्याचे पाठबळ मिळाले असते तर दिल्ली इंग्रजांस पुन्हा कदापि घेतां आली नसती, व लखनौच्या रेसिडेन्सला पडलेला वेढाही उठविता आला नसता. परंतु दिनकरराव राजवाडे यांच्या सल्लयप्रमाणे वागून तेव्हांच्या ग्वालेरच्या महाराजांनी ग्वालेर सोडून आगऱ्यास इंग्रजांच्या छावणीचा आश्रय केल्यामुळेच १८५८ सालची स्वातंत्र्य मिळविण्याकरतां निघड्या छातीच्या वीरांनी केलेली खटपट व्यर्थ गेली असा अभिप्राय पूर्वीच अनेक लेखकांनी व इतिहासकारांनी नमूद केला आहे, तोच सर्वांशी प्राह्य दिसतो. ऐतिहासिक गोष्टींमध्ये असे झाले असते तर तमुक घडले असते, असल्या प्रकारचे तर्कवितर्क लढावणे हे केवळ जलताडणासारखे सर्वस्वी निरुपयोगी आहे. परंतु ज्या गोष्टी उघड उघड दिसतात. त्याबद्दल मनुष्य पुन्हा पुन्हा “ असे झाले असते. ” अशा प्रकारे उद्गार काढून निराशेचा सुस्कारा सोडीत असतोच. त्याचप्रमाणे १८५८ सालच्या अयशस्वी धामधुमीचा इतिहास तुरुंगाच्या कष्टमय परिस्थितमध्ये वाचला म्हणजे राणी लक्ष्मीबाईचा शेवट व तात्या टोपे याचे शेवटचे पराक्रम व अखेर विश्वासघाताने त्याची झालेली फसगत या हकीकतीची आठवण झाली की डोळ्यांत आसवे आल्याखेरीज राहत नाहीत. व हिंदुस्थान देशाचे प्राक्तनच काहीं खोटे आहे असे म्हटल्याशिवाय दुसरे गत्यंतरच मनुष्य बुद्धीला तरी सुचत नाही.

तुरुंगामध्ये डॉ० सर रवींद्रनाथ टागोर यांचे “ साधन ” हे इंग्रजीमधील पुस्तक आमच्या वाचण्यांत आले. डॉ. रवींद्रनाथ टागोर हे इंग्रजी भाषा अप्रतिम लिहितात. इंग्रजी भाषा अप्रतिम लिहिणे व बोलणे या बाबतींत आजपर्यंत कैक हिंदी गृहस्थांनी नांव कमावलेले आहे परंतु तेलंग, रानडे, ना. गोखले, सर. फे. मेथा, सर सुरेंद्रनाथ इत्यादिकांचे लिहिणे व बोलणे म्हणजे वकिली थाटाचे व पार्लमेंटरी धर्तीचे होते. ज्याप्रमाणे तिकडचे मुत्सद्दी,

चाकिल, कायदेपंडित, पार्लमेंटचे सभासद सभा व्याख्यानामधून बोलतात किंवा चर्तमानपत्रांतून लिहितात त्या तऱ्हेच्या लिहिण्यांत बरील मंडळी तरबेज होती किंवा आहेत, परंतु त्यांचे लेख किंवा भाषणे हीं कांहीं वाङ्मयाच्या दृष्टीने इंग्रजी भाषेत कोणी सरस किंवा नमुनेदार अशीं ठरवीत नाहीं. बाबू अरविंद घोष यांचे कित्येक लेख इंग्रजी वाङ्मय अशा दृष्टीने देखील उच्च दर्जाचे ठरतील; परंतु बाबू अरविंद यांच्यापेक्षाहि डॉ. सर रवींद्रनाथ टागोर यांची इंग्रजी भाषेतलि लेखनशैली केवळ अप्रतिम आहे. त्यांच्या इंग्रजी भाषेच्या लेखनशैली-मुळेच त्यांचे नांव जगतामध्ये आज सर्वतोमुखी झाले आहे. त्यांच्या कादंब-या किंवा काव्ये वाचलीं तर त्यांच्यामध्ये विशेष असे काय आहे असे जर कोणी विचारले तर मुख्यतः इंग्रजी भाषा लिहिण्यांत त्यांनीं प्रकट केलेले असामान्य कौशल्य असेच उत्तर द्यावे लागेल. “गीतांजली” हा त्यांचा छोट्टे-खानी ग्रंथ इंग्रजीमध्ये वाचण्यास हृदयगंम वाटतो. परंतु मराठीमध्ये जरी त्यांचे भाषांतर झाले आहे तरी किनी मराठी वाचक तो वाचतांना त्याच्या-मध्ये तल्लीन होत असतलि याचा मला तरी संशय आहे. अर्थात् रवीन्द्र-नाथ टागोर यांचे महत्त्व बऱ्याच अंशाने त्यांच्या इंग्रजी भाषेत आहे. हे कोणालाही कबूल करावे लागेल. त्यांच्या विचारामध्ये नाही. शेक्सपीयरच्या अप्रतिम ग्रंथांचे भाषांतर कोणत्याही भाषेत किंवा कोणाही अडाणी माणसाने केले तरी शेक्सपीयरच्या नाटकांतलि रसपरि-पोषाची हानि कदापि होत नाही. तेंच जर बायरन, शेले, टेनिसन या शेक्सपीयरच्यापेक्षा कमी दर्जाच्या परंतु इंग्रजीत श्रेष्ठ श्रेष्ठ म्हणूनच नांवाज-लेल्या कवींच्या काव्यांची जर मराठीत कोणी भाषांतरें केलीं तर तीं कोणी हातांत देखील धरील कीं नाही याची शंकाच वाटते. सर रवीन्द्रनाथ टागोर यांच्या “घरे बाहेर” “At Home and Abroad” “या कादंब-रीचे मधुराणी या नांवाने एक मराठी भाषांतर प्राप्त झाले आहे. परंतु बंगालीमध्ये किंवा इंग्रजीमध्ये त्या त्या भाषांच्या विवक्षित पेहेरावांमध्ये सर रवीन्द्र बाबूंची कृति जितकी मनोहर, उदावदार व सरस वठ-लेली आहे तशी ती मराठीमध्ये खुलून दिसत नाही. मराठी भाषांतरकारांचा हा दोष नाही. सर रवीन्द्रनाथ यांचे साधारण कोणतेही पुस्तक मुळाप्रमाणे मराठीमध्ये सरस वठणार नाही, असा माझा समज आहे. कारण सर

रवीन्द्रनाथ यांच्या विचारांची व कल्पनांची घटना, रचना व स्वरूप हे महाराष्ट्राच्या मनोवृत्तींशी जुळण्यासारखे नाही. ज्याप्रमाणे एखाद्या रष्ट्राची विवक्षित प्रकारची प्रतिभा किंवा मनोरचना असते त्याप्रमाणे भाषेचीही एका विवक्षित प्रकारची Genius असते असे युरोपियन चिकित्सक व टीकाकार देखील मानतात. कित्येक ग्रंथ फ्रेंच भाषेत अत्यंत सरस म्हणून वाखाणले जातात, परंतु इंग्रजी भाषेतिल त्यांची भाषांतरें वाचावीं तर तो ग्रंथ त्याच्या इंग्रजी स्वरूपावरून आपल्याला नीरस व कदाचित् टाकाऊ असा देखील वाटेल. प्रख्यात जर्मन कवि गोठे (Goethe) यांचे Faust फौस्ट हे नाटक अगदीं अप्रतिम व शेक्सपियरच्या किंवा कोणत्याही अत्यंत श्रेष्ठ दर्जाच्या कवींच्या कोणत्याही नाटका इतकें सरस आहे अशी त्या जर्मन नाटकाची ख्याति आहे परंतु इंग्रजीमधील त्यांचे भाषांतर मी अनेक वेळा वाचण्याचा प्रयत्न केला परंतु मला त्याचा उदात्त माधुरी कोठे आहे ती अद्यापि दळत नाही. उलट मला ते नाटक असंभाव्य अशा अनेक गेष्टींनी भरलें असल्यामुळे एक अद्भुत कथानक म्हणून मनोरंजक वाटेल परंतु त्यामध्ये शेक्सपियर किंवा कालिदास अगर शूद्रक यांनी रंगविलेले उदात्त मानवस्वभावाचित्र मला कोठेही आढळून येत नाही. परंतु सर रवीन्द्रनाथांचा “साधन” हा ग्रंथ काव्यमय नसून तत्त्वज्ञानात्मक आहे. त्यामुळे जेलांत वाचण्याला तो अत्यंत उचित असा वाटला. उपनिषदांतील अनेक उदात्त कल्पनांचा आधार घेऊन त्यांच्यावर रवीन्द्रबाबूंनी आपल्या काव्यमय इंग्रजी वाणीने सर्वसाधारण लोकांना कळेल व सुगम आणि चित्ताकर्षक वाटेल अशा अत्यंत सुंदर भाषेने हे निबंध लिहिले आहेत. उपनिषदांतील तत्त्वज्ञान इंग्रजीमध्ये अशा तऱ्हेने सांगितले गेले तरच ते इंग्रजांना व इतर पाश्चात्यांना पटेल. मॅक्स मुल्लर व कांहीं उपनिषदांचीं इंग्रजींत भाषांतरे करणारे प्रो. गो (Gough) यांना उपनिषदांतील तत्त्वज्ञान म्हणजे वेदांत हा प्रीकतत्त्वज्ञानापेक्षा किंवा क्राइस्टाच्या धर्मातील तत्त्वज्ञानापेक्षा कमी दर्जाचा वाटतो, व उपनिषदांतील तत्त्वज्ञानाचे बोल हे लहान मुलांच्या बोलण्याप्रमाणेच केवळ कौतुकास्पद असे ठरतात असे उद्गार कित्येक पाश्चात्य लेखक आपल्या तुटपुंजा ज्ञानाच्या घरेडीमध्ये काढीत असतात. परंतु “साधन” या ग्रंथासारखे ग्रंथ प्रत्यक्ष इंग्रजीतच लिहिले गेले किंवा स्वामी विवेकानंदासारख्यांचीं व्याख्याने अप्रतिम, वक्तृ-

त्वपूर्ण व तत्त्वज्ञानाने ओतप्रोत भरलेलीं अशीं इंग्रजी भाषेमध्येच अमेरिकेसारख्या आधुनिक सुधारणे-या उत्तुंग शैलशिखरावर आरूढ झालेल्या देशांतील जाणत्या लोकांपुढे होऊन तीं त्यांना पटलीं व वेदांताने मनुष्याच्या असतुष्ट मनाला व अंतरात्म्याला जे चिरस्थायी समाधान व शांति प्राप्त होते ती पाश्चात्यांच्या तुटपुंजा तत्त्वज्ञानाने होत नाही असा आत्मानुभव येऊं लागला म्हणजे वेदांत हा Babbling of mankind's babyhood अथवा मानवप्राण्याच्या बाल्यावस्थेतील बोलबोल अशा स्वरूपाचा नसून मनुष्यप्राण्याच्या बुद्धीला आकलन करता येण्यासारखें जितके उदात्त तत्त्वज्ञान आहे त्याची परमावधी वेदांतामध्ये होते व हर्बर्ट स्पेंसर किंवा जर्मनींतील हेकेल अगर मिल्, मार्टिनो, आणि कॅट, शॉपेन हाँएर यांची ही मजल वेदांताच्या पलीकडे जाऊं शकत नाही हें आतां पाश्चात्यांमधील प्रांजलबुद्धीच्या विचारी पुरुषांना पूर्णपणे पटत चाललें आहे व त्यांचे श्रेय सर रवीद्रनाथ टागोर यांच्या “ साधन ” या तत्त्वज्ञानविषयक ग्रंथालाही अल्पांशाने मिळेल यांत शंका नाही.

या इंग्रजी ग्रंथांनंतर गीतारहस्य, प्रत्यक्ष श्रीमद्भगवद्गीता व उपनिषदे यांचे वाचन माझे मधून मधून नेहेमी चाललें होतेंच. गीतारहस्याच्या दोनतीन प्रती सेपरेटमधील राजकीय कैद्यांजवळ होत्या. लो. टिळकांनीं सहा वर्षांच्या बंदिवासामध्ये मंडालेच्या तुहंगामध्ये लिहिलेला अप्रतिम ग्रंथ लो. टिळकांच्या पंधरावीस किंवा ज्यास्त शिष्यांनीं देखील मनोभावाने येरवढ्याच्या तुहंगामध्ये शिकेच्या मुदतीमध्ये वाचावा हा योगायोग विधिघटनेप्रमाणे फारच उत्तम असा जुळून आलेला होता असे म्हणण्यास हरकत नाही. सायंकाळीं काम संपल्यावर व खोलींत कोडल्यानंतर काळोख पडेपर्यंत गीतारहस्याचे कांहीं अध्याय वाचावे व काळोख पडल्यानंतर झोप येईपर्यंत गीतेचे मुखोद्गत केलेले कित्येक श्लोक मोठ्याने खड्या आवाजामध्ये म्हणावे असा माझा कांहीं दिवस परिपाठ असे. गीतेचे श्लोक मोठ्याने ह्णण्याने छाती, घसा व जीभ यांना व्यायाम मिळे व लक्ष लाऊन मोठ्याने ह्णले म्हणजे त्यांचा अर्थ व मथितार्थ अंतःकरणाला पटून मोठा आनंद होत असे व या तास दोनतासांच्या अवधीमध्ये आपण जेलांत आहों ही भावनादेखील नष्ट होऊन एखाद्या आश्रमामध्ये तपश्चर्येसाठीं राहिलों आहों असाच भास होई. जे लोक अद्यापि जेलांत गेलेले नसतील त्यांना माझे असे

सांगणे आहे की, शक्य तर त्यांनी सत्याग्रहाच्या व कायदेभंगाच्या चळवळीमध्ये एकदा तरी भाग घेऊन वर्ष सहा महिने तरी जेलांत जावे. ज्यांना कौन्सिलांत जावयाचे असेल त्यांना अर्थात् हा उपदेश नाही. परंतु कौन्सिलांत जाणारा पक्ष जरी सहस्र लोकांचा असला तरी वाटेल त्याला काहींनी कौन्सिलांत जातां येणार नाही. कारण तेथील जागा ठराविक आहेत. परंतु जेलाचीं दारे सर्वांना उघडीं आहेत. मुळशीस जाऊन ताताच्या घरणाचा पाया खोदण्याचे काम चालले आहे त्याला हरकत करण्याकरितां तेथे उभे राहिले कीं जेलामध्ये वाटेल त्याची रवानगी होते स्त्रीपुरुष. लहान मुलगा, हा भेदाभेद किंवा ब्राम्हण, मराठा, अस्पृश्य हा भेद जेलांत नाही. विशेषतः गीतारहस्यावर टीका करणारे जे पुस्तकीपंडित व प्रोफेसर आहेत व लोकमान्यांचा अर्थ चुकला असे सांगणारे जे टीकाकार आहेत त्यांनीं एकदां वर्ष दोन वर्षे तुरुंगवास पत्करून तेथे तो ग्रंथ वाचावा म्हणजे लोकमान्याच्या ग्रंथावर टीका करण्याची पात्रता त्यांचे अर्गीं येईल. सहा वर्षे तुरुंगांत काढणाऱ्या लोकमान्यांसारख्या तपस्वी पुरुषाला जो ग्रंथ व जे मतप्रतिपादन करण्याची स्फूर्ति झाली ती कारागृहांतच ज्याचा या भूतलावरील जन्म त्या श्रीकृष्ण परमात्म्यानेच आपण होऊन केली असली पाहिजे यांत शंका नाही. भाराभर पुस्तके वाचलेली असलीं व प्रोफेसरीचे काम केलेले असले किंवा वेदांताची परिभाषा अवगत असली म्हणजे ग्रंथनिष्पत्ति कोणालाही करतां येते परंतु श्री. शंकराचार्य, श्री. ज्ञानेश्वर यांना ज्याप्रमाणे गीताविवरण करण्याचा अधिकार त्यांच्या तपोबलांन प्राप्त झाला होता त्याच प्रमाणे लोकमान्यांना मिष्काम कर्मयोगाचे विवरण गीतेच्या आधाराने करण्याची आज्ञा प्रत्यक्ष भगवान् श्रीकृष्ण परमात्म्याकडूनच झालेली होती व त्याच्या अघटित लीलांच्या योगानेच सहा वर्षे कारागृहवास घडून त्या अवधीमध्ये गीतारहस्य हा ग्रंथ लिहिला गेला. हा सर्व ईश्वरी योगायोग आहे. अशा परमेश्वरी प्रेरणेने निर्माण झालेल्या ग्रंथावर येरा बापुंच्या प्रोफेसरांनीं व विद्वन्मन्यांनीं उलट सुलट टीका करण्यांत काय अर्थ आहे ? लोकमान्यांचा गीतारहस्य ग्रंथ चांगला मननपूर्वक वाचण्याला जेलाची बंद केलेली कोठडी हेच स्थान सर्व प्रकारे योग्य होय असा अनुभव मला आला तो सांगितल्याशिवाय मला राहवत नाही. हा माझा अनुभव प्रत्यक्ष लोकमान्य या माझ्या राजकीय

गुरूंना निवेदन करण्याला मात्र ते सध्या ह्यात नार्हीत या बद्दल मनाला राहून राहून विषाद वाटतो. जेलांतील वाचनक्रम व त्या वाचनावरून सुचलेले विचार व कल्पना या जेलांतून सुटल्यानंतर नमूद करून ठेवाव्या कारण काहीं दिवसांनी त्या विसरून जाण्याचा संभव असतो म्हणून या ग्रंथाच्या द्वारे त्या स्वतःच्या स्मरणाकरता व इतरांस थोड्या मनोरंजक वाटाव्य म्हणून सविस्तर लिहून काढल्या आहेत.

प्रकरण ४ थें.

इतर सटर फटर गोष्टी व सुटका

जेलमध्ये हरण पाळलेली आहेत हे बाहेरील कित्येक किंवा अनेक लोकांना सुद्धा माहित नसेल. आम्ही देखील प्रत्यक्ष जेलामध्ये जाईपर्यंत व जेलांत गेल्यानंतर देखील एक महिनापावेतो जेलच्या आवारामध्ये हरण असतात हे आम्हाला माहित नव्हते. आजारी पडून इस्पितळांत गेलो तेव्हां आम्ही प्रथम त्या इस्पितळाच्या आवारामध्ये हीं हरण पाहिलीं. नंतर सेपरेटच्या आवारामध्ये गेल्या नंतर तर या हरणांचा विशेष दाट परिचय घाला. सेपरेटच्या आवारामध्ये जवळ जवळ १११४ हरण होती. त्यांत बहुतेक माया असून फक्त २ नर होते त्यांतील एक नर दिसण्यांत फारच उमदा व इतर हरिण व हरिणी या पेक्षा शरीराने बराच मोठा होता. या हरणा शिवाय कित्येक मांजरे ही जेलांत पाळलेली आहेत. हीं मांजरे विशेषतः इस्पितळाच्या वाडीमध्ये (आवारात आहेत) इस्पितळांतच जेलमध्ये येणारे, दूध मटन वगैरे पदार्थ प्रथम येत असल्यामुळे व दूध तापवावयाचे वगैरे काम तथे होत असल्यामुळे थोडेसे दूध मिळते या आशेवर हीं पाळीव मांजरे इस्पितळांत चांगली पोसलेली आहेत. इस्पितळांतिल बहुतेक कैद्यांना दूध व शाबुदाण्याची लापशी मिळत असल्यामुळे पुष्कळ कैदी आपल्या खाण्याच्या जिनसांतिल कित्येक पदार्थ मांजरांना खाऊं घालतात. सेपरेटमध्ये देखील थोडीं मांजरे आहेत. माझ्या खोलीच्या शेजारीं गरीबशहा नांवाचा एक म्हाताग मुसलमान कैदी होता. त्यानें एक चांगला काळा पांढरा बोका पाळला होता. दुसरा एक

सिंधी मुसलमान कैदी फत्तू नावाचा होता. त्याने एक भैना (पोर असतांना घरलली) पाळली होती. झाडाच्या बारीक काठ्या काढून त्या लववून त्याने एक टोपलीसारखा पिंजरा बनविला होता. त्या पिंजऱ्यात तो त्या भैनेला ठेवित असे. या फत्तूच्या पिंजऱ्यातील भैनेला केव्हां तरी मारून खाऊन गट्ट करायें असे अर्थात् कोणाही स्वाभिमानी व पराक्रमी बोक्याच्या मनात केव्हांहि यावयाचेंच. दुसऱ्या एकाद्या खंडांतील दुबळें, गरीब किंवा सरळ वृत्तीचें राष्ट्र दिसले म्हणजे त्याला नाना युक्त्या प्रयुक्त्या लढवून आपल्या पंजाखाली घालून त्याचा देश व संपत्ती हलके हलके गिळंकृत करावयाची हा युरोपातील अनेक बलाढ्य देशांचा व राष्ट्रांचा सध्या ज्याप्रमाणे स्वभावच बनून गेला आहे त्याप्रमाणे लहान लहान दुबळ्या पांखरांना मारून गट्ट करावयाचें हा नैसर्गिक देहधर्म बोक्यांना व मांजराना परमेश्वरानेच अर्पण केला आहे. त्याप्रमाणे गरीबशहा याच्या बोक्याने फत्तूच्या पाळीव भैनेवर नजर ठेविल्यामुळे त्या दोघांचे एक दिवस कडाक्याचें भांडण झालें व माझ्या भैनेला याचा बोक्या खातो म्हणून फत्तूने केलेली तक्रार वार्डर, जमादार यांच्यापर्यंत जाऊन पोहोचली. अखेर भैनेचे पाळलेले पोर मोठे होऊन पिंजऱ्यांतून एकदां उडून गेलें तेव्हां या दोन कैद्यांमधील भांडणाचें कारण मुद्यापासूनच नाहींसे झालें. जेलच्या आवारांत हरणे आहेत. तीं पाहिलीं म्हणजे रविवारसारख्या सुट्टीच्या दिवशीं स्वस्थ वाचीत पडले असतांना हा जेल नसून पूर्वकालीन ऋषिंच्या आश्रमासारखा एखादा आश्रम आहे कीं काय असें वाटूं लागते. आषाढ श्रावणाच्या महिन्यांमध्ये पावसाळा चालू झाल्यावर पुष्कळ कैद्यांना आमांशाचा विकार झालेला होता, तेव्हां पुष्कळ जण सगळीं भाकरी खात नसत व बरीच राहिलेली फेंकून देत. तेव्हां हे भाकरीचे तुकडे खाण्याला हीं हरणे आमच्या कोठडीच्या अगदीं जवळ येत असत. व कधीं कधीं तर भुकावलेलीं लहान लहान हरिणशावके कैद्यांच्या हातांतून देखिल भाकरीचे तुकडे घेऊन खात. दूर फेंकून दिलेले तुकडे दांडगा हरिण आपणच भराभरा खाई व छोट्या हरणांना तो टक्कर मारण्याची भीति दाखवून दूर हांकून लावीत असे. एकदां एक छोटे हरिण माझ्या कोठडीजवळ येऊन भाकरी मागत आहे असें मला वाटलें. तेव्हां माझ्या भाकरींतले शिल्लक राहिलेले दोन तीं न लहान तुकडे मी त्याला दिलें. परंतु तें काहीं जाईना; त्याला आणखी

एखादा तुकडा पाहिजे होता. परंतु माझ्याजवळ जास्त तुकडा त्याला देण्याला नव्हता. तेव्हा मला तसेच त्याला हाकून देणे भाग झाले. या जेल-तलि हरणांना उद्देशून नं-र मनांतल्या मनांत मी काहीं आर्था रचिल्या, परंतु लेखनसामुग्रीच्या अभावी त्या टिपतां आल्या नाहींत, बाहेर आल्यानंतर त्यांतील काहीं टिपून काढल्या त्या येणेप्रमाणे:—

बा हरिणशावका तुज पोटभरी अन्न कोठुनी देऊं ॥
 आम्ही वंदी जन बा ! मिळते तें भक्षुनी इथें राहूं ॥ १ ॥
 आश्रम नसे ऋषिचा; आहे हा “ जेल ” इंग्रजी मोठा ॥
 कैदी आम्ही येथें अन्नाचा आमुचा नसे सांठा ॥ २ ॥
 स्वैर अरण्यामध्ये मृग तुम्ही चपल वायुपरि पळतां ॥
 त्या तुम्हाला पकडुनि या आवारांत कोंडिलें आतां ॥ ३ ॥
 तुम्हांस कोंडणारे तेच अम्हाला ही कोंडिती येथें ॥
 समदुःखी तुजशीं मी जडलें माझें तुझें असें नातें ॥ ४ ॥
 अवाशिष्ट भाग अन्नांतुनि राही तो तुला दिला खाया ॥
 केविलवाण्या तोंडें थांबु नको अधिक अन्न मागाया ॥ ५ ॥
 पूर्वीं भारतवासी ऋषिवर्यांनीं मृगांस पोशियलें ॥
 प्रेमें आश्रमभागीं, परि ते दिन सर्व आज मावळले ॥ ६ ॥
 वंशज ऋषिवर्यांचे झालों आम्ही पुढे पुढे भ्रष्ट ॥
 परदारय स्वीकारुनि केलें सत्वास आपुल्या नष्ट ॥ ७ ॥
 गेले ते कण्वमुनी गेले ते व्यास वात्सकी थोर ॥
 त्यांच्या नावांवरती आम्ही हे शूद्र आज विकणार ॥ ८ ॥
 दुष्कालें ग्रासियले जन बहु अन्नाविणें भुके मरती ॥
 अर्ध्या पोटीं रावति किति त्यांची आज बा नसे गणती ॥ ९ ॥
 दुर्धर ही कालदशा आर्यसुपुत्रांस गांजिते भारी ॥
 मृगवालांनो तुमचा उरला आतां कुणी न कैवारी ॥ १० ॥

दर गुरुवारीं कपडे धुण्याचा नियम आहे तो एकंदरीत फार उत्तम आहे; परंतु आषाढ श्रावण मासामध्ये जेव्हां एकसारखा दोन तीन दिवस पाऊस पडतो तेव्हां सर्व कपडे एकदम धुतल्यानें कैद्यांस जरा त्रास होतो. आगष्टमर्धाल एका गुरुवारीं घोंगडीची जाड बंडी, चड्डी, बगैरे सर्व धुवून मी वाळत घातलीं, परंतु

पाऊन सारखा धो ! धो ! पडत असल्यामुळे गुरुवार व शुक्रवार असे दोन दिवस एकही कपडा वाळला नाही. घोंगडीची बंडी शनिवारी सायंकाळी पुरी वाळली. या दोन अडीच दिवस नुसता लंगोटी लाऊन खोर्लात बसण्याशिवाय इलाज नव्हता. रात्री घोंगडी पांघरून निजता येई, परंतु दिवसा घोंगडी पांघरून बसण्याची परवानगी नसल्यामुळे तसेच उघडे बसावे लागे. एक दिवस मी असाच उघडा म्हणजे नुसती लंगोटी लावून चरका फिरवित बसलो असता पुण्यांतील एक कोणी ऑ. मॅजिस्ट्रेट माझ्या कोठडीत आले व “तुमची काहीं तक्रार आहे काय ?” ह्यागून विचारू लागले. हे मॅजिस्ट्रेट कोणी देशी गृहस्थ हाते, या भुरग्या मॅजिस्ट्रेट जेलांतील कैद्यांची तक्रार काडी मात्र दूर करण्याचा अधिकार नव्हता हे मी जाणून होतो, हे लांगूलचालन करणारे ऑनररी मॅजिस्ट्रेट आपल्या घरच्या बायकापोरांसमोर व हुजऱ्यासमोर आपली बडेजावकी वाढविण्याकरता स्वतःच्या पदरचे खाऊन सरकारी हमाली करित असतात. या गुलामगिरीमध्येच आढ्यता मानणाऱ्या या गृहस्थाचा वरील सवाल ऐकून मी त्याला उलट सवाल केला की, “माझ्या तक्रारी शेंकडो असतील; पण त्या दूर करण्याचे सामर्थ्य आपल्याला आहे काय ? अर्थात् ते नाही. मग माझ्या तक्रारी आपल्याला सांगण्यांत अर्थ काय ?” हे माझे बोलणे ऐकून ते गोंधळत्यासारखे झाले. व लगेच जास्त काहीं न बोलतां माझ्या खोलीबाहेर निघून गेले. असेच बरेच मॅजिस्ट्रेट कैद्यांपाशी तक्रारी आहेत का म्हणून विचारण्यास अनेक वेळां येतात, परंतु अशा तक्रारी विचारण्याचा हा निव्वळ पोरखेळ, थडा व फास आहे. जे मॅजिस्ट्रेट तक्रारी विचारण्यास येतात त्यांच्या हातीं जेलच्या सुपरिंटेंडेंटचे काडीतकें बॅवर्ड करण्याचा अखत्यार नाही. उलट कोण कैद्याने तक्रार केली तर त्याच्या तक्रार करण्याबद्दलच त्याला जेलमध्ये जास्त हाल सहन करावे लागतील. भुरग्या मॅजिस्ट्रेट तक्रार विचारून व ती ऐकून जेलच्या बाहेर जाणार व कैद्यांचा गांठ अहोरात्र सुपरिंटेंडेंट व त्यांच्या हाताखालच्या छोट्या अधिकार्यांशी राहणार. एखाद्या कैद्याने तक्रार केली तर त्याला दुसऱ्याच दिवशी जेलांतील अधिकारी वाटेल तसे छळू शकतील. तेव्हा तक्रार करण्याइतका मूर्खपणा कोणीही जाणता कैदी करण्यास धजतच नाही. तक्रार करणाऱ्या कैद्याला जर तक्रार केल्याबरोबर दुसऱ्या जागी नेण्यांत येईल

तर कदाचित् तो मोकळे मनाने तक्रार करील. परंतु ज्यांच्या विरुद्ध तक्रार करावयाची त्यांच्याच हाताखाली जर पुढे रहावयाचे आहे तर तक्रार करण्यास कोण धजावेल ? आमच्या देशातील गुलामाच्या वृत्तीला पूर्ण बळी पडलेले कित्येक लोक कैद्यांस तक्रारी विचारण्याचा फार्स उरकून घेत असतात. इंग्रजी राज्यामध्ये न्यायाच्या व चोखपणाच्या नावाखाली जी अनेक थोताडे व ढोंगे माजविण्यांत आलेली आहेत त्यांतीलच एक मोठे थोताडे म्हणजे दुबळ्या मॅजिस्ट्रेटांनीं हताश कैद्याला सुपरिटेण्डेंट विरुद्ध तक्रार आहे हे विचारणे आहे. तक्रार एखाद्याने केली व सुपरिटेण्डेंटचे एखादे कृत्य दोषार्ह ठरले तर त्या सुपरिटेण्डेंटाला शिक्षा, किंवा दंड किंवा त्याची ताबडतोब बदली करण्याचा अधिकार ज्याला असेल अशा समर्थ वरिष्ठ अधिकाऱ्याने सुपरिटेण्डेंट विरुद्ध तक्रार ऐकण्याचा आव आणला तर शोभेल. परंतु ले. कर्नलचे किंवा मेजरचे काडीमात्र बरेवाईट करण्याचा अधिकार ज्या खालच्या फालतू मॅजिस्ट्रेटांना नाही त्यांनीं जेलच्या अधिकाऱ्यांविरुद्ध कैद्यांच्या तक्रारी आहेत की नाही असे विचारणे म्हणजे स्वतःचे हसें करून घेण्यासारखे असून कैद्यांच्या दुःखावर डागण्या देण्यासारखे वाईट कृत्य आहे. परंतु इंग्रजसरकारच्या अम्मलाखाली उलट्या शिरस्त्याच्या ज्या सहस्रावधि गोष्टी घडत आहेत त्यांच्यांतीलच ही एक मूर्खपणाची बाब आहे. जनरल डायरच्या कृत्यांची चौकशी करावयाला म्हणून किंवा मार्शल लॉच्या अनन्वित कृत्यां बद्दल शहानिशा करावयास म्हणून सर ना-सेटलवाड, पं. जगत्नारायण इत्यादि काळे मेंबर असलेले एक कमिशन नेमले होते. परंतु त्यांच्या हातांत जनरल डायरलाच नव्हे तर एखाद्या फाटक्या साध्या गोऱ्या सोलजराने केलेल्या अमानुष कृत्याबद्दल त्याला काडीचाहि शिक्षा करण्याचा अधिकार नव्हता. अशा कमिशनवर सेटलवाडसारख्या रत्नांनीं काम करणे पत्करलेच कां हे समजणे मुश्किल आहे. जनरल डायर पासून फाटक्या सोजरापर्यंत एकालाही काडीची शिक्षा झाली नाही हा इंग्रजी न्यायाचा मासला. मार्शल लॉच्या अमानुष कृत्यांबद्दल जेथे काडीचा विचार होत नाही तेथे जेलांतील कैद्यांच्या थुलक तक्रारीकडे कोणी इंग्रज लक्ष देईल असे एखाद्या हिंदी माणसाने समजणे म्हणजे आपली स्वतःची गणना महामूर्खामध्ये करून घेण्यासारखे आहे. खरोखर जेलांतील कैद्यांच्या तक्रारी निःपक्षपातीपणाने ऐकावयाच्या असतील.

तर सरकारी मॅजिस्ट्रेटांच्या बरोबर स्वतंत्र वाण्यांचे व सरकारशी निर्भीडपणे बोलण्याचालण्यास समर्थ असे लोकपक्षाच्या पुढाऱ्यांतील दोनतीन सुदृग्दृश्य या पंचकमेटीबरोबर जेलात पाठविण्यात आले पाहिजेत व सुपरिटेण्डेंट किंवा जेलांतील एखादा खालचा अम्मलदार याने दूषणीय किंवा निंद्य वसे काहीं कृत्य केल्याचे दिसून आल्यास त्या अम्मलदाराला दंड किंवा अन्य कोणते तरी शासन करण्याची सत्ता या पंचकमेटीला पाहिजे. शिवाय जेलावर सुपरिटेण्डेंट म्हणून जो वरिष्ठ अधिकारी नेमावयाचा तो अत्यंत शांत वृत्तीचा असावा. कैद्यांची टर करणे, त्यांना औपरोधिक बोलणे अशा प्रकारे आपला दर्जा न ओळखून कैद्यांशी वागणारा इसम जेलवरील सुपरिटेण्डेंट होण्यास नालायख होय. केवळ आय्. एम. एस्. मधील एक मोठा लष्करी डॉक्टर झाला म्हणजे त्याला कैदखान्यावरील वरिष्ठ अम्मलदार म्हणून नेमणूक होण्याची कोणती लायकी किंवा पात्रता येते हे समजणे दुरापास्त आहे. इंग्रजांच्या कैदखान्यामध्ये सर्व प्रकारचे कैदी एका ठिकाणी कोडण्याची जी पद्धति आहे ती चुकीची आहे असे आम्हांस वाटते. जातवार निरनिराळे असे कैदी कोडावे अशी मागणी कोणी करणार नाही. परंतु खुनी, चोर, दरोडेखोर असे कैदी व केवळ पिनल कोडांतील एखादे कलम मोडणारे राजकीय कैदी, किंवा अत्रनुकसाना किंवा (Defamation) च्या गुन्याबद्दल शिक्षा झालेले कैदी अथवा खोटा कागद करणारे किंवा पैशाची अफरातफर करणारे कैदी किंवा सरकारी अम्मलदार असतांना लांच खाणारे म्हणून शिक्षा झालेले कैदी या सर्वांना एकाच ठिकाणी ठेवणे गैर आहे. साधारण चांगल्या स्थितीत राहणाऱ्या कैद्यांना अत्यंत बद्दमास कैद्यां शेजारी ठेवणे गैर आहे. कारण चांगल्या स्थितीतल्या माणसाची अशा परिस्थितीमध्ये बरीच मानसिक अवनति होण्याचा संभव आहे. इंग्लंड व फ्रान्स किंवा अमेरिका वगैरे देशांमध्ये शिक्षा झाली तरी संभावित कैद्यांना जेलामध्ये first class misdemeanant म्हणजे उच्च दर्जाचा कैदी म्हणून वागविण्यांत यावे अशी अट कोर्टालाच घालता येते. तशा प्रकारचा भेदभाव निरानराच्या कैद्यांच्या व्यवस्थेमध्ये होणे अवश्य आहे. इकडील जेलांमध्ये सुद्धा गोऱ्या म्हणजे युरोपियन कैद्यांसाठी निराळी व्यवस्था आहे. राजकीय कैद्यांच्या बाबतीत तर इंग्लंडमधील पद्धत व हिंदुस्थानातील पद्धत यांमध्ये जमीन अस्मानाचे अंतर आहे. रिव्ह्यू ऑफ रिव्ह्यू व या प्रख्यात मासेर्राचे

आद्य संपादक व संस्थापक मि. स्टेड यांना पूर्वी एकदां वृत्तपत्राचे संपादक म्हणून कैदेची शिक्षा झालेली होती. त्या वेळी ते हालोवे जेलमध्ये अटकेंत होते. परंतु ह्यांना अटकेंत असतांना वर्तमानपत्रासाठी लेख लिहिण्याची देखील मोकळीक होती व *Pall Mall Gazette* या दांडग्या दैनिक वृत्तपत्राच्या संपादकाचे काम ते हालोवे जेलमधून करीत असत हे त्यांनी *How I conducted the Pall Mall Gazette from Holloway Gaol* (हालोवे जेलमधून मी पाल माल गॅझेट पत्र कसे चालविले.) या नांवाच्या आपल्या एका लेखामध्ये सविस्तर सांगितलेले फार दिवसांपूर्वी माझ्या वाचांत आलेले आहे. परंतु इंग्लीस साधी शिक्षा झालेल्या कैद्यांना देखील वर्तमानपत्र चालविण्याची मोकळीक तर राहोच परंतु एखादे वर्तमानपत्र वाचण्याची देखील सवलत देण्यांत येत नाही. सध्या जेलमध्ये महात्मा गांधी व त्यांचे शेंकडों अनुयायी कैदी म्हणून असता त्यांना एकवर्तमानपत्र निदान बातमी वाचण्यापुरते टाइम्ससारखे सरकारी पक्षाचे वर्तमानपत्र देखील देण्यांत येऊं नये याचे राहून राहून आश्चर्य वाटते. जेलमध्ये खुनी, दरोडेखोर वगैरे गुन्ह्यांबद्दल वीस वीस वर्षे शिक्षा झालेल्या कैद्यांना भरपूर माफी देण्याची नवी शकल अलीकडे सरकारने काढलेली आहे. एक तृतीयांश मुदतीची माफी, निम्मे मुदतीची माफी अशी सडक हाताने बदमाष कैद्यांना माफी मिळून ते भराभर सुट्टा लागल्याची उदाहरणे येरवळ्याच्या तुरुंगांत असतांना कित्येक कैद्यांनी आम्हाला सांगितलीं. राजकीय कैद्यांची व सत्याग्रही आणि कायदेभंग करणाऱ्या कैद्यांची संख्या जेलमध्ये फार होऊं लागल्यामुळे जुन्या बदमाष कैद्यांना खुशाल भरपूर माफ्या द्याव्या असे धोरण कांहीं वरिष्ठ अधिकाऱ्यांचीं अमलांत आणले असावे, असा या बाबतींत पुष्कळांचा तर्क आहे.

जेलामध्ये काम कमी करण्याबद्दल, किंवा न करण्याबद्दल वगैरे ज्या शिक्षा किंवा सजा आहेत त्या देखील कोणत्या तत्वावर बसविल्या आहेत हे कळणे मुश्किल आहे. हातकडी व काजी रोटी या सजा फार हलक्या व कमी त्रासाच्या समजल्या जातात. त्यांच्याहून जास्त कडक म्हणजे दंडाबेडी आडाबेडी व खोडा, दंडाबेडी म्हणजे एका पाय त बाळा व व त्याच बाळ्याला टांगलेली बेडी तंगडीबरोबर उभी लटकवून देणे. आडाबेडी म्हणजे एक फूट लांबीच्या आडव्या लोखंडी गजाच्या टोक-

ला दोन बेब्या असतात त्या दोन पायांत अडकावून मध्ये एक फूट लांबीच्या आडवा दंडा असल्यामुळे पाय एकमेकांपासून लांब राहून चालण्यास अत्यंत जड जावे असा कैद्याला त्रास देणे. खोडा म्हणजे दोन्ही हात दखाज्याच्या गजाला किंवा खांबाला बांधून कैद्याला दिवसभर उभा करणे. हातकडी मात्र दिवसा काहून रात्री दोन हात एकत्र जोडून त्यांच्याभोवती अडकावयाची असते. या सर्वापेक्षा जास्त कडक म्हणजे फटके मारण्याची शिक्षा आहे. तसि फटक्यापेक्षा जास्त फटके मारावयाचे नसतात. शिवाय कैद्याला एकदां फटके मारले म्हणजे पुन्हा तनि महिनेपर्यंत ते मारावयाचे नाहीत असा नियम आहे, असे सांगतात, अर्जाबात काम करण्याचे टाळले तरच फटके मारावयाचे असतात. परंतु मुळशीच्या सत्याग्रही कैद्यांना अलोकडे काम कमी केल्याबद्दलच फटके मारण्यांत आले; ते मुद्दाम थेट गव्हर्नमेंटकडून व आय जी. कडून स्पेशल हुकूम आणून मारविण्यांत आले असे म्हणतात. सर्व सजा खाऊन देखील हटवादी पणाने वागणारे कित्येक कैदी असतात. मग त्यांची एका जेलमधून दुसऱ्या जेलामध्ये रवानगी करण्यांत येते असे म्हणतात. या सजा कोणी शोधून काढल्या आहेत हे कांहीं निश्चितपणाने सांगतां येत नाही. परंतु फटक्यांची शिक्षा व हात बांधून गुराप्रमाणे माणसाला उभा बांधून ठेवणे या सजा केवळ रानटीपणाच्या आहेत. त्या रद्द झाल्या पाहिजेत. त्या सजा देणाऱ्यांची माणुसकी नष्ट होत असली पाहिजे. ज्या सत्ताधऱ्यांच्या देखरेखीखाली व हुकमाने या सजा अजून अमलांत येत आहेत त्यांना सुधारलेले सत्ताधारी असे जाडे नांव धारण करण्याचा विलकुल अधिकार नाही.

जेलमध्ये बाहेरील बातमी येऊं नये व जेलमधील कोणती ही बातमी बाहेर जाऊं नये म्हणून सक्त खबरदारी घेण्यांत येत असते. परंतु इंग्रज सरकार झाले तरी मनुष्यस्वभावा बद्दल शकत नसल्यामुळे जेलमध्ये बाहेरच्या बातम्या वाटेल तितक्या येत असतात व जेलमधील बातम्यादेखील भरपूर बाहेर जात असतात. जेलांत बाहेरचे बरेचसे पगारी नोकर आहेत. शिपाई, जमादार, डॉक्टर, कांपोडर, कॉन्स्टाबलरांचे कधी कधी कामावर असलेले नोकर, छापखान्यामध्ये कामावर पगार घेऊन ठेवण्यांत आलेले कंपाझिटर, प्रेसमेन वगैरे मोकळे लोक, शिवाय दूध, मटन, भाज्या फळे घेऊन येणारे व्यापारी या सर्वांचा संबंध तुहंगांतील बाहेरच्या जगाशी नित्याचा असल्यामुळे बाहेरच्या खऱ्याखोट्या पण कांहीं

ती बातम्या जेलात येत असतात. मात्र या बातम्यांपैकी बहुतेक सुद्ध खोट्या किंवा अतिशयोक्तिपूर्ण अशा स्वरूपात येत असतात. आम्ही जेलात गेल्या-नंतर अशी एक बातमी जेलात आली की, जर्मनी, रशिया व तुर्कस्थान एका बाजूला व इंग्लंड आणि फ्रान्स एका बाजूला अशी पुन्हा लढाई चालू झाली. अर्थात् या बातमीवर आमचा बिलकुल विश्वास बसेना. परंतु दहावारा दिवस ही बातमी जेलमध्ये बऱ्याच प्रमाणावर पसरलेली होती. कित्येक वॉर्डर व वॉचमेन मोठे उपद्रवापी असतात. काही वॉर्डरांना जेलाच्या बाहेर जवळपास म्हणजे आवाराबाहेर कैदी जातात तेथपर्यंत व आवाराबाहेरच्या ऑफिसरांच्या बंग-न्यावर जाण्याची परवानगी असते. हे उपद्रवापी इसम मुद्दाम काही तरी गप्पा जेलमध्ये आणून पसरवितात. काही वॉर्डर जेलवरील कित्येक अधिकार्यांचे “Pet” म्हणजे आवडते पित्ये असतात, व ते माफी मिळविण्याच्या आशेने इतर वॉर्डरांवर व कैद्यांवर किंवा खालच्या अम्मलदारांवर वरिष्ठ अम्मलदारांचे खास “डिटोकिटव्ह” किंवा हेर म्हणून वागत असतात व ते देखील मुद्दाम खोटयानाट्या बातम्या व कंड्या उठवितात असे कित्येक अनुभवी व जुने कैदी इतरांना सांगत असत.

जेलमध्ये गेल्यानंतर रात्री झोपेमध्ये काही स्वप्ने पडतात ती बाहेरिल स्वप्नापेक्षा जरा निराळ्या प्रकारची असतात, असा मला स्वतःला तरी थोडा अनुभव आला. एकंदर स्वप्ने का व कशी पडतात आणि स्वप्नसृष्टि हा एक कोणत्या प्रकारचा मानसिक चमत्कार आहे हे मानसशास्त्राचा तात्विक दृष्टीने अभ्यास करणाऱ्या मानसशास्त्रज्ञांना कदाचित् पूर्णपणे कळले असेल. परंतु Psychology या शास्त्रामध्ये तरी या प्रश्नाचा पूर्ण उलगडा अद्यापि झाला आहे की नाही याची शंकाच आहे; स्वप्नसृष्टीमध्ये मनुष्याचे मन खुशाल स्वैर-संचार करित असते. भूत, भविष्य, वर्तमान अशा तिन्ही काळांमध्ये स्वप्नावस्थेत मनुष्याचे मन संचार करू शकते. जुने ओळखीचे पुरुष किंवा कधी बिलकुल ओळख नसलेली अशीही मंडळी स्वप्नामध्ये आपल्याशी बोलू शकते. वाटेल त्या दूरच्या ठिकाणी देखील स्वप्नामध्ये मनुष्य जाऊ शकतो. कधी कधी स्वप्नात बघितलेल्या किंवा घडलेल्या गोष्टी थोड्याबहुत फरकाने प्रत्यक्ष व्यवहारात घडून येतात असाही कित्येक वेळा अनुभव येतो. Clairvoyance म्हणजे स्पष्टदर्शन असा शब्द थिऑसॉफिकल ग्रंथांमध्ये ज्या मानसिक चमत्का-

राला साधारपणे लावण्यात येतो तथा प्रकारची सूक्ष्मदर्शनशास्त्री मनुष्याला स्वप्नामध्ये प्राप्त होते असे कित्येकांचे म्हणणे आहे. जेलच्या कोठडीत पडणाऱ्या अत्यंत स्पष्टदर्शनाच्या स्वप्नांबद्दल मी जेलमध्ये मि. सफदारखान या माझ्या मुसलमान मित्रांबरोबर एकदा बोलत असतां त्यांनीं स्वप्न बरोबर ताबडतोब खरे ठरल्याची एक जेलांतील दृकीकृत मला सांगितली. ती आम्ही जेलांत जाण्यापूर्वी घडलेली होती. परंतु मि. सफदारखान यांनीं ती प्रत्यक्ष पाहिली होती. सफदारखान हे पूर्वी सर्कल नं १ मध्ये असतांना त्या सर्कलमध्ये लष्करी गुन्ह्यांबद्दल शिक्षा झालेले पंधराविस पठाण व बलूची मुसलमान कैदी होते. त्यांच्यापैकी पुष्कळांना पांच पांच, दहा दहा वर्षांच्या सजा झालेल्या होत्या व त्यांचीं अपीलें वगैरे रीतसर होऊन तीं नामंजूर देखील झालेलीं होती तेंव्हां त्यांना लष्कर सुटण्याची फारशी आशा नव्हती. तथापि त्या पठाणांपैकी एक-जण एक दिवस सकाळीं निजून उठल्यानंतर मोठ्या आनंदाने नाचूं बागडूं लागला व मला स्वप्न पडलें कीं आम्हाला सोडून देण्याचा हुकूम कमांडर-इन-चीफकडून आला आहे, तेव्हां आज उद्यां आम्ही सगळे खास सुटून जाणार असे तो बडबडूं लागला. अर्थात् केवळ स्वप्नावर विश्वास ठेवून आनंदाने नाचणाऱ्या या कैद्यांची त्याच्या बरोबरच्या सर्व मंडळीने यथेच्छ टर उडविली. परंतु तो म्हणे तुम्हीं खुशाल थडा करा पण माझे स्वप्न पहा आजच्या आज खरें ठरतें कीं नाहीं ? कर्मधर्म-संयोगाने त्याच दिवशीं दुपारीं त्या सर्व लष्करी कैद्यांना सोडून देण्याचा हुकूम बरिष्ठ लष्करी अधिकाऱ्यांकडून जेलच्या ऑफिसमध्ये आला व सायंकाळच्या आधींच त्या सर्वांना सोडून देण्यांत आले. तेव्हां ज्या पठाणाला सुटण्याचे स्वप्न आदल्या रात्री पडलें होतें त्याच्या पायांवर त्या इतर सर्व पठाणांनीं लोटांगणे घातलीं. कारण त्यांना वाटलें कीं हा खरोखरच कोणी मोठा पुण्यवान् पुरुष आहे म्हणूनच सुटण्याचा हुकूम त्याला सर्वांच्या अगोदर कोणा देवदूताने येऊन स्वप्नामध्ये कळविला असावा. असे ताबडतोब अक्षरसः खरें ठरणारें स्वप्न हजारपांचशेंमध्ये देखील एखादे निघत असेल कीं नाहीं याची शंका आहे. परंतु अर्धेभुधें खरें ठरणारें एखादे स्वप्न पडल्याचा अनुभव पुष्कळ लोकांना स्वतःच्या अनुभवामध्ये देखील पाहिला असल्याचा संभव आहे.

मला जेलांत असतांना कित्येक वेळां घरच्या मंडळीसंबंधीं स्वप्ने पडत. तशीं अर्थात् जेलांत अडकलेल्या प्रत्येक कैद्याला पडत असतातच. मला एक स्वप्न

असे पडले कीं के. अण्णासाहेब पटवर्धन हे व मी शनवारवाढ्याच्या त्यांच्या घरा-जवळील रस्त्याने बोलत बोलत चाललो आहो. शनवारवाढ्याच्या ज्या बुढजा-जवळ दिवाणी कोर्टामध्ये जाण्याचा रस्ता आहे त्या गणेशदस्वाजाच्या बुरजाजवळ आल्यानंतर मी कोर्टाकडे जाण्यासाठी त्या दरवाजाकडे वळलो तेव्हा अण्णासाहेब पटवर्धन मला म्हणाले “कशाला जातोस त्या वाढ्यात ? त्या पडक्या शनवारवाढ्यात चौहोंकडे मयंकर साप वावरत असतात.” अण्णासाहेब असे म्हणतात तो माझ्या पायांजवळून खरोखरच एक दोन लांबलचक असे कृष्ण सर्प सापटत वाढ्याच्या दरवाजाकडे जात असताना मला दिसले. तेव्हा मी म्हटले “बरं, तुम्ही वेळेवरच मला बोललांत. नाही तर या सापांपैकी मला एखादा आतांच डसलादेखील असता.” नंतर अण्णासाहेब व मी बोलत बोलत बुधवारचौकाकडे वळलो व पुढे हे स्वप्न खलास होऊन मी जागा झालो.

माझी वृद्ध मातोश्री वारल्याला जवळजवळ वीस वर्षे होऊन गेलीं. परंतु एकदां जेलमध्ये गाढ झोप लागल्यानंतर मला स्वप्नामध्ये माझी कैलासवासी मातोश्री दिसली व तिने माझ्या पाठीवर ममतेने हात फिरवून “बाळ ! तू या ठिकाणी कशाला आलास ? तुला इथे फार कष्ट होतात. मला ते पहावत नाहीत” असे ती मला म्हणाली. मृतांचे आत्मे वावरत असतात व त्यांची जिवंतपणी ज्यांच्यावर अत्यंत ममता असते त्यांच्याभोवती ते घिरव्या घालतात असा सर्वसाधारण समज आहे. त्याला अनुसरून हा स्वप्नातील प्रकार घडला असला तर या स्वप्नाचा उलगडा बरोबर होतो.

मी जेलांत गेल्यानंतर माझ्या घरी सांपत्तिक अडचणीची जी परिस्थिति उपस्थित झाली होती ती मला अनेक स्वप्नांमध्ये स्पष्टपणे समजावून सांगण्यास माझा पुतण्या आलेला आहे असे मला दिसत असे, व त्याने मला स्वप्नांमध्ये सांगितल्यासारखीच ती जवळजवळ घरांमध्ये झालेली होती हे मला जेदांतून सुटका झाल्यानंतर त्याच्याकडून समजले.

जेलांतील कैद्यांना दर तीन महिन्यांमध्ये एकदां घरच्या मंडळीची भेट घेण्याची व दोन महिन्यांतून एकदां घरी पत्र लिहिण्याची परवानगी असते. परंतु जेलचे सुपरिंटेंडेंट डील थॉर्नी माझा पहिल्या वेळच्या भेटीचा व पहिला पत्र लिहिण्याचा हक्क काढून घेतला होता. कारण एक दिवस माझे काम कमी भरल्यामुळे

मला काजी रोटी खाण्याची सजा देण्यांत आली होती. या सजेमुळे माझा पहिला भेटीचा व पहिले पत्र लिहिण्याचा हक्क नष्ट झाला असे त्यांनी मला सांगितले. त्यामुळे सप्टेंबर १ र्जाच्या आंत मला घरच्या माणसांची भेट घेतां आली नाहीं व अ.ग.ष्ट १६ पर्यंत मला जेलमधून बाहेर पत्र देखील पाठवितां आले नाहीं. नवीन सुपरिटेडंट जोन्स हे मात्र भेटीच्या व पत्रे लिहिण्याच्या हक्काच्या आड केव्हांही आले नाहींत. जोन्स सुपरिटेडंटच्या कारकीर्दीमध्ये थार्ल्स व पॉट हीं दोन भांडीं नेहेर्मीं घांसूनपुसून अगदीं आरशासारखीं लख-लखीत अशीं सर्व कैद्यांनीं ठेविलीं पाहिजेत असा त्यांचा विशेष कटाक्ष असे. जेलांतलि हीं दोन भांडीं नेहेर्मीं घांसणें हा एक कैद्याच्या मागे कायमचा उद्योग असतो. फार जोरानें घांसलीं तरच हीं भांडीं इतकीं स्वच्छ राहणें शक्य असतें मला इतक्या जोरानें तीं घांसतां येत नसत म्हणून जवळपासच्या कोठडींतलि एखाद्या मजबूत कैद्याकडून मी तीं कधीं कधीं घांसून घेत असे. या कार्मीं पूर्वींच्या एका प्रकरणांमध्ये उल्लेख केलेला “पागल” म्हणजे वेडसर कैदी “सख्या तुला” कोळी हा मला मदत करण्यास नेहेर्मीं तयार असे. “बामणाचे भांडे घांसून दिलें तर पुण्य लागेल ” असे तो म्हणत असे. सख्या कोळ्याच्या वरील बोलण्याप्रमाणेंच इतर कैद्यांची देखील ब्राम्हणांबद्दल आदरबुद्धि जेलांत दिसून येई. ब्राम्हणेंतर या नांवाचा पक्ष सध्यां ब्राम्हणांशीं वैरभाव साधण्यांत मोठें भूषण मानीत असेल. परंतु जेलमधील कैद्यांत सत्यशोधकी पंथाचे हे वाहे कधींही दिसले नाहीं. मुसलमान कैदी देखील ब्राम्हण कैद्यांशीं विशेष आदर-बुद्धीनें वागतांना दिसतात. तेव्हां आनुवंशिक संस्कार हे फार दृढमूल झालेले असतात व नवीन आंगंतुक चळवळींचा परिणाम सर्वसाधारण लोकांवर सहसा होत नाहीं असेंच म्हणणें प्राप्त होतें.

जेलमध्ये कपडे धुण्याच्या वेळीं ते स्वच्छ व्हावे म्हणून रिठ्ठे देण्यांत येतात. रिठ्ठे दगडावर चांगले घांसले म्हणजे भरपूर फेंस तयार होतो व हा रिठ्यांचा फेंस फांसून कपडा धुतला म्हणजे अगदीं धोब्यानें धुतलेल्या कपड्याप्रमाणें तो स्वच्छ पांढरा होतो. साबणाचा प्रसार फार झाल्यामुळे धुण्याच्या कार्मीं रिठ्यांचा उपयोग सध्यां शहरांमध्ये तरी कोणीच बहुधा करित नाहींत. परंतु हे जुने व पूर्वींचे प्रघात जेलामध्ये पूर्णपणें अम्मलांत असलेले पाहून मला प्रथम मोठें आश्चर्य वाटले.

जेलमधील ज्या कैद्यांच्या बंदीवासाची मुदत संपत येत जाते त्यांना अखेरच्या महिन्यामध्ये जरा जास्त ढिलाईने व सवलतीने वागविण्यात येऊं लागते. कारण सुटण्याच्या वेळेला कैदी जसा जेलांत आला त्यापेक्षां विशेष रोडावलेला असून बाहेर जाऊं नये अशी जेलवरील सत्ताधारी दक्षता बाळगीत असतात. इतर कैदी देखील बाहेर जाणाऱ्या कैद्याला मोठा भाग्यवान् समजून त्या कैद्याला बाहेर पडल्यानंतर आपल्यासाठीं अनेक गोष्टी करण्याच्या विनंत्या करित असतात. सुटणारा कैदी विचारा प्रत्येकाला “ तुझ्यासाठीं मी अमुक करीन तुमक करीन ” अशीं पोकळ शाब्दिक आश्वासनें देण्यास मार्गेंपुढें पाहत नाहीं. जेलमधील खालचे बारके सारके वॉचमेन व वॉर्डर देखील सुटून जाणाऱ्या कैद्याशीं अखेर अखेर गरीबीनें व नरमाईनें वागूं लागतात. अशा प्रकारें सुटण्याच्या पूर्वी जेलांतील एकंदर कष्टमय वातावरण अखेरच्या आठपंधरादिवस थोडें सुखप्रद वाटूं लागते. बाकी जेलामध्ये ५-१० वर्षे काढल्यानंतर ज्या कैद्यांना सुटून जावयाचें असतें व ज्यांची बाहेरील सांपत्तिक स्थिति कष्टप्रद असते त्यांना जेलांतून सुटून बाहेर जाणें हेंच एक मोठें संकट आहे असें वाटूं लागते. कारण ५-१० वर्षांमध्ये त्यांच्या नात्यागोत्यांपैकी किंवा इष्टमित्रांपैकीं अनेक-जण मृत्युमुखीं पडलेले असतात. त्यांचा पूर्वीचा उद्योगधंदा किंवा व्यवसाय असेल तो ५-१० वर्षांचा मध्ये खंड पडला असल्यामुळे पुढें तसाच चालविणें त्याला अशक्यच होणार असतें व जेलांतून जाऊन आलेला बदमाश कैदी म्हणून त्याला इतर लोक जवळ उभा करित नाहींत. अशा प्रकारें चोर, दरवडेखोर व इतर बदमाश कैदी यांना १०-१२ वर्षे जेलांत काढल्यानंतर जेव्हां बाहेर सुटून जाण्याचा प्रसंग येतो तेव्हां बाहेरच्या मोकळ्या जगापेक्षां जेलचें आवारच पुरवले असें म्हणण्याची त्यांना पाळी येते. म्हणूनच कित्येक चोर वगैरे बदमाश लोक जेलांतून सुटून आल्यानंतर पुन्हा मुद्दाम एखादा गुन्हा करून जेलांत जाण्याची तयारी करतात. मी वर्कालीचा धंदा करित असतांना पुन्हा पुन्हा जेलांतून जाऊन येऊन वारंवार चोऱ्या करणारे किंवा इतर गुन्हे करणारे इसम माझ्या पाहण्यांत येत. परंतु असे वारंवार गुन्हे त्यांनीं कां करावे याचें कारण नीटपणें माझ्या ध्यानांत येत नसे. परंतु ज्यांना बाहेरच्या-पेक्षां जेलांतील रहाणीच जास्त सुखावह व कमी कष्टप्रद वाटते त्यांनीं बाहेरच्या कटकटीला व संतापाला कंटाळून पुन्हा जेलाचा आश्रय करण्याचीच सट-

पट करावी हे त्यांच्या दृष्टीने खरोखरच स्वाभाविक आहे. जेलांत पोटभर अन्न व अंगभर वस्त्र हे बिनतक्रार सर्व बंदमाप कैद्यांनाही मिळते. शिवाय कैदी आजारी पडला की जेलामध्ये औषधपाण्याचा उत्तम बंदोबस्त होतो. तेव्हा हिंदुस्थानासारख्या दुष्काळग्रस्त देशातील अर्धपोटी राहणाऱ्या लक्षावधि लोकांना व उपासमारीमुळे धड अंगभर वस्त्र जन्मांत कधी न मिळणाऱ्या भिकाऱ्यांना वाहेरच्या कष्टमय व खडतर आयुष्यक्रमापेक्षां जेलची दिनचर्याच जास्त सुखकर वाटावी यांत आश्चर्य नाही. म्हणूनच कायदेभंग व जेलांत घुसण्याची चळवळ शहरांतील सुखवस्तु लोकांना जरी मोठी कष्टप्रद वाटली तरी एकंदर देशातिल खेड्यापाड्यांच्या दुष्काळग्रस्त लोकांना ती जर नीट समजावून सांगितली तर प्रथमदर्शनी ती जितकी कठीण व अम्मलांत आपण्याला अशक्य वाटेते तितकी खरोखर ती कष्टसाध्य नाही हे प्रत्यक्ष अनुभवाने शंकेखोरांना सुद्धा पटवून देता येईल.

हिंदुस्थानामध्ये इंग्रजांचे राज्य व इंग्रजी सत्ताधाऱ्यांचे वाटेल त्या प्रकारचे कायदेकानू व नियम खुशाल आपल्या लोकांनी कवूल केले व ते आपल्यावर लादून घेतले म्हणूनच नोकरशाहीला वाटेल तशी सुलतानी सत्ता गाजविता येऊ लागली. जेलांचे भय व कायद्यांचे भय या दोन मोठ्या भयांच्या पायावर नोकरशाहीची सत्ता दृढबद्ध झालेली आहे. बहुजन समाजाच्या मनांतून अन्यायी व जुलमी कायद्यांची भीति व कैदेची भीति नष्ट झाली पाहिजे. मोठमोठे वर्किल बॅरिस्टर यांना कौन्सिलांत जाऊन काय करावयाचे असेल ते त्यांचे त्यांनी करावे. परंतु कौन्सिलांत कांहीं सर्व प्रजेला घुसता येत नाही. मात्र सत्याप्रहाच्या चळवळीमध्ये तीस कोट प्रजेपैकी प्रत्येक व्यक्तीच्या मनांत आले तरी त्याला वाटेल त्या वेळेला एखादा अन्यायाचा कायदा किंवा मॅजिस्ट्रेटाचा जुलमी हुकूम मोडता येईल. जेलची व कायद्याची भीति हा नोकरशाहीच्या जुलमी सत्तेचा बालेकिला आहे जुलमी कायद्यांना प्रजा जुमानीनाशी झाली की ते कायदे आपोआप नष्ट होतात. ज्या कायद्याला कोणी भीत नाही तो कायदा कसला! लंड अॅक्जिभिशन अॅक्ट वाटेल त्या ठिकाणी लावला किंवा वाटेल त्या कृत्याला *Public Purpose* असे नांव देऊन लागू केला म्हणजे लोक खुशाल आपल्या जमिनी देतात असे आजपर्यंत सरकारच्या अनुभवास आले म्हणूनच या कायद्याचा दुरुपयोग मुळशांतील १२००० मावळ्यांची ५४ खेडी बुडविण्यासाठी करावा अशी दुर्बुद्धि सरकारला झाली.

A bold peasantry their country's pride

When once destroyed can never be supplied

हे गोलडस्मिथ कवीचे वचन शाळांतून हिंदी मुलांना देखील सरकारी शाळांतील भाडोत्री पंतोजी शिकवितात परंतु एखाद्या हुषार मुलाने जर उलट सवाल केला की "मास्तर? इंग्रज कवीचे. हे वचन जर इतके मोठे महत्त्वाचे आहे तर १२००० शेतकऱ्यांच्या जमिनी घेऊन त्यांना देशोधडीस भटकत लावण्याचे निघ पाप इंग्रजसत्ताधारी का करतात?" तर विचारा भाडोत्री मास्तर म्हणेल, "बेव्या! तू आहेस फार हुषार! पण कविता फक्त शाळेत पाठ करण्याकरता असते; परिक्षेत मार्क मिळवून पास होण्याकरता ती पाठ करावयाची असते. त्या कवितेच्या आधारावर इंग्रज सरकार असे का करते तसे का करते इत्यादि प्रश्न सरकारी शाळांतील मास्तरांना करू नये! कारण मी तुझ्या प्रश्नाचे खरे उत्तर देऊ लागलो तर माझी नोकरी जाईल. तेव्हा ही कविता म्हणजे पुराणांतील वांगी पुराणांत अशा तऱ्हेने घोकायला चांगली आहे. परंतु मावळ्यांसारख्या काळ्या नेटिव्हांचा कैवार घेऊन सरकारी शाळेतिल मुलांनी त्या कवितेचा अर्थ सरकारच्या एखाद्या कृत्यासंबंधी दूषण देण्याकरिता उपयोगांत आणावयाचा नाही" भाडोत्री पंतोजीला हे उत्तर शोभेल. परंतु देशातील सर्वच लोक कांहीं सरकारचे गुलाम किंवा त्यांचे भाडोत्री पंतोजी नाहीत. तेव्हा खुद्द इंग्लंडमध्ये चार्ल्स राजाच्या हुकमाचा प्रतिकार करण्यास जसे पिम हम्पडन वगैरे मरीबांचे कैवारी उभे राहिले त्याप्रमाणे अन्यायी व जुलमी कायद्यांचा प्रतिकार करण्यास पुढान्यांनाच अज्ञ लोकांच्या मदतीस धावून गेले पाहिजे. तरच जुलमाचा व अन्यायाचा उत्तम प्रकारे बंदोबस्त होईल. हिंदुस्थानांतील स्वराज्याची चळवळ ही तीस कोटी लोकांची चळवळ आहे. एकोणतीस कोटी, नव्याण्व लक्ष, पन्नास हजार लोक जर जुलूम सोसण्यास तयार असे गुलामच राहिले तर वरच्या केवळ पंचवीस तीस हजार सुशिक्षित लोकांपैकी पांच सातशे मोठे लढवय्ये बेरिस्टर व दास बाबूंच्या तोडीचे कौन्सिलर जरी कौन्सिलांत गेले तरी नुसत्या कौन्सिलांतील कामाने स्वराज्य कदापि मिळावयाचे नाही. तीस कोटी लोकांपैकी सर्वसाधारण असे दहावीस कोट लोक जेव्हा जुलमाचा प्रतिकार करण्यास तयार होतील व जेव्हाच्या आणि शिक्षेच्या भीतीने भेदरून जाणार नाहीत तेव्हाच जुल-

मात्वा नायनाट होईल. महात्मा गांधींनी कोट्यवधि लोकांकडून स्वराज्य प्रीत्यर्थ रूटपट व चळवळ व्हावी म्हणून खादी, सत्याग्रह, कायदेभंग हा सर्व लोकांना साध्य असणारा मार्ग दाखविला आहे. परंतु हा कठिण मार्ग ज्या मोठ्या श्रीमंतांना व कायदेबाज कौन्सिलदारांना मान्य नाही त्यांनी उलट महात्माजींना शिव्याशाप देण्यास सुरवात केली आहे. कौन्सिलांत जाऊनच ज्याला प्रताप गाजवावयाचा आहे त्याला प्रतिबंध कोण करणार आहे. ? परंतु कौन्सिलांत फक्त ७५।१०० जागा असतात. या १०० किंवा ७५ लोकांच्या शिवाय इतरांनी काय करावयाचे ! कौन्सिलांत गेलेल्या ७५।१०० लोकांच्या कृत्यांची वाखाणणी करून इतरांनी स्वस्थ बसावयाचे की नोकरशाहीच्या जुलमी सत्तेला खिळखिळी करण्याकरता काँग्रेसच्या सुसंघटित मताच्या जोरावर जुलमी व अन्यायी कृत्यांचा प्रतिकार व्यवहारांत शक्य तितक्या ठिकाणी करावयाचा हा राष्ट्रापुढे प्रश्न आहे. कै. लोकमान्य टिळक यांनी त्यांच्या तरुण वयापासून देखील नोकरशाहीच्या कायद्यांची व तुरुंगांची भीति वाळगिली नाही. लोकमान्यांसारखे लेखक, वक्ते किंवा विद्वान गृहस्थ इतर देखील कित्येक झाले असतील. परंतु लोकमान्यांचे विज्ञान-धृत्व त्यांच्या धैर्यामध्ये व अन्यायाने तुरुंगांत टाकलेत तरी तुमच्या जुलमापुढे मां मान बांकविणार नाही या त्यांच्या करारीपणामध्येच होते. लोकमान्यांचा हाच मार्ग महात्माजींनी त्यांच्यापश्चात् पुढे चालविला आहे. लोकमान्यांच्या प्रमाणेच महात्माजींना सरकारने ६ वर्षे तुरुंगवासाची शिक्षा दिलेली आहे. लोकमान्यांच्या हयातीमध्येच जर मुळशीसारखे प्रकरण उपास्थित झाले असते व आपल्या अनुयायांपैकी शेकडो लोक तुरुंगांच्या शिक्षेची भीति न वाळगिता नोकरशाहीच्या जुलमी कायद्याला तोंड देतात ही गोष्ट त्यांनी प्रत्यक्ष पाहिली असती तर त्यांना खरोखर महादानंद वाटला असता. परंतु त्यांच्या हयाती-मध्ये हा मुळशीसारखा प्रसंग उद्भवला नाही हे महाराष्ट्रातिल त्यांच्या अनुयायांचे दुर्भाग्य होय, असे मला या मुळशी प्रकरणामध्ये सामील झाल्यापासून वेळोवेळी वाटे.

जेळांत गेल्यानंतर सद्यःस्थितिसंबंधी विचार करतांना स्वराज्यप्राप्त्यर्थ जे आपले म्हणजे एकंदर हिंदी राष्ट्राचे प्रयत्न चालले आहेत ते फार अल्पप्रमाणावर चालले असून अत्यंत कोते आहेत असेच पुनः पुन्हा मनांत येई. काँग्रेसच्या प्रसरणाची दिशा पाहिली तर उत्तरोत्तर जास्त प्रमाणावर, जास्त पद्ध-

शरि व जास्त योग्य मार्गाने हे प्रयत्न चालले आहेत यांत शंका नाही परंतु स्वराज्य व स्वातंत्र्य मिळविण्याला या प्रयत्नांपेक्षा देखील जास्त विस्तृत प्रमाणावर खटपट व्हावयास पाहिजे हे उघड दिसते. राष्ट्राचे प्रयत्न वाढत आहेत तसतशी इंग्रजी साम्राज्याच्या बलाढ्यपणाला व भरभराटीला ओहोटी लागत असल्याचे स्पष्ट दिसून येत आहे. प्रतिपक्षाचे बल कमी होणे व आपले हलके हलके वाढत जाणे यांतच अखेरच्या यशाचे चिन्ह आहे. हिंदु-मुसलमानांची एकी जास्त वृद्धिंगत होत गेली व हिंदुस्थानचा राज्यकारभार हा इंग्रज लोकांना अवजड होऊन सांपत्तिक दृष्ट्या किफायतशीर व फायदेशीर असा वाटेनासा झाला म्हणजे हलके हलके इंग्रज लोक देखील या देशाच्या भानगडीतून थोडथोडे अंग काढून घेण्यास कबूल होतील. परंतु राष्ट्राच्या स्वातंत्र्याप्रित्यर्थ व स्वराज्यप्रित्यर्थ चाललेल्या प्रयत्नांचा मारा फार नेटाने प्रतिपक्षावर होऊन परकी नोकरशाहीला हा राज्यकारभाराचा गाडा हाकण्याचे काम कष्टप्रद झाले पाहिजे. केवळ कौन्सिलाने एकदम स्वराज्य मिळणे शक्य नाही, त्याचप्रमाणे केवळ काही लोकांनी कायदेभंग करून तुरंगांत गेल्याने देखील एकदम स्वराज्य प्राप्त होणार नाही. दोन्ही मार्ग स्वराज्यप्राप्तीच्या अनेक साधनांपैकी निरनिराळी साधने अशा स्वरूपाचे आहेत. परंतु कायदेभंग विस्तृत प्रमाणावर करण्यास शेकडो लोक तयार झाले तर नोकरशाहीची ताबडतोब धांदल होते व नोकरशाहीचा गाडा जास्त लवकर खिळखिळा होतो. कारण ज्या कायद्याच्या भांतीच्या आधारावर त्यांच्या सत्तेचा डोलास उभारलेला आहे तो त्या सत्तेचा मूलभूत पायाच कायदेभंगाच्या योगाने ढिला व पोकळ होऊन नष्ट होण्याच्या मार्गास लागतो.

काहीना असे वाटते की कौन्सिलीत जाऊनच सर्व काही साध्य होईल. पूर्वी असा काळ होता की हायकोर्ट जज्जांची नोकरा करून देखील देशकार्य करता येते असा समज होता. अल्पस्वल्प देशकार्य सरकारी नोकरांत राहून देखील करता येते. कारण सरकारकडून मोठा पगार खाऊन त्यापैकी थोडा पैसा वर्गणांच्या स्वरूपाने एखाद्या देशकार्याला देता येतो. परंतु देशाप्रित्यर्थ अशा कृतीने होणारी कामगिरी अत्यंत सूक्ष्म आहे. म्हणून सरकारी नोकरांत राहूनच देशकार्य करण्याच्या पूर्वीच्या गप्पा आता कोणी मारू शकत नाही. पूर्वी सरकारी नोकरांत राहून व कौन्सिलीतच जाऊन देशकार्य करणारे

रानडे-गोखल हे लो. टिळक व विष्णुशास्त्री यांच्या मार्गाला चुकीचा व वावदूक माथफिरू मंडळीचा मार्ग आहे असे म्हणत असत. त्याचप्रमाणे महात्माजींच्या कायदेभंग व सत्याग्रहाच्या मार्गाला कौन्सिलात जाण्याला उत्सुक झालेले बकील, बॅरिस्टर व वृत्तपत्रकार हे आतां नावे ठेऊं लागले आहेत. जास्त पुढे जाईल त्याला मागच्याने नावे ठेवणे हा पूर्वापार चालत आलेला सांप्रदाय आहे. परंतु सत्याग्रह, कायदेभंग व असहकारिता हे उपाय कौन्सिलप्रवेशपेक्षा स्वराज्य व स्वातंत्र्य मिळविण्याच्या मार्गातील जास्त परिणामकारक उपाय होत हे आतांच अनुभवास येऊं लागले आहे. कारण सरकारी अधिकारी कौन्सिलात जाण्याला उत्सुक झालेल्यांना तुरुंगात न टाकता असहकारितावाद्यांवरच दडपशाहीचा वरवटा फिरवीत आहे. पूर्वी देखील गोखले-रानडे-मेथा या कौन्सिलवादी पक्षावर नोकरशाही कधी शिकेवे किंवा दडपशाहीचे शस्त्र उगारीत नसे, परंतु लो. टिळकांसारखे जे सरकारच्या कायद्यांस व तुरुंगास न भिणारे लोक त्यांच्यावरच विशेष निर्दयपणाने आपली दडपशाही चालवी. त्याचप्रमाणे सध्या ज्या असहकारितावाद्यांची व कायदेभंग करणारांची चळवळ नोकरशाहीला विशेष जाचक व न्नसदायक होत आहे त्यांना भरडून काढण्यासाठी सत्ता धाऱ्यांनी चंग बांधल्यासारखा दिसत आहे. लो. टिळक यांच्या सर्व चळवळींची दिशा अशा प्रकारे नोकरशाहीच्या जुलमास व अत्याचारास न जुमानतां राष्ट्रकार्य करीत रहावयाचे हाच धडा देशाप्रतियर्थ खटपट करणाऱ्या शिकवीत होती. तेव्हा मुळशीच्या वाबतीत लोकमान्यांच्या शिकवणीप्रमाणेच महाराष्ट्रातील त्यांचे शिकडो अनुयायी वागत आहेत याबद्दल कोणाच्याही शंका वाटण्याचे कारण नाही. लोकमान्यांच्या शिकवणीप्रमाणे वागत असतांना नोकरशाहीच्या रोषास बळी पडून सदां महिनेपर्यंत कारागृहवास स्वीकारण्याची सुसंधि प्राप्त झाली व तो कारागृहवास संपत आला तेव्हा बंदीखान्यांतून सुटून जाण्याच्या वेळेला एका प्रकारचे समाधान मनास प्रारू झाले. कारागृहांतून सुटतांना प्रो. शिवरामपंत परांजपे व डॉ. फाटक हे दोघेही मित्र आमच्याबरोबर होते. शिवरामपंत यांची कारागृहवासाची ही दुसरी खेप होती. त्यांच्यासारखे वयोवृद्ध गृहस्थ कारागृहांतून सुटले म्हणून पुण्याच्या नगरवासीयांनी त्यांचे मोठ्या उत्साहाने व प्रेमाने हागत केले व जैलाच्या द्वारापासून तो मुळशी सत्याग्रहाच्या कार्यालयापर्यंत त्यांचो मोठी थाटाची मिरवणूक काढली. तो देखावा देखील अत्यंत प्रेक्षणीय होना. प्रो. शिवरामपंत यांच्या बरोबरच माझी सुटका झाल्यामुळे पुणेकरांनी केलेल्या त्यांच्या गौरवामध्ये मलाही अंशतः वाटेकरी होण्याचे महद्भाग्य लाभले.

अशा प्रकारे सहा महिन्यांच्या कारागृहवासातील एकंदर अनुभवाची व विचार-तरंगांची हकीकत असून ती महाराष्ट्रातील वाचक वर्गास थोडीशी मनोरंजक वाटण्याचा संभव आहे असे वाटल्यामुळे मी ती लिहून काढून प्रसिद्ध केली आहे. सत्याग्रह करून येरवण्याच्या तुरुंगांत गेलेल्या कित्येक कैद्यांना जेलांतील अधिकाऱ्यांनी फार सौम्यपणाने वागविले म्हणून हे लोक बाहेर आल्यानंतर खुद्याल जेलांत जा असा इतरांना उपदेश करतात अशा प्रकारची कुत्सित टीका कित्येक इसमांकडून करण्यांत येते असे ऐकण्यांत आले आहे. मुळशीच्या कैद्यांना सबळतीने तर नाहीच परंतु उलट विशेष सफ्तीने वागविण्यांत येते असे कोणी विधान केले तर ते वस्तुस्थितीला धरून होईल. दे. शिवरामपंत यांच्यासारख्या साठ वर्षे वयाच्या विद्वान् माणसाला देखील जेलांत कोणत्याही प्रकारे सवलतीने वागविल्याचे मला तरी दिसून आले नाही. माझ्या बाबतीत तर काजीरोटी खाण्याची सजा केवळ एक दोन औंस काम कमी केल्याबद्दल देखील मला देण्यांत आली होती व डिझेन्ट्रीने आजारी असतां प्रकृति पुरी सुधारण्याच्या पूर्वीच माझी इस्पितळांतून हकालपट्टी करण्यांत आली व पत्र लिहिण्याचा व इष्टमित्रांना भेटण्याचा माझा पहिल्या वेळेचा हक्क काढून घेण्यांत आला होता. आमच्या नंतर गेलेल्या कित्येक कैद्यांना २५ पासून १० पर्यंत फटके देखील मारण्याचा अत्यंत कडक शिक्षेचा प्रयोग देखील मुळशीच्या सत्याग्रही कैद्यांवर करण्यांत आला. दे. भ. बापट यांच्या सारख्या गृहस्थास भर पावसाळ्यांत बागेत कुदळीखोऱ्याने खणण्याचे अत्यंत भ्रमाचे व त्रासाचे काम देण्यांत आले होते. माझा लंगडा पुतण्या रा. यज्ञवंत चिंतामण याला, खोडा, बेडी, हातकडी, गंजीकपडा, काजीरोटी अशा जेलांतील बहुतेक सर्व सजा देण्यांत आल्या होत्या. सत्याग्रहांत स्वतः सामील होण्याइतकी ज्यांच्या मनाची तयारी नाही त्यांनी जेलांतील कष्ट सोसून आलेल्या कायदेभंग करणाऱ्या सत्याग्रही लोकांचा उपहास करावा ही उद्देगजनक गोष्ट आहे. परंतु अथे निंदक देखील समाजामध्ये असावे लागतात. केवळ काँग्रेसच्या काही एका ठरावाबद्दल द्विधा मत झाले म्हणजे प्रतिपक्षाकडून होणाऱ्या चांगल्या कृतीबद्दल देखील खोटी निराधार व कुत्सित टीका करण्यास कित्येकांनी तयार व्हावे हा मानसिक अनुदारपणाचा कडेलोट होय. अशा अनुदार लोकांना देखील नावे ठेवण्यांत फायदा नाही. ते आपल्या दृष्टीने कदाचित् योग्य तेंच बोलत असतील. परंतु मुळशीच्या कैद्यांना जेलांतील कोणी अधिकारी सौम्यपणाने किंवा सवलतीने वागवितात असा कित्येकांचा समज झाला अखेर तर तो सर्वस्वी निराधार, भ्रामक व अवास्तव आहे असे स्पष्टपणे सांगणे अवश्य आहे. अखेर महाराष्ट्राने मुळशीप्रित्यर्थ तीन हजार सत्याग्रही तुरुंगांत पाठविण्याचा जो ठराव ब. पं. मुळशीपरिषदेमध्ये जून १९२२ साली

मुंबईस केला तो तरी महाराष्ट्रांनै पार पाडावा अशी महाराष्ट्रांयांस विनांति आहे. जेलांतून बाहेर आल्यानंतर एक विशेष चमत्कारिक गोष्ट दिसून आली ती ही कीं, मुळशीपरिषद मुंबई येथे भरल्यानंतर सुद्धा महाराष्ट्रांत सध्याचे दोन पक्ष दिसत आहेत त्यांपैकीं एकांनै मुळशीच्या सत्याग्रहाकडे दुंकूनसुद्धा बघावयाचें नाहीं असे अंतर्दामीं ठरविल्यासारखें दिसत आहे. मुळशी सत्याग्रह जेलांत जाण्याच्यापेक्षां किंवा कायदेभंग करण्याच्या प्रत्यक्ष कृतीपेक्षां सौम्य स्वरूपाचा जेव्हां होता तेव्हां मुळशीच्या बाबतींत तरी मतभेदाची फाटाफूट दिसून येत नव्हती. परंतु प्रत्यक्ष जेलांत जाण्याची पाळी आलेली दिसल्याबरोबर कांहीं शब्दशूर व शेलकी शेलकी मंडळी नामानिराळी राहून मुळशीस जाऊन सत्याग्रह करणें हें जणू कांहीं केवळ पोरासोरांचें काम आहे मोठ्या मंडळीनें फक्त कांप्रेस व कौन्सिल यांबद्दल वाद घालीत बसलें म्हणजे झाले असा आपल्या मनाशीं निश्चय केल्यासारखा दिसतो. कै. रानडे ना. गोखले हे लो. टिळक यांच्या जहाल मार्गाला व जेलांत जाण्याच्या तत्परतेला उघड उघड अविचारीपणाचा व मूर्खपणाचा मार्ग असेच म्हणत असत. आतां महाराष्ट्रामध्ये कौन्सिलवादी व कौन्सिलमध्ये जाण्याला उत्सुक शालेला पक्ष सत्याग्रहाच्या व जेलांत जाण्याच्या मार्गाला जरी उघड उघड टाकाऊ व मूर्खपणाचा मार्ग असे म्हणत नसला तरी स्वतः कृतीनें मात्र त्या मार्गांनै जाणाऱ्या लोकांच्या सावलतीस उभें रहावयाचें नाहीं अशी आपली स्पष्ट वागणूक कौन्सिलवादी इसमांनीं ठेविली आहे. महाराष्ट्रांतिल उभय पक्ष आज जर एकाप्यानें वागते तर महाराष्ट्राच्या मुळशी परिषदेनें ठरविलेला आंकडा म्हणजे तिन हजार सत्याग्रही वीरांचा आंकडा कदाचित् आज बराच वाढला असता. परंतु “ हें काम आतां बंद ठेवा ! ” असा साळसदपणाचा उपदेश जाहीरपणें करण्याला महाराष्ट्रांतिल कित्येक “ वीर ” पुढें येत आहेत. लोकमान्यांच्या पश्चात् त्यांच्या कित्येक कट्ट्या व निस्सीम अनुयायांवर मवाळी राजकारणाची छाया पडावी हें अत्यंत निराशाजनक व उद्वेगजनक असें एक सार्वजनिक दृश्य आहे. कोणत्याही महापुरुषाची व थोर पुरुषाची जाज्वल्य स्वरूपाची खरी तेजस्वी व स्फूर्तिदायक कर्तव्यगारी त्यांच्याबरोबरच नष्ट होऊन जाते व विलय पावते असा जगाचा पूर्वापार अनुभव आहे तोच या बाबतींत अल्पांशानें दृग्गोचर होत आहे, असें मोठ्या कष्टानें म्हणावें लागतें. परंतु लोकमान्यांच्या पश्चात देखील दे. भ. पां. म. बापट यांच्यासारखे तपस्वी, पूर्ण निःस्वार्थी सत्याग्रही वीर मातृभूमीची सेवा करण्यास पुढें सरसावत आहेत हें एक सुचिन्ह आहे. दे. भ. बापट यांच्या प्रयत्नास तरी यश येऊन मुळशीचे मावळे जलप्रलयापासून वाचविले जावीत अशी परशुराची प्रार्थना करून हा छोटासा ग्रंथ संपवितों.

पुणे मराठी साहित्य

१५, १९९१

हे पुस्तक लक्ष्मण भाऊराव कोकाटे यांनी 'हनुमान' छापखान्यात
छापून, वृत्तांत्रय मोरेश्वर दामले, प्रो. श्रीराम आणि संहकी
यांनी १९९१, सदाशिव पेठ, पुणे शहर येथे प्रसिद्ध केले.

